

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી, પતિતપાવન કૈલાસ.શ્રીમન્ત સરકાર મહારાજ સાહેબ, શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ, ત્રીજા સેનાપ્તાસખેલ સમશેરજીહાદુર, જી. સી. એસ. આર્ષ., જી. સી. આર્ષ. ઈ., એલએલ. ડી., એઓશ્રીએ કૃપાવન્ત થઈને બે લાખ રૂપિયાની રકમ અનામત મૂકેલી છે. તેના વ્યાજમાથી 'શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા' રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતા પુસ્તકો તૈયાર કરવામા આવે છે.

તદનુસાર, આ 'પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજરની જીવન-કથા' એ નામનું પુસ્તક, ડૉ. અશ્વિન મા. ત્રિવેદી, પ્રો. સાકળચંદ જો. શાહ અને ડૉ. રસિકલાલ કે. શાહ ભેઓ પાસે તૈયાર કરાવવામા આવેલું તે મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી ઉક્ત માળામા ઉરજમા પુષ્પરૂપે, આથી પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે.

સો. ધૂ. પારેખ
બાપાન્તર મહદનીશ
પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર,
વડોદરા
તા. ૨૩-૫-૧૯૬૦

જ્યોતીન્દ્ર મા. મહેતા
ઉપકુલપતિ
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતના મહાન કેળવણીકાર, સમર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને એક ઉચ્ચ દોષ્ટિના શિક્ષક શ્રી ત્રિભુવનદાસ કન્યાસુદાન ગજજરનું જીવનચરિત્ર ગ્રંથ પ્રતા અમે ગૌરવ અને આનંદ અનુભવીએ છીએ પ્રો ગજજરના પ્રિય શિષ્ય શ્રી સાંકળચંદ શાહે એમના જીવનની રૂપરેખા કેટલાક વર્ષ પહેલા તૈયાર કરી હતી તે ઉપરાંત અગ્રેજ તેમ જ ગુજરાતીમાં ગજજરના જીવન વિષેના અનેક પ્રગટ અને અપ્રગટ લખાણો અમને મળી ચાયા હતાં ગજજરની પોતાની લગભગ ત્રીસ ફાઈલો અને અગત નોંધપોથી તેમના પુત્ર ડૉ કૃષ્ણલાલ ગજજરના સૌજન્યથી અમને પ્રાપ્ત થઈ હતી આ જીવનચરિત્ર લખવામાં ડૉ કૃષ્ણલાલ ગજજરે બને તેટલી માહિતી પૂરી પાડવા ખૂબ દત્તિજરી બતાવી હતી

આ પુસ્તક લખવાનું અમને કેમ સૂઝયું તેનો ઇતિહાસ રસિક છે ગુજરાત મુનિવર્સિટીએ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ગુજરાતીને સ્વીકારવાનો ઐતિહાસિક ઠરાવ કર્યો એ ઉપરથી કેટલાક મિત્રોએ ગુજરાતીમાં રસાયણનું પુસ્તક લખવાનો નિર્ધાર કર્યો પરંતુ પુસ્તકની પરિભાષા નક્કી કરવાની ખૂબ મુશ્કેલી હતી એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ લાગતી હતી કે શિક્ષણનું સર્વશ્રેષ્ઠ વાહન તો માનુભાષા જ હોઈ શકે ગુજરાતના વ્યવહારકુશળ વિદ્વાનોએ આ વિષય ઉપર વિચાર કર્યો જ ન હોય એ તો અસંભવિત જ હતું તપાસ કરતા અમને માલૂમ પડ્યું કે ગજજર આ વિષય પરત્વે ખૂબ ચિંતન કર્યું હતું એથી અમે અમારું પુસ્તક ખૂબ હર્ષ અને ગૌરવ સાથે આ મહાન વિદ્વાન રસાયણશાસ્ત્રી ત્રિભુવનદાસ ગજજરને અર્પણ કર્યું આ સમયમાં શ્રી રસિક કે શાહના આગ્રહ અને ઉત્સાહથી શ્રી સાંકળચંદ જોષીલાલ શાહને એમ જી સાયન્સ કોલેજમાં ૧૯૫૧માં ભાષણ કરવા નિમંત્રણ અને તે પ્રસંગે શ્રી ત્રિભુવનદાસ ગજજરનું જીવન ચરિત્ર લખવાનો અમે સકલ્પ કર્યો પાર્યા કરતા ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો અમારે કરવો પડ્યો શ્રી સાંકળચંદ શાહે ગજજરના જીવનચરિત્ર અંગે

તૈયાર કરેલી રૂપરેખા અમને સોપી દીધી ખાસ કરીને ગજગર ઉપરના પત્રો અને તેમના જીવનને લગતી બીજી હકીકતોની પસંદગીની જવાબદારી બીજા બે લેખકોની છે

લેખકો કોઈ પણ રીતે સાહિત્યકાર હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ નથી અમે તો વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ છીએ ગજગરનું જીવનચરિત્ર લખવાનો હક્ક અમને માત્ર ‘ગજગરના જીવન અને કાર્ય’ પ્રત્યેના પ્રેમ અને માનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે આ તેજસ્વી વૈજ્ઞાનિક જીવનમાં અવ્યવહારુ હતા એથી તેમના જીવનનો મધ્યભાગ કલેશમય અને અંત ભાગ શારીરિક અને આર્થિક વિટબણાઓથી ભરપૂર હતો આ જીવનચરિત્ર લખવાનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતની ઊગતી પ્રજા આ મહાવિદ્વાનના જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવે અને એમના સ્વપ્ન સિદ્ધ કરે તે જ હોઈ શકે જીવત કે અવિદ્યમાન કોઈ પણ વ્યક્તિની લાગણી દુભાય તેવી બાબતનો સહેજ પણ નિર્દેશ નહિ કરવાનું અમે નક્કી કર્યું હતું તે છતાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિને દુઃખ થયું હોય તો તેની અમે સમાયાચીએ છીએ

અઠાવન વર્ષની જીવનચર્યામાં ગજગરે અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી, પ્રેમાળ શિષ્યોનું જૂથ ઊભું કર્યું, સમસ્ત દેશમાં વૈજ્ઞાનિક તરીકે માન-આબરૂ મેળવ્યા જીવનમાં અનેકને મદદ કરી છતાં છેવટના વર્ષોમાં પ્રમાણમાં દુઃખી જીવન ગુજારવું પડ્યું એ સમયના બીજા સમકાલીન વૈજ્ઞાનિકો જેવા કે વિલિયમ રાન્સે મેન્ડેલિફ, જે સી બોઝ, પી સી રે ને વિચાર કરીએ છીએ ત્યાર ઘડીભર નવાઈ લાગે છે કે ગજગરે શા માટે સંશોધનના ક્ષેત્રમાં ન અપલાવ્યું ? તીવ્ર બુદ્ધિ, ખૂબ જ પરિશ્રમ કરવાની શક્તિ, વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોનો શોખ અને તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવાની આવડત, આ બધું ગજગર પાસે હતું છતાં એક ગુજરાતી વિદ્વાને કહ્યું છે તે પ્રમાણે “જે કામ પ્રોફેસર ગજગર ગુજરાતમાં અને મુંબઈમાં કરવા ચાલતા હતા છતાં ન કરી શક્યા તે રાણે કલકત્તામાં સરસ કર્યું ” અમને એમ લાગે છે કે ગજગરના જીવનને આ દૃષ્ટિકોણથી જોવું તે એમને અન્યાય કરવા જેવું છે કોઈ પણ વ્યક્તિના જીવનને પૂરેપૂરું સમજવું હોય તો તેની પશ્ચાદ્ ભૂમિકા અને વિધિએ ઊભા કરેલા સંયોગો

ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ ગજજરનો બાપીકો ધર્મો સુધારી કામના કોન્ટ્રાક્ટરનો અને હમારતી લાકડાના વહેપારનો હતો વડોદરામાં આવતા જ તેમણે જેયુ કે રગ અંગેનું આધુનિક જ્ઞાન તેમ જ બીજા ઉદ્યોગો વિષેનું જ્ઞાન પ્રજામાં નહિ પ્રસારે તો આ દેશ બહુ પાછળ રહી જશે અને ઈ ગલેડને માત્ર કાચો માલ પૂરો પાડનાર તરીકે કાયમ ગરીબ અને ઓશિયાળી સ્થિતિ ભોગવશે માત્ર ત્રીસ જ વર્ષની નાની ઉંમરમાં 'કલાભવન' જેવી સંસ્થા ઊભી કરવી, પરિભાષા તૈયાર કરવા જેવું આજે પણ વિષમ લાગતું કાર્ય તે સમયે ઉપાડવું તે તેમની શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે ગુજરાત અને દેશને કમનસીબે વિલાયત જવાની યોજના તેમને પસંદ પડી નહિ અને અનેક ખટપટોને અંતે વડોદરા અને પ્રિય શિક્ષણક્ષેત્ર છોડી તેમને મુબઈ જવું પડ્યું જો ગજજર વડોદરામાં જ કાયમ રહ્યા હોત અને સંશોધનપદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવાની તેમને તક મળી હોત તો તે ચોક્કસ છે કે ગુજરાત અને મુબઈ પ્રાંત સંશોધનક્ષેત્રમાં સમગ્ર દેશમાં આજે આગળ પડતું સ્થાન ધરાવતા હોત પરંતુ વિધિએ કઈ બીજું જ ધાર્યું હતું ગજજર મુબઈ ગયા, પ્રથમ વિલ્સન કોલેજમાં જોડાયા, પછી ટેકનોકેમિકલ પ્રયોગશાળા શરૂ કરી, વિક્ટોરિયા રાણીના બાવલા ઉપરના ડાબ દ્વર કર્યા, મોતી સુધારવાની નવી રીતો શોધી કાઢી, ખેંગ અને ઈન્કલ્યુ એન્જા માટે અનેક દવાઓ બજારમાં મૂકી, અનકને નવા ધધાએ લગાડ્યા, ઘણા નવા હુન્નરઉદ્યોગો શરૂ કર્યા, કાપડના ઉદ્યોગને પગભર બનાવવામાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો અને ખાસ કરીને 'અલેમ્બિક કેમિકલ વર્ક્સ' જેવી દવા બનાવવાની મોટી સંસ્થા ખૂબ જ પરિગામ વેકીને અને આર્થિક ભોગ આપીને ઊભી કરી પરંતુ કમનસીબે જેમ જેમ વૈજ્ઞાનિક ગજજર વ્યવહાર અને ઉદ્યોગમાં પડતા ગયા તેમ તેમ તેમને નિરાશા ઉપજી અને દુખની પૂજા મળવા માંડી જ્યારે મુમઈની કોઈ પણ કોલેજ અનુસ્નાતક શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ નહોતી દેખાડી શકતી ત્યારે રસાયણ શાસ્ત્ર સાથે એમ એના અભ્યાસ માટે ટેકનોકેમિકલ લેબોરેટરીમાં સગવડ આપીને ગજજરે શિક્ષણક્ષેત્રમાં બહુ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે-વા દસ વર્ષ ખૂબ જ દુખમાં ગયા, યાતનાઓ ભોગવવી પડી, આબાદી વખતના ઘણા મિત્રો અને સગાસંમંથીઓ ના-યા ગયા અને કદાચ ગજજરને લાગ્યું

હયે કે પોતાને સફળતા ન મળી. પરંતુ જીવનમાં કોઈ સાચા તપસ્વીનું તપ નિષ્ફળ જતું નથી. આજે ગજજરના 'કલાભવન'માં હજારો વિદ્યાર્થીઓ એન્જિનિયરિંગ અને તેની વિવિધ શાખાઓમાં ભણે છે તેમાંના ઘણા એમ એસ. યુનિવર્સિટી વડોદરાની 'ગજજર હોસ્ટેલ'માં નિવાસ કરીને ગજજરના જીવનનું સ્મરણ કરતા હયે 'એલેક્ઝાન્ડર દેમિઝલ વર્કસ' એન્ડ જર્નલરદસ્ત શક્તિશાળી ઔદ્યોગિક સંસ્થા બની રહી છે અને દિનપ્રતિદિન તેનો વિકાસ થાય છે સૌથી અગત્યનું તો એ છે કે ગજજરના વડાવા સ્વપ્ન 'માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ' અંગે ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ભત્રીજા પ્રયત્ન આદર્યો છે. આમ ગજજરના મૃત્યુ પછીનાં પાત્રીન વર્ષોમાં તેમના ઘણાં સ્વપ્નો સિદ્ધ થતાં લાગે છે કોણ કહેશે કે ગજજરનું જીવન નિષ્ફળ ગયું હતું?

આ ચરિત્ર માટે હકીકતો ભેગી કરવામાં તેમ જ પુસ્તક આવેખવામાં અનેક મિત્રોએ અમને મદદ કરી છે. ગજજરના પુત્ર ડૉ. કૃપાલાલે આ ચરિત્ર લખવામાં ખૂબ જ રમ લીધા છે અને તેમણે લેખિત સામગ્રી ઉપરાંત અંગત પ્રસંગો વિષે પણ માહિતી આપી છે. પ્રિન્સિપાલ ડૉ. એમ. ડી. અવ સારેએ વડોદરા યુનિવર્સિટી સાથે અને ડૉ. કૃપાલાલ સાથે સર્પક સાધી આપવા ઉપરાંત કેટલીક લેખિત માહિતી આપી છે. અમે કોલેજના અનેક વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા હોવાને કારણે આ ચરિત્ર લખવાનું કામ એકીસાથે પાર પાડવાનું બન્યું નથી. હાથ અડકાડતા જ ફાટી જાય તેવા લખાણોમાંથી તારણ કરવામાં, લખાણ તપાસવામાં, ભૂલો સુધારવામાં અમારા સહકાર્યકર્તાઓ પ્રો. આર. એચ. શાહ, ડૉ. એમ. જે. પટ્ટણી, શ્રી જે. સી. લોચ, શ્રી કે. પી. સોની, શ્રી આર. એસ. શાહ, શ્રી એન. બી. શાહ, અને શ્રી પી. એસ. સત્યપથીના અમે ઝણી છીએ. આમ છતાં પુસ્તકમાં જે અનેક ભૂતિઓ રહી ગઈ હોય તેને માટે અમે જ જવાબદાર છીએ. આ પુસ્તકનો અભ્યાસ ગુજરાતના યુવાન વિદ્યાર્થીવર્ગને જીવનમાં કઈ પ્રેરણા આપશે તો અમે અમારો પ્રયત્ન નફળ થયો માનીશું. ભાષાની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક જેઈ જવા બદલ અમે શ્રી ઉપેન્દ્ર ર. ભટ્ટ અને શ્રી રતિલાલ સા. નાયકના આભારી છીએ.

એમ. જી. સાયન્સ કોલેજ, }
અમદાવાદ,
તા. ૨-૧૦-૫૮

અશ્વિન મા. ત્રિવેદી
આંકળચંદ જે. શાહ
રસિકલાલ જે. શાહ

અનુક્રમ

ખંડ ૧

૧	બાળપણ અને વિદ્યાભ્યાસ	..	૧
૨	ગજજર અને વણદરા		૮
૩	આત્મમથન		૧૪
૪	કલાભવન		૧૯
૫	ગજજર અને રાણીનું બાપ ।	..	૨૬
૬	ટેકનોકૅમિકલ લેબોરટરી		૩૪
૭	એલેમિકલ કૅમિકલ વર્કસ		૪૧
૮	માતી શુદ્ધ કરવાના પ્રયોગો		૪૭
૯	અતિમ દિવસો		૫૨
૧૦	કળવણીકાર ગજજર		૫૯
૧૧	ગજજરનું વ્યક્તિત્વ અને મિત્રમંડળ		૭૨

ખંડ ૨

૧૨	નાટકના લવાદ તરીકે	..	૭૯
૧૩	પત્રવ્યવહાર		૯૨
૧૪	માનપત્ર		૧૨૯
૧૫	ભાષણો અને લખાણો	--	૧૭૩
	પરિચિષ્ટ	--	૧૭૪
	શુદ્ધિપત્રક	---	૧૭૭

પ્રથમ ખંડ

★

જીવનકથા

J.K. Hajian

ગ્રે. ગજજરની સહીનો નમૂનો

પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજર

જન્મ : ૩-૮-૧૮૬૩

અવસાન : ૧૬-૭-૧૯૨૦

"મારે મન ગજજરનું' નામ એટલે સખત પરિશ્રમ, અખૂટ ઉત્સાહ અને પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિની પ્રેરણામૂર્તિ. મને ગજજર માટે અને તેમની અગમ્ય શક્તિઓ માટે ખૂબ ખૂબ માન છે."

—સયાઈરાવ ગાયકવાડ

ગજજર કુટુંબનું અસલ નિવાસસ્થાન અમદાવાદ હતું. આજે પણ અમદાવાદની ધના સુધારની પોળમાં એક જગ્યા ગજજરના ચોકદાને નામે ઓળખાય છે. પાછળથી ગજજર કુટુંબ બેત્રણ પેઢીથી સુરત જઈ વસેલું ત્રિભુવનદાસના પિતાના કાકા આત્મારામ ગજજર બાપીકો ધધા ગૌરવ પૂર્વક સભાળેલો. એમની જ્ઞાતિ વૈશ્ય સુધારની હતી અને બાપીકો ધધા સુધારી ગમનો હતો. આત્મારામ ગજજર નિખ્યાત શિલ્પશાસ્ત્રી હતા. એમણે મુંબઈમાં તેમ જ સુરતમાં અનેક મકાનો બાંધેલા. એમની હોશિયારી અને પ્રામાણિકતા ઉપર લોકોનો ધણો વિશ્વાસ હતો, અને અનેક લોકો મકાન બાંધવા માટે તેમને પૈસા આપી રાખતા. આત્મારામે મુંબઈના મકાનોમાં અનેક વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ દાખલ કરી હતી. એમના ભત્રીજા અને ત્રિભુવનદાસના પિતા કલ્યાણદાસે પુવાનોને શિલ્પશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત બનાવવા માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા. આ વિષયનું એક પુસ્તક પણ તેમણે તૈયાર કરેલું, અને જ્ઞાતિના ઉત્સાહી પુવાન સુધારોને તે ભેટ આપેલું. એમ કહેવાય છે કે વગ્રેદરાના 'લક્ષ્મીવિદ્યાસ મહેલ'ની રચનામાં ગજજર કુટુંબે અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. આવા તેજસ્વી પિતાના ત્રિભુવનદાસ સૌથી નાના પુત્ર હતા. ત્રિભુવનદાસની માતાનું નામ કૃષ્ણકેરબહેન હતું. માતા કૃષ્ણકેરબહેન ઘણા બુદ્ધિશાળી અને ગૃહકાર્યમાં કુશળ હતાં. કામજાજ બાદ ચોખ્ખું કરતા અને નવરા બેસી રહેતાં નહિ. તેઓ સ્વભાવે નરમ હતા. એ ઉપરાંત માતાપિતા ઉભયને વશપરપચથી ધર્મ ઉપર આસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હતી. ત્રિભુવનદાસનો જન્મ સને ૧૮૬૩ના ઑગસ્ટની ત્રીજી તારીખે સુરત મુકામે થયેલો. પ્રામાણિકતા, નિયમિતતા અને ઉદ્યોગીપણાનો વારસો ત્રિભુવનદાસને જન્મથી જ મળેલો. બન્ને મોટા ભાઈઓ લેશિનદાસ અને ગૌરધનદાસે સામાન્ય અગ્રેજી અભ્યાસ કરી

ગજજરને નાનપણથી જ અભ્યાસ તરફ પ્રીતિ હતી એ આપણે જાણે
 ગયા નિશાળમાં તે હમેશા પહેલો નંબર રાખતા અને શિક્ષકોનો પ્રેમ સંપાદન
 કરતા પ્રથમ ગોપીપુરા મિડલ સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરી તે સુરત હાઈસ્કૂલમાં
 ગયા, અને ત્યાં પણ શિક્ષણ લેવાની ચીવટથી શિક્ષકોનો પ્રેમ મેળવી લીધા
 સુરત હાઈસ્કૂલમાં તેમણે પ્રતિભાશાળી શિક્ષકોના સંસર્ગનો લાભ મેળવ્યો
 આત્મારામ, ત્રિપુરાશંકર, ગુલાબદાસ લાલદાસ (જે પાછળથી ભાવનગરમાં
 પ્રોફેસર થયા હતા), મહેતાજી શેઠના (જે મુબઈની મ્યુનિસિપાલિટીમાં
 સેક્રેટરી થયા હતા) વગેરે શિક્ષકો પાસેથી તેમને ઉત્તમ શિક્ષણ મળ્યું હતું.
 આ વખતે વડુલર સાહેબે તેમની સંસ્કૃતની પરીખા લીધી હતી, અને તેમની
 બુદ્ધિમત્તાથી ચકિત થયા હતા દર વર્ષે ઘણા વિષયોમાં ગજજરને પૂરા જ ગુણ
 મળતા અને તે વખતના સુરતના ન્યાયાધીશ બર્ડવુડ સાહેબે તેમને ભૂસ્તર
 વિદ્યાના પુસ્તકનું ઈનામ આપતા આશીર્વાદ આપેલા કે, “હું આશા રાખું
 છું કે આગળ ઉપર વિજ્ઞાનના વિષયમાં રસ લઈ તે વિષયનો નિષ્ણાન થશે ”
 હાઈસ્કૂલમાં ઘણા વખતથી ઉપયોગ વગરના પડે રહેલા પ્રયોગના સાધનો
 ગજજરે દુરસ્ત કરેલા વિજ્ઞાનશિક્ષક પાકક તેમની પાસે પ્રયોગનું કામ કરાવતા
 નાનપણથી જ બીજગણિત અને ભૂમિતિના પ્રમેય માટે માત્ર પુસ્તકોમાં
 આપેલી સામિતીને બદલે નવી સાબિતીઓ શોધવાનો તેમને શોખ હતો
 ગોખાપટ્ટીની તેમને ઘણી જ ચીડ હતી શાળાના અભ્યાસ દરમિયાન સ્પેન્સરનો
 શિક્ષણ ઉપરનો નિબંધ તેમણે વાંચેલો અને ત્યારથી પોતે નિશ્ચય કરેલા કે
 જીવનમાં વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ લેવું સાથે તે ચિત્રશિક્ષણના
 વર્ગમાં જતા અને તે ઉપરાંત પિતાના કારખાનામાં દોડી જવાનું પણ ન ચૂકતા
 શાળાના કામ ઉપરાંત તેમને રમવાનું પ્રયોગના સાધનો ખરીદી ઘેર પણ
 પ્રયોગ કરવાનો શોખ હતો તેમણે કિના વર્ગમાં હતા ત્યારે તેમના બા સાથે
 મદિરમાં દર્શન કરવા ગયેલા અને ત્યાં વાદરાના પાજરાના સળિયા ઉપર
 અજણતા હાથ મૂકતા વાદરાએ તેમની આગળીને બચકુ ભર્યું હતું ત્યારથી
 પાશ્ચાત્ય વૈદકશાસ્ત્રના પુસ્તકોમાં પણ તેમણે રમ લેવા માડ્યો હતો તે જાતે
 શરમાળ પ્રકૃતિના હોવા છતાં તેમને માથે જણાઈ વર્ગના વડા નિશાળિયાની
 ફરજ બજાવવાની આવી ત્યારે કદમાં પોનાનાથી મોટા અને મજબૂત શરીરના

રસાયણના પરીક્ષક તરીકે પૂનાના સેમ્યુઅલ કૂક આવેલા દેશમુખને પારખવા માટે સારના બે નમૂના આપવામાં આવેલા પરીક્ષા પદ્ધતિ તરત કૂકે કહ્યું કે 'દેશમુખની એક સારપારખ ખોટી છે' પરંતુ ગજજર અને દેશમુખે ખાતરી આપી કે 'એમ બને જ નહિ' તપાસ કરતાં માનૂમ પડ્યું કે સારનો નમૂનો આપવામા પટ્ટાવાળાએ ભૂલથી અદલાનદલી કરી નાખી હતી આ બનાવથી ખુશ થઈ સેમ્યુઅલ કૂકે દેશમુખને પ્રમાણપત્ર લખી આપ્યું "મેં દેશમુખને બી એનમી ની પ્રથમ અને દ્વિતીય પરીક્ષા માટે તપાસ્યા છે હું અગત અનુભવથી કહી શકું કે દેશમુખને રસાયણનું ઊંડું જ્ઞાન છે પ્રાયોગિક પરીક્ષામા બનેલા એક બનાવે મને ખાતરી કરાવી કે દેશમુખ નિષ્ણાત વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસી છે અને આસિસ્ટન્ટ એનેલાર્થજરના હોદ્દા ઉપર ડૉ. લાયનની દેખરેખ નીચે મુદ્રેપના એની કમાના કોઈ પણ વિદ્યાર્થી કરતા વધુ અનુભવ અને જ્ઞાન સંપાદન કરેલ છે "

ગજજર પણ ડૉ. લાયનના માનીતા વિદ્યાર્થી હતા ડૉ. લાયને પોતાના વ્યાખ્યાન દરમ્યાન પ્રયોગો દેખાડવાનું કામ ગજજરને મોંપવા માડ્યું હતું આ ઉપરાંત ગજજરના સમકાલીન સહાધ્યાયી અને મિત્રોમા એમ વી ગોખલે, એલ આર. વૈદ્ય, સર ચીમનલાલ મેતલવડ અને લલ્લુભાઈ ચામળદાસ હતા. દેશમુખને લીધે વાય બી આથલે અને એસ વી આથલે સાથે ગજજરને મૈત્રી થઈ એન વી આથલે ગજજરની બુદ્ધિથી ઓટલા બધા પ્રભાવિત થઈ ગયા કે તેમણે ગજજરને યુનિવર્સિટીનો બધી ડિગ્રીઓ સંપાદન કરવા માટેનો મર્ફક્રમ ઘડી આપ્યો પરંતુ સને ૧૮૮૩માં પોતાની પ્રથમ ધર્મપત્નીનું અવસાન થતા ગજજર ઉપર વૈરાગ્યની અસર થઈ અને એમ એ માટે ઈતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનને વધારાના વિષયો તરીકે લઈ તે પછીની બધી ડિગ્રીઆ મેળવવાનો વિચાર માઝી વાળ્યા

આ અભ્યાસકાળ દરમ્યાન તેઓ મણિભાઈ નબુભાઈ દિવેદીના પણ સહાયતાથી બનેલા

ગજજરને એમના પ્રાધ્યાપકો તરફથી સરસ પ્રમાણપત્રો મળ્યા હતા

અને તે તેમના કાર્યક્રિત અને બુદ્ધિમત્તા ઉપર પ્રકાશ પાડનાર લેઈ આઠ નીચે રજૂ કર્યા છે :

* * *

“ ત્રિબુવનદાસ કે. ગજજર મને કહે છે કે ગુજરાતમાં ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાન શાખાવવાની કોલેજ થતી કરવાની છે. ગજજર ગુજરાતી છે અને તેમની શૈક્ષણિક લાક્ષણિકતાને લીધે આવા પ્રજ્ઞાનની સંસ્થા માટે હું તેમની ભારપૂર્ણ ભલામણ કરું છું તેમજે શ્રી એસ.ની ની દિગ્રીની પરીમા પ્રથમ વર્ગ નાથે પમાર કરી છે

ગજજરે પ્રાયોગિક ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને રસાયણમાં ડૉ. લાયનના કહેવા પ્રમાણે તેમજે બહુ ઊંચી કક્ષાનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે ઉપરાંત તેમજે વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને પ્રાણીશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે

ગજજરે બે વર્ષ મંડિલ કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો છે અને એન.એલ. બી ની દર્મ ભરી છે હું માનું છું કે આ જગ્યા માટે એ જ યોગ્ય ઉમેદવાર છે અને હું તેમની ભલામણ કરું છું ”

મુંબઈ,
૯ ૬ ૧૯૮૩.

(મી) ડૉ. મેકડોનાલ્ડ.
એમ.ટી., બી.એમ.ની

* * *

“ ગજજરને વિદ્યાર્થી અને ફેલો તરીકે છેલ્લા ચાર વર્ષથી હું ઓળખું છું અને ડૉ. મેકડોનાલ્ડના પ્રમાણપત્ર સાથે સંપૂર્ણપણે હું સંમત થાઉં છું.

ગજજર અનારે કોલેજમાં પ્રાયોગિક રસાયણનું શિક્ષણ આપે છે. તેમનું કાર્ય ખૂબ જ સતોષકારક છે ગજજરની નિપુણતા, ઉદ્યોગપ્રગતિતા અને અધ્યાપનની ગુણવત્તા વિશે મારે ઊંચા અભિપ્રાય છે ”

(મી) આર્ચ. બી. લાયન,
એફ.સી.એમ., એફ.આઈ.સી.
રસાયણના પ્રાધ્યાપક.

* * *

“ હો વિજ્ઞાન પ્રાપ્તાઓ—વનસ્પતિશાસ્ત્ર મુદ્દાત—માં ગણતરે
પરીક્ષાઓ પનાર રી છે તેનું તેમને બ્રિયામા બિચી પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન છે ”

(મલી) અખ્યારામ અર્જુન,

વનસ્પતિશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક,

પ્રાન્ત મેડિકલ કોલેજ

પ્રતિભાશાળી અને ધિયમેના માનીતા ગજજરને નોકરી માટે બહુ મુશ્કેલી ન પડે તે સમજી શકાય એવું છે નોકરી માટે તેમણે અનેક અરજીઓ કરી હતી અરજીઓમાં શિક્ષકોના પ્રમાણપત્રો ઉપરાંત પોતાને જે જે વિષયોનું— મૅથેમેટિક્સ ટ્રિગોનોમેટ્રી, સ્ટેટિસ્ટિક્સ, ડાઈનેમિક્સ, એનાલિટિકલ જૅમેટ્રી અને કોનિક સેક્શન, ભૌતિકશાસ્ત્ર ગરમી, પ્રકાશ, વિદ્યુત, ધ્વનિ વગેરે, રસાયણ, અકાર્બનિક, કાર્બનિક અને પ્રાયોગિક, છવનશાસ્ત્ર સૈદ્ધાન્તિક અને પ્રાયોગિક, દ્વિગોચીજી, હિસ્ટોરિયોજી, અંતરેશમી, મટરિયા મૅડિકા, અને પ્રાયોગિક ફાર્મસીનું—જ્ઞાન છે એમ દર્શાવેલું

વડોદરામાં ટેઈનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલની જગ્યા માટે, આગ્રામાં નીકળનાર સાયન્સ કૉલેજના અધ્યક્ષની જગ્યા માટે, ગુબર્ન પ્રાંતની સરકારે નોકરી માટે, બંગાળ કૉલેજમાં પ્રાધ્યાપકની નોકરી માટે, તેમ જ બીજી કેટલીક જગ્યાઓ માટે તેમણે અરજીઓ કરેલી સને ૧૮૮૫માં અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજમાં વિજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકેની માગણી આવેલી તે તેમણે સ્વીકારેલી નહિ એ વખતે તેમણે સુરતમાં એક ‘પૉલિટેકનિક’ સંસ્થા શરૂ કરવાની યોજના ઘડી કાઢી તેને માટે શેઠ તાપીદાસ વ્રજદાસ નામના સદગૃહસ્થે રૂપિયા બે લાખ આપવાની તૈયારી બતાવેલી, પરંતુ શેઠ એકાએક ગુજરી ગયા અને આ યોજનામાં રૂબરૂ લેનાર કોઈ સાધનસમૃદ્ધ વ્યક્તિ ન મળી આવવાથી તે પડતી મૂકવી પડી સને ૧૮૮૭માં મિથ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ જર્જેસ તરફથી તેમને રૂપિયા ત્રણસોના માસિક પગારથી વિજ્ઞાન અને ગણિતશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકેની નિમણૂકનો પત્ર મળ્યો તેમણે આ નોકરી પસંદ સ્વીકારી નહિ સને ૧૮૮૬માં બંગાળ કૉલેજમાં અધ્યાપક તરીકેની

નોકરી તેમણે સ્વીકારી વગેરેના મહાસજ સયાજ્યાવ ગાયકવાડને હુન્નર-
ઉદ્યોગનો શોખ છે માટે પોતાના વિચારોને વગેરે અનુકૂળ થઈ પડ્યો એમ
સમજી તેમણે વગેરેના પોતાના કાર્યનિત્ર તરીકે પમદ કર્યું આ વિષે ગજગર
પોતાની અગત નોંધપોથીમા લખે છે - “હું વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમા બણ્યો તો છું,
પણ વ્યવહારમા જે એ જ્ઞાન મને ઉપયોગી ન નીવડે તો શા ક્રમનું ? વિજ્ઞાનને
હું જાણું એટલું માટે માટે બમ નથી એનો ઉપયોગ મારે માનવતાના હિત
અર્થે કરવો જોઈએ આજે એ જ્ઞાનને અને મારી સમગ્ર શક્તિને મારે દેશના
હિત માટે વાપરવી જોઈએ દેશમા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ચાલતા કારખાનાનો
જરૂર છે, કાચા માલમાથી મોટા પાયા ઉપર ચીજો આ કારખાનામાં તૈયાર
કરવાની જરૂર છે કોઈ પણ ભોગે દેશનું ધન દેશમા જ રહે તેમ કરવાની જરૂર
છે દેશના હુન્નરો ખીવવવામા મારા જ્ઞાનનો હું ઉપયોગ કરીશ બસ એ જ
માર ધ્યેય ”

પુવાન ગજગર જ્યારે બગડા કૌલેજમા દાખલ થયા તે સમયે તેમના આવા
આદર્શો હતા એ સમયે બરોડા કૌલેજ અને ડાઈસ્કૂલના આચાર્ય ટી એસ.
ટેઈટ હતા તેમને કૌલેજની નોકરી અંગે નીચે પ્રમાણેનો લુકમ મળ્યો હતો .

નં. ૨૫૧૭

પ્રતિ

ટી એમ ટેઈટ, એસ્કવાર,
એમ એ , બી એમસી,
પ્રિન્સિપાલ, બરોડા કૌલેજ અને ડાઈસ્કૂલ,
વગેરે

સાહેબ,

તમારા તા ૧૨મીના ૨૩૫ નંબરના પત્રના જવાબમા જણાવવાનું
કે, રાજ્યે આદરજી મનોમજી મગાણી, એમ એ , બી એમસી ની જીવ
શાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે અને ત્રિભુવનદાસ ગજગરની રસાયણના
અધ્યાપક તરીકેની નિમણૂમ્ને મજૂરી આપી છે

માસિક રૂપિયા ૨૦૦ના પગારથી શરૂ કરી તેમને રૂપિયા ૨૦૦/૧૦/૩૦૦
ની ગેડ આપવામા આવે

જાતે તો એવી શાળાઓનું નિરીક્ષણ ન કરી શક્યા પણ તેમણે તેમના અંગત મદદનીશોમાથી એક ખાસ જણને ‘પૉલિટેકનિક’નું નિરીક્ષણ કરવા અવગ્રહ મોકલ્યા આ યોજના મહારાજ સાહેબને પસંદ પડી ગજગરનું માનવું હતું કે વધાદારી કેળવણી પહેલાં મામાન્ય કેળવણી લેવી જરૂરી છે ચાર ગુજરાતી પોરણની કેળવણી તો ફરજિયાત હોવી જોઈએ શાળાના ડિના પોરણમા મામાન્ય કેળવણી અને વધાદારી કેળવણી સમાતર કમાની હોવી જોઈએ ત્યાર પછી ઉચ્ચ વધાદારી અભ્યાસ કૉલેજના ડિગ્રી માટના અભ્યાસને સમાતર કરવો જોઈએ આ પત્રિકા વાંચીને નર રમન્દ વેસ્ટ તેમને લખ્યું કે, “તમારી પત્રિકા હું બહુ રસપૂર્વક વાંચી ગયો છું અને મને એથી ફાયદો રયો છે તમારા બધા વિચારો સાથે હું સમત નથી, પરંતુ આ વિષય ઉપર આવી કમાનું પદ્ધતિસર લખાણ આજ સુધી મારા વાંચવામા આવ્યું નથી જે તમે સયાજીરાવ ગાયકવાડની પાસે તમારી પોજનાના સિદ્ધાંતો સ્વીકારાવશા અને આ યોજના અમલમા મૂકવા માટે નિષ્ણાત અને વિશાળ દૃઢવવાળા માણસોની પસંદગી કરવામા આવશે તો તમે તમારા દેશનધુઓ ઉપર મોઝે ઉપમાર કર્યો લેખાશે, અને વડોદરા આખા દેશનું બૌદ્ધિક કેન્દ્ર બનશે ”

સયાજીરાવ ગાયકવાડ એટલા ખુશ થયા કે તેમણે ગજગરને સુમાન છ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ઔદ્યોગિક કેળવણી માટે મુરાય મોઢલવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓ માટે મુખ્યત્વે રસાયણ-ઉદ્યોગના વિષયો અને પોતાને માટે કૅલિકો પ્રિન્ટિંગ અને રચના ઉદ્યોગો શીખવાની દરખાસ્ત પ્રથમ ગજગરે મૂકી જેથી વડોદરામા હુન્નર-ઉદ્યોગની સસ્થાની વ્યવસ્થા થઈ શકે પરંતુ આ વિષય ઉપર વધુ વિચાર કરતા ગજગરને લાગ્યું કે વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલતા અગાઉ કોઈ સ્થાનિક સસ્થામા તેમને પાયાની કેળવણી આપવી જોઈએ આ દૃષ્ટિબિદુ તેમણે ગાયકવાડ સરકાર સમક્ષ ગજુ કર્યું અને જપાનનું દૃષ્ટાંત આગળ ધરીને જણાવ્યું કે જપાને કેટલાક વિદ્યાર્થી આને પોતાના દેશમા બરાબર કેળવણી આપ્યા વગર પરદેશ મોકલ્યા હતા એથી તરત જ તેમને પાછા બોલાવી લેવા પડ્યા હતા મહારાજ સાહેબે અગાઉનો હુકમ ફેરવીને તેમને ખેતીવાડીનું બજાવ મોકલવાની દરખાસ્ત

મૂકી ખેતીવાડેના અભ્યાસ અંગે પરદેશ જવાની યોજના સામે ગજગરને વાધો હતો તેમનું માનવું હતું કે ભારતની ખેતી-સુધારણા માટેના વૈજ્ઞાનિક ધ્વજનોના નિકાલ દેશમાં જ આવી શકે ખેતી અંગેના વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યા પછી દેશમાં આ વિષયની પ્રયોગશાળાઓ શરૂ કરવી પડશે અને સફળ પરિણામો માટે વાટ જોવી પડશે તેમને લાગ્યું કે આવી જાતની પ્રયોગશાળાઓ માટે રાજ્ય સાધન અને સગવડ આપશે નહિ આ પહેલા રાજ્યે એક સદ્ગૃહસ્થને આ વિષય માટે ઈંગ્લેન્ડ મોકલ્યા હતા અને એ પાછા આવ્યા ત્યાર એમની નિમણૂક મહેમૂલી આતામા કરી હતી ગજગરને લાગ્યું કે તેમની પાસે એવો જ દશા થશે, અને નાયબ દીવાન થવાની તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા ન હતી

ત્યાર પછી તેમને રાજ્યમાં બધે ફરીને રજા અને છાપમમના ઉદ્યાગનો અભ્યાસ કરી અહેવાલ તૈયાર કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું આ તપાસ ઉપરથી તેમને લાગ્યું કે દેશમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં રગના કારખાનાં વિ સાવવાની સારી તક છે તે સમયે આપણે ત્યાં વનસ્પતિ રગનો સૂતર ગરવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો દેશની મિલો ઘણું ખરું રગીન સૂતર પરજેશથી આયાત કરતી ગજગરે જર્મનીના રજ બનાવનારાઓ સાથે સંબંધ બંધી સુરત, અમદાવાદ, અમૃતસર, કાનપુર, દિલ્લી, કલકત્તા, અને ડરાચી રગકામ શીખવાની શાળાઓ ઊભી કરી અને પોતે આ વિષયની પ્રયોગશાળા શરૂ કરી તેમની આ યોજનાનો લાભ ઘણા કારખાનાદારોને મળ્યો અને દેશ મા રગની આયાત એકદમ વધી ગઈ અને રગીન સૂતરની આયાત ઘટી ગઈ આ સમયે વાંકાનેરના દીવાન લાડે પણ તેમની મલાલ પ્રમાણે એક ઔદ્યોગિક શાળા શરૂ કરી

ગજગરની એવી માન્યતા હતી કે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માનુભાષામાં આપાય તો જ વિદ્યાર્થીઓ તે બસતર ગ્રહણ કરી શકે અને માટે રાજ્યમાં તેમનો નવાહ અનુસાર વર્નાક્યુલર એકેડેમી શરૂ કરવામાં આવી તેમના મિત્ર આચરેની મદદથી ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષામાં વિજ્ઞાનના અને દુનર-ઉદ્યાગના પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું નક્કી કર્યું આ યોજના સમજાવવા સરકારને ઘણી પરત્વે આવી અને રાજ્ય તરફથી રૂપિયા પચાસ હજાર એ માટે મંજૂર કરવામાં

આવ્યા સયાજીરાવે આ યોજનાના અમલ માટે સ્વાભાવિક રીતે ગજજરની પસંદગી કરી અને તેમને વણેદરા સંજ્ઞના દેશીભાષાખાતામા બદલવાનું સૂચન કર્યું પરંતુ મદદનીશ વિદ્યાધિકારી જેવી મોભાવાળી નોકરીને પણ નાપમદ કરીને તેમણે તેમના સૌથી વધુ માનીતા ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમા જ ગળેવાનું પસંદ કર્યું અને સરકારી મદદથી ઉદ્યોગ અંગિનો શાળા શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું આ યોજના માટે તેમને ખૂબ જહેમત ઉઠાવવી પડી અને રાજ્યની મદદ માટે વાટાઘાટો કરી મદદ અંગિની બધી થરતો તેમણે નક્કી કરી સરકારમા અમુક વર્ગનો વિશેષ છતાં આ યોજના મજૂર થવાની પૂરેપૂરી શક્યતા હતી, પરંતુ છેવટે રાજ્ય તરફથી કલાભવન સ્થાપવાનો હુકમ મળ્યાબાઈ જશભાઈની દીવાનગીરી દરમ્યાન બહાર પાડવામા આવ્યો અને આ સંસ્થાની જવાબદારી અપૂર્ણપણે ગજજરને સોંપવામા આવશે અને આ કામ માટે તેમને સંપૂર્ણ ઉત્તેજન અને સ્વતંત્રતા મળશે તેમ જણાવવામા આવ્યું

‘નરુણી અને ઉપયોગી જીવન ગાળવાથી સુખ મળે છે પોતાનું, કુટુંબનું, અને બીજાનું ભયુ થઈ શકે તા જ જીવન નાર્થક થાય

—ત્રિ. ક. ગા. ૪૨

જીવનના પચીસમા વર્ષે આપણે નો સ્વપ્નદ્રષ્ટા હોઈએ છીએ આગલી નાની ઉંમરમા ગજગર એક વિદ્યાગદિલ અને બુદ્ધિશાળી કાનેલ પ્રાધ્યાપક, દશને માટે અત્યંત ઉપયોગી અવનવી ષોળ/નાઓના ઘડવૈયા, અપરિમિત શક્તિશાળી ઉત્ખારી અભ્યાની, હેનાજ કુટુંબી અને પ્રેમાળ મિત્ર તરીકે જાણીતા હતા સજ્જમાના ઉપરીઓ અને હિતચક્રુઓ સૌની એક જ દરજ્જા હતી કે, આ પુવાન પુરુષનો દેશના ઘડતરમા નીચી વધુ નાસે ઉપયોગ કેવી રીતે થઈ શકે? ૧૯૪૭ની સમય અનેક લલવાવનારી શકાતાઓ હતી તને ૧૯૮૮ની ૧૪મી જુલાઈએ આ પ્રશ્નો વિશે ભિન્ન ભિન્ન મથના એમના મનમા જાગ્યા હતાં તે વિશે તેમણે પોતાની નોંધપાત્રીમાં જ કંઈ નોંધ્યું છે અને શરૂઆતનાં વાક્યો આ પ્રકરણને મથાળે મૂક્યા છે એ નોંધમાં આગળ તેમણે લખ્યું છે

“મારુ સુખ નીવનામા રલુ છે

૧ માગ કુટુંબની અને મારી ભૌતિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવામા આ જરૂરિયાતો નાખાન્ય છે અને બહુ મુશ્કેલી વગર પૂરી કરી શકાય તેમ છે

૨ મારી માનસિક અને નૈતિક જરૂરિયાતો વિદ્યાળ મલ્લદયતાને લીધે વિમ્મિત થયેલી છે મારા જીવનનું ધ્યેય પારકાના ભલા માટે જીવનુ અ છે ભૂતકાળના કમનનીન બનાવોને લીધે ઘરમા જ મગ્ન રહીને શાન્તિ મેળવવી માટે મારે મુશ્કેલ છે મને અસંતોષ રહ્યા ડરે છે જેઓ ઘરમા જ સુખ અને

સંતોષ માને છે તેઓ સ્વાર્થી હોય છે અને કુટુમ્બ નિવાસ જીવનને વિહાર કરતા નથી હું આવમાનો એક નથી નકિય નહાનુભૂતિઓ દર્શાવવાની તક જ મને સચેત સખી શકે છે હું હમેશા ચચળ રહુ છું અને હમેશા કંઈ ઉચ્ચ કામ કરવાની તક શોધું છું મારું મુખ્ય ગૌરવ બીજાઓને સુખી કરવામાં ગોંડુ છે મારા આવા માનસિક વિકાસને લીધે હું અનિશ્ચય મહત્વાકાંક્ષી બન્યો છું અને મહત્વાકાંક્ષાઓ બર લાવવા માટે ઘમો આનુર છું માત્ર પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો મને કંઈ અર્થ લાગતો નથી પૈનાદાર ચવાની મારી ઇચ્છાનો હતું બીજાને સુખી કરવાની શક્તિ મેળવવાનો છે જે ઝેઈપામ રાજ્ય તેનો સપત્તિનો ભાગ મને વાપરવા આપે તો હું જાત માટે પૈમા ભેગા કરવાની ત્રિલોક્ય દરકાર કરું નહીં

જીવનના આ તમકે મારી ણને ત્રણ માંગો ખુલા છે

[૧] વિવાદાત જવાનો અને ન્યા કૃષિક રસાયણ ભાણવાનો અને પછો છ મામ પુરાપ ફરવાનો (આ કા કિમ વણદરા રજ્યે તેમન સૂચનો હતા), મારા કુટુબને પૈસા માટે રૂપિયા સા માસિક મળે અને મને દિનકરમાના ખચ મટે માસિક રૂપિયા ત્રણસાપચીરુ મળે તે જપરાંત રૂપિયા પાચમે મુશકર, કપલ વગેરેના ખર્ચ માટે મળે પાછા આવીને માસિક રૂપિયા ચારસો (તે વખતે તેમને પગાર ૨૦૦/૧૦/૩૦૦ હતો) શરૂઆતથી મળે ભવિષ્યની શક્યતા અને કા કરવાની તકો વિશે નિશ્ચિત જહો શકાય નહિ કદાચ ભવિષ્યમાં નીજાનાર ખેતી વિષયક સમ્યામાં કૃષિક રસાયણનો પ્રાધ્યાપક બનાવવામાં આવે "

આ યોજનામાં લાભના મુદ્દાઓ

૧ મહારાજ સાહેબનો સારા અભિપ્રાય મેળવી શકું અને રાજ્યની સપત્તિની મદદથી સારા કાર્યો કરી શકું

૨ અત્યાર કરતા બમણો પગાર મળે અને ભવિષ્યમાં રૂપિયા આઠનો સુધી જઈ શકાય

૩ પુરોપમા ફરવાથી ધધાદારી માંગેના મને પરિચય થાય કે જેવી પાછા આવીને ધધાદારી શિશલ આપની ખાનગી સરથા હું શરૂ કરી શકું

આ યોજના સામેના મુદ્દાઓ

૧ કૃતિક રસાયણ ભણાવેનો કઈ અર્થ નથી, કાચુ કે થોડા વખતમા અગરકારક પરિણામોની આશા રાખી થમથ નહિ આપતા લોકો જે તાત્કાલિક પરિણામની આશા રાખે છે તે નિગથ થશે અને ખાસીસવ જાદુવ જેવી મારી સ્થિતિ થશે એમની માફક જિનડીપયોગી કામમા ગેફાનુ પડશે

૨ વિદ્યાપતની ઠગી આતોણવા તત્કાલ રી થશે તેવી મારી શાસીરિક ચિંતિ નથી વિદ્યારત જવામાં જોખમ ઘણુ છે અને લાભ પ્રમાણમા ઓછા છે

૩ અહીં રહેવાથી પણ મને એટલા જ આર્થિક લાભો મળે

૪ ૫ આટલા મામાન્ય તપદા (ચક્રઆતના પગારમા વધારો ઇત્યાદિ) માટે જઈશ તે મારા વૃદ્ધ પિતાને ગમથ નહિ અને મારા ભાઈઓ પણ નાખુશ થથ

૬ મારો નાની બહેનથી (તે સમયે નાની ઉંમરમા વિધવા બન્યા હતા) છૂટા પડતો મને દુઃખ થશે એની આખી જિંદગીનો આધાર મારા ઉપર છે અને મારા સાનિધ્યમા જ તે સુખી રહે છે મારી ગેરલાજરીમા તેનું જીવન અસહ્ય બની જાયે તેને માટે મને ધણી વિતા રહે છે

૭ મારે નાથમા રસોઈઓ લેવો પડશે જેના ખર્ચ સર ૧૨ નહિ આપે

૮ પાછા આવીને જાતિમાં દાખલ થવાનો ખરચો ઘરવા પડશે અને

૯ ઘેર થાંતિ નહિ મળે

[૨] એવએવ બી નો અભ્યાસ

પરીક્ષામા લક્ષ્ય થવા પડી લુ વકીલાત કરી શકુ ભવિષ્યમા માસિક રૂપિયા પાંચગો સુનીની આવક થાય કલ્પ સંજયના ન્યાયખાનામા નોકરી મળે

આ યોજનાના લાભ

૧ મારા પિતા અને ભાઈઓની ઇચ્છા હ મોટા અમલદાર થાઉં આવી છે તેથી આ યોજનાથી ધણા ખુશ થશે

૨ વકીલાતના ખવામા મુજઈમા રહેવાનું મળશે અને વીમનવાત સેતવવડ અને દેશમુખ જેવા મિત્રોની સેનાત મળશે

૩ માગે સમય, વડોદરાના મુકાબલે, વધુ ઉન્નત વાતાવરણમાં પસાર થશે.

૪ નોકરી મૂકી દીધા પછી મને વધુ ગમે તેવા મુકાબલા વાતાવરણમાં રહેવાનું મળશે

૫ ન્યાયખાતામાં જ્ઞાત અને નિશ્ચિત જીવન મળી રહે અને રાજ્યમાં ન્યાય અથવા તો મહેમૂલી ખાતામાં હું ધણો આગળ આવી શકું

આ યોજના સામેના મુદ્દાઓ

૧ હજી બીજી એલએવ બી માટે એક વર્ષ ભણવું પડે અને વકીલાતની શરૂઆતના વર્ષોમાં ખૂબ અભ્યાસ કરવો પડે

૨ મારે તવી જ જાતના બૌદ્ધિક માગની અનુકૂળ થવું પડશે મારે મન કાયદાનો અભ્યાસ અતિશય શુષ્ક અને કેટલાંબરેલો છે મને તે તદ્દન નકામો લાગે છે જોકે મને ખબર છે કે દેશની આબાદી માટે આ વિષય અત્યંત જરૂરી છે

૩ બીજા વધુ ઉપયોગી કાર્યોમાં ધ્યાન આપવાનો મને વખત નહિ રહે અને વકીલાતનો ધંધો તદ્દન બિનઉપયોગી છે

૪ આ વિષયમાં કદાચ હું નિષ્ણાત ન બની શકું અને જીવનના કોઈપણ માર્ગમાં સામાન્ય કે બીજી કોટિમાં રહેવું મને પસંદ નથી

[૩] ખાનગી સાહસ

ખાનગી મૂંઝીની મદદથી કારખાના ચલાવવા કેલિકો છાપકામ અને કપડા રંગવાનો ધંધો મને અનુકૂળ પડશે, કારણ કે આ વિષયમાં મારું જ્ઞાન ઉપયોગી થઈ પડશે આ લાઈનમાં સ્પર્ધા બહુ ઓછી છે શરૂઆતના મારા પ્રયોગો આશાજનક લાગે છે મારા પિતા મને મૂંઝી આપવા તૈયાર છે બાપીકા ધંધા સાથે કોન્ટ્રાક્ટનું કામ કરી શકું બીજા કારખાનાવાળાઓને મુકાબલે અમારું દુટ્ટમ્બ અમુક અંશે ધંધા માટે સરસાઈ ભોગવે છે અમે મિકેનિકલ ઍન્જિનિયર, ઘર બાધનારાઓ અને લાન્ડ્રના વેપારી છીએ બજારમાં મૂંઝી મળી રહે એવી અમારી શાખ છે હું રસાયણનો જાણકાર છું મને અંગ્રેજી ધંધાદારીઓનો પરિચય છે શિક્ષિત માણસ તરીકે મારે ઊંચા મોભો છે.

આ યોજનાના લાભ :

૧. સ્વતંત્ર અને ઉપયોગી જીવન જીવી શકાશે.

૨. ફતેહમદ થવાય તો ભવિષ્યમાં અપરિમિત લાભો અને કંઈક નક્કર કામ ક્યોનો સંતોષ મળશે

૩ જાતને પણ સંતોષ મળશે અને કોન્ડ્રાક્ટર તરીકે ફતેહમદ થવાની પૂરેપૂરી સંભાવના લાગે છે

આ યોજનાની વિરુદ્ધમાં

૧ ફતેહમદ થવાશે તેમ નક્કી ન કરી શકાય

૨ બહુ મોટા પાયા ઉપર કારખાના માટે જોઈતી મૂડી મેળવવાની મુશ્કેલી થોડી થણી મૂડી મળે તે પણ મારી પોતાની નહિ

૩ શરૂઆતમાં ધીરજ સખવી પડે અને પૈસાનો બગાડ થાય પિતા અને ભાઈઓની ઈચ્છા હું મોટો અમલદાર થાઉં તેવી છે એટલે તેઓ નિરાશ થશે, પરંતુ જો જવજન ફતેહ મળે તો ખુશ થશે

[૪] મુબઈની વિક્ટોરિયા જ્યુનિલ્ડી ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં ભૌતિક-શાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે રૂપિયા ત્રણસોના પગારથી નોકરી મળે આથી મુબઈનું જીવન અને ખાનગી કામ—રસાયણના નિષ્ણાત તરીકે—ઝરવાની તક મળે પરંતુ ખાનગી સાહસમાં મુબઈ રાજ્ય તરફથી નિલકુલ મદદ ન મળે

[૫] જ્યાં છુ ત્યાં જ રહુ તો સામાન્ય ભવિષ્ય ગણાય રૂપિયા ત્રણસોથી આક્રમે સુધી પગાર ભવિષ્યમાં થાય જે ટેકનિકલ સંસ્થા નીકળે તો મને ત્યાં કામ કરવાની તક મળે અને હું કંઈક ઉપયોગી કાર્ય કરી શકું

વિદાયત ગયા વગર પણ મહારાજ સાહેબની સલાહભૂતિ મળી રહેવાની સંભાવના છે ^{૧૦}

અનેક ગુચવણભર્યા અને અટપટા પ્રશ્નોના બન્ને પાસા તપાસીને ગજગરે પોતાના પ્રિય કાર્યક્ષેત્ર અધ્યાપનમાં વડોદરામાં જીવનને સ્થિર કરવાનો વિચાર નક્કી કર્યો વડોદરામાં જ રહીને ઉદાર અને યેજવણીપ્રિય મહારાજ સયાજીરાવનો પ્રેમ સપાદન કરવામાં ગજગરને પૂરેપૂરી સહનતા મળી યુવાન માનસના તરગોમાથી એક નક્કર યોજના ઉદભવી, આકાર પામી અને કલાભવનનું સ્વપ્ન મૂર્તિમંત થયું

ଭାରତୀୟ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମୀ

“ હોયે પરી હિન અમિત વણેદરાનું
 કલ્યાણ વાંછી શુભ ભારતની પ્રજાનું,
 વિદ્યા કલા રસિક રાજ સંપાજીરાવે
 વાવ્યું કલાભવન બીજ મહાનુભાવે.
 શ્રી ગજજરે શ્રમચક્રી બીજ એ ઉછેરું
 સાધનત વિધન મનુ મ ત્રીવરે વિખેરું,
 ક્ષણીકૃષ્ણી સુભગ વૃક્ષ વયુ વિશાળ
 છાયા શીળી અરણ્ય સહુને રમાળ ”

—સ્વ. ૦ પ્રા. ચતુરભાઈ શા. પટેલ

ત્રિભુવનદામ ગજજરના જીવનમાં કલાભવનની સ્થાપના વચકલગી સમાન છે માત્ર ગજજરના જીવનમાં જ નહિ, પણ શ્રીમત સંપાજીરાવ ગાયકવાડે દેગોન્નાતિના જે વચસ્વી કાર્યો કર્યા છે તેમાં કલાભવનનું સ્થાન અગ્રગણ્ય છે. જે સમયે કોલેજમાં કલા અને વિજ્ઞાનના વિષયો માટે પણ પરદેશી પ્રાધ્યાપકોની પસંદગી કરવા તરફ સામાન્ય વલણ હતું તે સમયે ઔદ્યોગિક કેળવણી અંગેની જુદી જુદી શાખાઓમાં શિક્ષણ આપવાની સંસ્થા શરૂ કરવી અને તેનું સંચાલન માત્ર સત્તાવીસ વર્ષના દેશી યુવાનને સોંપવું તેમાં મહારાજ સંપાજીરાવની તેમ જ તેમના સલાહકારોની દીર્ઘ દષ્ટિ તેમ જ સાચો દેશપ્રેમ સમાયેલા હતા આ સંસ્થા શરૂ કરવામાં ગજજરના મિત્રો આશ્વેએ અને ખાસીરાવ જાદવે સહયોગની જોડેની મંત્રણાઓમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો મહિભાઈ જયભાઈને જે દિવસે દીવાનગીરીનો પોશાક મળ્યો તે જ દિવસે (સને ૧૮૮૦ની ૨૫મી માર્ચે) કલાભવન શરૂ કરવાનો હુકમ સંજયના નવા દીવાન તરફથી બહાર પડ્યો.

શિષ્ય અંગેની સંસ્થા અને ખેતીવિષયક વર્ગોને નમાવીને કલાભવનની નવી સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવી. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ માનતા હતા કે આવી સંસ્થામાં દાખલ થવા માટે બહુ ઓછા વિદ્યાર્થીઓ આવશે પરંતુ શરૂઆતમાં જ આ નો વિદ્યાર્થીઓએ દાખલ થવા માટેની અરજી કરી. જગ્યાને અભાવે કેટલાક વર્ગો નજીકનાં સરકારી પાઠશાળામાં માન્યતા કલાભવન શરૂ કરવામાં આવ્યું આ માટે ગવર્નમેન્ટે તનનોડ મહેનત કરી પત્રો તેમના આ કામ માટે ફોર્મ પ્રગટનો આર્થિક લાભ થયો ન હતો. ગવર્નમેન્ટના હુકમની મુજબમાં માધ્યમ આશાઓ આ સંસ્થાએ પોષી અને તેમણે પસંદ કામ કરવામાં પાછા વળીને જોયું તો કલાભવનને છ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું હતું.

- [૧] રિતરચના—મુનહંદી તર જે. જે સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં શિખવાયતા તેવા વિષયો માટે
- [૨] શિષ્ય અને એન્જિનિયરિંગના વિષયો માટે આ ઉપરાંત આ શાળામાં ફર્સ્ટવર બનાવવાનું પણ શિખવાયતું
- [૩] યત્રચાના—મુનહંદી રિક્ટોરિયા બ્યુઝિલ્ડી ટેકનિકલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં શિખવાયતા તેવા વિષયો માટે.
- [૪] રનાયમ અને ગગચાના—કલાભવને ઊભી કરેલી આ વિશિષ્ટ શાળા હતી. જેમાં ચનાયમિત્ત પૃથકકરમ તેમજ બી એસ.સી જેટલી ક્ષમતા રનાયમનું સૈદ્ધાન્તિક જ્ઞાન અને તે ઉપરાંત રંગ અને રંગના ધરાનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન અપાતું
- [૫] ખેતીચાત્રી મસ્થા—આ નસ્યામાં ખેતીચાત્રીને લગતા વિષયો અંગેનું ચનાયમિત્ત પૃથકકરમ શિખવાયતું
- [૬] ભાષા અને શિષ્યશાસ્ત્ર લાગ—અંગ્રેજી પ્રાથમિક શિષ્ય અંગે આધુનિક દૃષ્ટિએ અવનવા પ્રયોગો થોજતા.

કલાભવનમાં શિષ્ય માનુષ્ય દ્વારા આપવામાં આવતું અને બહુ ભાષા તરીકે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું. આ મસ્થા શરૂઆતથી જ

એક ખ્યાનનામ સમ્યા તરીકે સમગ્ર દેશમાં જાણીતી થઈ ચૂકી એમાં અધ્યાપકો તરીકે પણ નિમણૂત માણસો મળી રહ્યા એક જર્મન વૈજ્ઞાનિકને પણ અહીં અધ્યાપનકાર્ય માટે રોકી લેવામાં આવ્યા હતા ગુજરાતી ભાષાના જાણીના સામર્ય મંજૂર કર રહ્યા બટ્ટની પણ આ જ સંસ્થામાં શિક્ષક તરીકે નિમણૂક થઈ હતી આ સંસ્થાની વાર્ષિક પરીખાઓ યુનિવર્સિટીના ઉત્તમ પ્રાધ્યાપકો મારફત લેવામાં આવતી અને ગજજરની સાથેના સબબને લીધે એ પ્રાધ્યાપકો આ કામ વગર વેતનથી કરતા આ સંસ્થાની બીજી વિશિષ્ટતા શિમણના માધ્યમ તરીકે માનુભાષા એટલે કે ગુજરાતી ભાષાની પસંદગીમાં રહેલી હતી ગુજરાતી ભાષામાં યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનું ભગીરથ કામ પણ ગજજરની દેખરેખ નીચે શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું 'જ્ઞાનમંજૂષા' અને 'લઘુમંજૂષા'માં અનેક વિદ્વાનોને હાથે જુદા જુદા વિષયના પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા વેમસ્ટરના અગ્રેજી શબ્દકોશને બાધાગ અગ્રજી, સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષામાં એક શબ્દકોશનું કામ પણ શરૂ કરાવવામાં આવ્યું હતું સાથે સાથે ગજજરે પોતાના અગત્ય ખર્ચે 'રગરહસ્ય' નામનું માસિક ઔદ્યોગિક કેળવણી લોકપ્રિય થાય એ માટે શરૂ થયું હતું જોકે આ માસિક લાગો સમય ચાલી શક્યું નહિ અને તેમાં ગજજરને સારી એવી ખોટ ભોગવવી પડી

કલાભવનનું કામ ચક્રાન્તથી જ રાજ્યમાં ખૂબ પ્રશસા પામ્યું હતું ગજજરનો પોતાનો પગાર વધારવામાં નહોતો આવ્યા પરંતુ એમનાથી વધારે પગારના માણસો નીમવામાં તેમ જ વહીવટી ખર્ચ માટે ગમે તેટલી રકમ ખર્ચવામાં તેમને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હતી છતાં તેઓ બધું કામ કરકસરથી થવા દેતા ઉત્તર વિભાગના કમિશનર રીડે આ અંગે કંઈ નોંધ લેવા લેવી છે તેમણે લખ્યું હતું “કરકસર આ સંસ્થાનું વિશિષ્ટ અંગ છે”

કલાભવનના કારખાનામાં જાત જાતના દાગીનાઓ રાખવામાં આવતા દેખાવ અને મજબૂતીની દ્રષ્ટિએ પરદેશમાં બનેલા દાગીનાઓ કરતા કલાભવનમાં બનેલા દાગીના કોઈ રીતે ઊતરતી કોટીના ન હતા એમ કહેવાય છે કે એક વખત અગ્રેજી બનાવટની મેહોગની લાકડાની 'ગેમ બૉક્સ' જેવી પેટી તૈયાર કરવાના ચેરેન્જ મહારાજ સાહેબે ગજજરને કરી જવારે બંને તૈયાર પેટીઓ

મત્તાસજ સાહેબ પાસે લઈ જવામાં આવી ત્યારે દેશ કાચીગઢ પાસે બનાવડવેલી પેટી અંગ્રેજી બનાવટની છે અને બીજી પેટી દેશી બનાવટની છે એમ પાસેને મત્તાસજ સાહેબે ટીક કરવી શરૂ કરી જ્યારે મત્તાસજ ગાંધેનને એમની ભૂધ દેખાડવામાં આવી ત્યારે એ ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને કલાભવન તેમ જ દેશી કાચીગઢી માટેનો એમનો અભિપ્રાય બહુ ઊંચો થઈ ગયો એ જ પ્રમાણે લશ્મી વિલાસ મહેલ સંતોષકારક ન લાગવાથી ભારતીય સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ નવા મહેલનો ધ્યાન કરવાનું કાર્ય મત્તાસજ સાહેબે ગજગજને સોંપ્યું જા કામ પણ તેમણે ખૂબ મહેનત કરીને પાર પાડ્યું

કલાભવનની સંસ્થા માટે ઘણા કેશવસીકાગેએ બહુ ઊંચો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો મુંબઈ રાજ્યના તે વખતના કેશવસીખાતના વડા જે-ફ્રીડે લખ્યું હતું "કલાભવન દેશની ઔદ્યોગિક કેશવસી વિશેના પ્રગતનો નિવેડે લાવશે" દશમી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ વેમે લખ્યું હતું "વડોદરાના કલાભવનની મુલાકાતે મને જેટલો આનંદ આપ્યો છે તેટલો આનંદ ભાગનની બહુ ઓછો સંસ્થાઓની મુલાકાતે મને આપ્યો હશે મારી માનુભૂમિ બાયરોડમાં પણ આવી સંસ્થાની જરૂર છે" તે વખતના રાજ્યના નાણાકીય સલાહકાર રાવબહાદુર રજનીસે જેરવહીવટને માર્ગે પહોંચેલી રાજ્યની ખાનગી અને જાહેર વર્કસોપનો વહીવટ પણ કલાભવનને હસ્તક સુપરત કરવા જોઈએ એવો અભિપ્રાય આપેલો

કમનસીબે કલાભવનની વધુ પડતી ખ્યાતિ એ જ એની પડતીનું નિમિત્ત બની રાજ્યના અનેક ખાતાઓમાં અદેખાઈનું વાતાવરણ ઊભું થયું ખાસ કરીને બાધકામખાતું કલાભવનની કીર્તિ સહન ન કરી શક્યું આ સમયે ગજગજના એક સમય હિતેચ્છુ અને રાજ્યના સાચા હિતચિંતક ગ બ આથલેનું અવસાન થયું શરૂઆતમાં દી બ મલિભાઈએ કલાભવનને મદદ કરવાની કોશિશ કરી અને તેના વાર્ષિક બજેટમાં વધારો કરી આપ્યો પરંતુ રાજ્યમાં ગજગજ વિરુદ્ધનું વાતાવરણ ધીમેધીમે વધવા માડ્યું પહેલો ધા 'જ્ઞાનમંજૂષા' ઉપર પડ્યો અને તેનું કામ બધું કરવાનો હુકમ મળ્યો ફરી પાછી ગજગજ મહેનત કરી એટલે કામ ચાલુ રાખવાનો હુકમ મળ્યો ત્યાર

પછી કલાભવનમાં લખવૂટ ખર્ચ થાય છે એવા આરોપો મુકાયા એક વર્ષ સુધી કલાભવનના ખર્ચના અત્નાંત બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો અને છેવટે તપાસણીખાતાને મંત્રોપ થયો કે એ સંસ્થા બરાબર કરકસરથી ચાલતી હતી મહારાજ સાહેબે ગજજરની કદર કરી એમનો પગાર વધારી આપ્યો. પરંતુ હવે રાજ્યમા ખટપટ એટલી બધી વધતી જતી હતી કે મહારાજ સાહેબ પણ આ વિષયમા સંપૂર્ણ ન્યાયી વર્તન રાખી શક્યા નહિ છેવટે ક ટાળી પોતાની ઓફિસ છોડી ગજજર સીધા મુબઈ ચાલી ગયા ગજજરનો વિચાર મુબઈ માથી જ રાજનામું આપવાનો હતો પરંતુ ન્યા જતા તેમના મિત્ર સર ચીમન-લાલ સેતલવડે તેમને સલાહ આપી કે તેમની નોકરી સરકારી હોઈ રાજનામું આપતા પહેલા તેમણે પોતાના હોદાનો હવાલો વિધિમર સુપરત કરવો જરૂરી છે એટલે એ સલાહ મુજબ ગજજર વડોદરા પરત થયા અને સ્ટેશન ઉપર જ તેમના મદદનીશ મણિશકર રત્નજી ભટ્ટને પોતાના ડબ્બામા બોલાવી નોકરીના હવાલો સોંપ્યા અને રાજનામું મૂકી દીધું આમ કરતા એમને એટલું માનસિક દુઃખ થયું કે તે પછી તેમણે ભવિષ્યમા વડોદરામા પગ પણ ન મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો—જોકે અંલેખિકની કટોકટીના કાળે તેમને એ નિશ્ચય છોડવો પડ્યો હતો.

વડોદરાના કેળવણીક્ષેત્રમાથી ગજજરની આ પ્રમાણે કમનસીબ વિદાય-ગીરીથી વડોદરા રાજ્યને તેમ જ દેશની ઔદ્યોગિક કેળવણીને મોટો ફટકો પડ્યો ગજજરે કલાભવનમાથી ઔદ્યોગિક વિદ્યાપીઠ ઊભી કરવાના સ્વપ્ન સેવ્યા હતા પણ એ સ્વપ્ન સિદ્ધ થાય એ માટે વડોદરાને પચાસ વર્ષ રાહ જોવી પડી.

ગજજરના ગયા પછી કલાભવનની સંસ્થા તરત જ સાધારણ ઔદ્યોગિક શાળા જેવી થઈ ગઈ ઘણીખરી પ્રવૃત્તિઓ કા તો બંધ કરવામા આવી અથવા તો તદ્દન ઓછી કરવામા આવી ત્યાર પછી સને ૧૯૦૪ ૧૯૦૮મા સ્વદેશી વળવળે આ સંસ્થામા નવો પ્રાણ પૂર્યો અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામા સારો વધારો થયો સને ૧૯૦૪મા બસોચોવીસ વિદ્યાર્થીઓ હતા તે વધીને ૧૯૦૮મા ચારસોપચાસી અને સને ૧૯૦૯મા પાંચસોત્રેવીસ વિદ્યાર્થી થયા સને ૧૯૨૩મા વળી પાછા વિપત્તિના વાદળ આવ્યા અને એકવાર તો મિકેનિકલ અને ઈલે-

કિટ્કલ સિવાયના ખાતા બંધ કરવાનો સરકારી હુકમ થયો પરંતુ તે વખતના દોવાન સર મનુભાઈ મહેતા વચ્ચે પડ્યા અને સરકારી હુકમ ફેરવી સંસ્થાને ફરીથી જીવનદોર આપવામાં આવ્યો. સને ૧૯૨૯ ૩૦મા ઇિનિસપાવ વોરાના ઉત્સાહને લીધે આ સંસ્થાએ એન્જિનિયરિંગની જુદી જુદી શાખાઓમાં ડિપ્લોમા અને સર્ટિફિકેટે આપવાના શરૂઆત કરી. સને ૧૯૪૮મા બરાક એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ શરૂ કરવામાં આવી અને ડિગ્રી માટે વર્ગો શરૂ થયા. સને ૧૯૪૯મા વડોદરાની મહારાજ સવાજીરાવ યુનિવર્સિટીની હવાતી પછી કલાભવન આજે દેશની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા થઈ ચૂકી છે. મિવિવ, મિકેનિકલ, ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગના વિષયોમાં ડિગ્રી અને ડિપ્લોમા ટેક્સ્ટાઈલ ઈન્જિનિયરીંગ, વણા અને સ્થાપત્યમાં ડિપ્લોમા સુધીના અભ્યાસ ક્રમની કલાભવનમાં વ્યવસ્થા છે.

વડોદરાના મિવઉદ્યોગ તરફથી કલાભવનની ખિવવણી માટે પાત્રીસ લાખ રૂપિયા ભેટ મળ્યા છે. બી એસસી—ટેક્સ્ટાઈલ—ડિગ્રીનો નવો જ અભ્યાસક્રમ વડોદરામાં શરૂ થયો છે. અન્યાર આ સંસ્થામાં સુમારે નવસો વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કર છે. હાલમાં સંસ્થાનું વાર્ષિક બજેટ છ લાખ રૂપિયાનું છે. સંસ્થાના પ્રણેતા જળજરને ભૂવવામાં નથી આવ્યા અને બસો વિદ્યાર્થીઓ રહા શકે એવા હોસ્ટેલ ‘જળજર હોલ’ નામથી બાંધવામાં આવી છે.

*

*

*

આગળ ઉપર કલાભવનના સ્થાપના અંગે જે સરકારી હુકમના વાત કરવામાં આવી છે એ આખોયે હુકમ નીચે રજૂ કર્યો છે.

“ગુજરાતી ભાષા દ્વારા સામાન્ય અને ધંધાદારી જ્ઞાન ફેલાવવાની યોજના સરકારની વિચારણા હેઠળ છે. સરકારની મદદથી આવી જતની સંસ્થા શરૂ કરવાની જળજરની દગખાસ્ત ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને આવી જતનો પ્રયોગ રાજ્ય તરફથી ઘાત ને એક વર વધુ ઈચ્છનીય છે એમ લાગુ છે. આથી ફરમાવવામાં આવે છે કે વડોદરામાં ધંધાદારી કેતવણીની સંસ્થા શરૂ કરવી કે જેમાં ધાત્ર મજબ ઉપરાંત લાય અને આખને

પણ શિક્ષણ મળે, અને આ શિક્ષણ ગુજરાતીમાં આપવામાં આવે. આ યોજનાનો હેતુ એ છે કે લોકો પોતાના ધંધામાં સુધારા કરી શકે તેમ જ નવા ધંધા શરૂ કરી શકે. એને માટે એ નાનકડી શરૂઆત કરવી ઈચ્છનીય લાગે છે. અને એટલા માટે સંસ્થામાં ચિત્રકામ, ટિલ્ડિંગ, રંગાટકામ, અને કેલિગ્રાફી છાપકામનું સૈદ્ધાંતિક તેમ જ પ્રાયોગિક શિક્ષણ આપવાના વ્યવસ્થા કરવી. શિક્ષણનો હેતુ કુશળ કારીગરો તૈયાર કરવાનો હોવો જોઈએ.

આવી મધ્યસ્થ સંસ્થા સાથે સાથે રંગાટનું શિક્ષણ આપતી શાળાઓ ખાતું નક્કી કરે ત્યાં શરૂ કરવી. દુરત અને અમદાવાદમાં ગજજરે શરૂ કરી છે એ કક્ષાની શાળાઓ હોવી જોઈએ.

ખાનગી ખાતાની વર્કશોપમાં સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને સુધારી કામ શીખવવું.

સંસ્થા તેમ જ તેની દેખરેખ નીચેની શાળાઓનો વહીવટ ગજજરને સોંપવો અને આ કામ માટે તેમને વખત મળે માટે કૌન્સિલમાંથી છૂટા કરવા આ સંસ્થાને ગુજરાતી કેળવણીખાતા સાથે જોડવી. પરંતુ આ તદ્દન નવી જ જાતનો પ્રયોગ છે માટે આ સંસ્થાની જવાબદારીમાં ભાગલા પાડવા અનિચ્છનીય છે. ગુજરાતી ખાતાઓ આ સંસ્થા માટે બજેટ તૈયાર કરવું અને આ બજેટ મંજૂર થઈ જાય પછી સંસ્થાની નિમણૂકો, જુદા જુદા વિષયોનો અભ્યાસક્રમ વગેરે બાબતમાં સંપૂર્ણ સ્વનંત્રતા અને બધા અધિકાર બજેટની મર્યાદામાં રહેવાની સૂચના સાથે ગજજરને સોંપવો. આ પ્રયોજો સફળ બનાવાની જવાબદારી ગજજરની છે માટે આ જવાબદારી ઉપાધી શકે તેટલી સત્તા તેમને આપવી જરૂરી છે. ગજજરે વાર્ષિક છાપેલા અહેવાલ ગુજરાતી ખાતાને મોકલી આપવો અને કર્મક્ષમતા માટે સુસંગત કરકસર કરવી.

આ માટે યોગ્ય મકાન નક્કી કરવું. ખાતાએ આ જવાબદારીનો જેમ અને તેમ જાલદી અમલ કરવો.

વડોદરા

૨૫ માર્ચ, ૧૯૮૯

સને ૧૮૯૭ના ઑક્ટોબરની ૧૭મીની રાત્રિના પાછલા ભાગમા દેશના રાજકીય વાતાવરણમાં ખજાજાટ મચાવી મૂકે એવો બનાવ બની ગયો. કાં તે સરકારનાં પ્લેગ વિરુદ્ધનાં પગલાથી રોપે ભરાયો તોય કે કદાચ પોતાના કહેવા પ્રમાણે લશ્કરી નોકરી માટે નાપસદ કરાવાથી વેર લેવા માટેની લાગણીથી પ્રેરાઈને દામોદર થાપેકર નામના ગુડસ્યે મુબઈના ઓરિએન્ટલ મેદાનમાં આવેલા રાત્રી વિક્ટોરિયાના બાવલાને ડમર લગાડ્યો. આ ગુનો રાતના એક વાગ્યે થયો હોવાનો સંભવ છે. બીજો દિવસે છેક ત્રણ વાગ્યે પોલીસે મ્યુનિસિપાલિટીને ખબર આપી અને ખાતા તરફથી મદદનીશ એકમીક્યુટિવ ઓન્સિનિયરે સપાટી ઉપરના ડમરનો થોડો ભાગ ટપેન્ડાઈન વડે દૂર કર્યો. બીજો દિવસે બાવલાને સાબુ અને સોડા વડે ધોવામાં આવ્યું, એટલે બાવલા ઉપરના ડાઘા કેટલેક દેકાણે ગ્રાખા પડી ગયા. પણ દૂર થયા નહિ. કદાચ જો તન્કાળ ખબર આપવામાં આવી હોત તો સંભવ છે કે બાવલાના ડાઘા કાઢવામાં વળુ ફેરવે મળી હોત. ત્યાર પછી જાહેર બાધકામખાતાને આ વિષે પૂછવામાં આવ્યું. તેમની સલાહ પ્રમાણે મંદ લાઈગ્નેકલોરિક ઍસિડ લગાડનાં કેટલાક ડાઘા સાધારણ ગ્રાખા પડ્યા, પરંતુ ત્રણ ત્રણ અકષાડિયાના પ્રયત્ન પછી આ વિધિમાં પણ નિરાશા મળશે એમ નક્કી થયું. આરસ ઘણો જ પોચો અને ડિફ્રાળુ હોવાને લીધે ડમર ઘામે ઊંડો ઊતરી ગયો હતો. કનસથી આવો ભાગ કાપો નાખવાનું પણ સલાહભર્યું ન લાગ્યું. કાર્બીનિક દ્રાવકોની વરાળથી પણ ખાસ ફેરફાર થયો નહિ. કેટલાક સલાહકારોએ નાવલાને રંગવાની સલાહ આપી, પણ રંગ્યા પછી ડાઘાનું સ્મરણ કાયમી બની જાય, કારણ કે રંગેલા આરસનો રંગ કુદરતી આરસના રંગ કરતા જુદો પડ્યો અને આ કૃત્યનું લોકોને કાયમી સ્મરણ સહેલું એટલે આ સલાહ પણ સ્વીકારવામાં ન આવી.

ત્યાર પછી રસાયણના એક ફ્રેન્ચ નિષ્ણાતની સલાહ લેવામાં આવી પણ તેથી કંઈ ફાયદો થયો નહિ મુબઈ સરકારના રસાયણખાતાના સલાહકારની પ્રયોગશાળામાં કાળા ગ્રાધાવાળા બાવલાના ટુકડા ઉપર જુદા જુદા અનેક પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા, છતાં ફતેહ મળવાનો સભવ લાગ્યો નહિ તેથી બાવલાના માથાનો ભાગ દૂર કરી નવું માથું મૂકવાની દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવી

આ વખતે ગજજરના ઘણા મિત્રોએ અને ખાસ કરીને સર ચીમનલાલ સેતલવડે તેમને આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવા ઉત્તેજન આપ્યું ગજજરને ૨ ગાટ-કામનો અનુભવ હતો અને તેમનું રસાયણનું પ્રાયોગિક જ્ઞાન પણ વિશાળ હતું એટલે તેમને આ કામમાં ફતેહ મળવાનો પૂરેપૂરા સભવ લાગ્યો અને પોતાને પરવાનગી આપવા માટે તેમણે મ્યુનિસિપલ એન્જિનિયર એમ સી મર્ઝબાનને લખ્યું

મર્ઝબાને નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો

મ્યુનિસિપાલિટી ઑફ બૉમ્બે,

નં ૧૬૯૫૯ ભ, ૧૮૯૭૯૮

મચેરજી સી મર્ઝબાન, એસ્કવાયર, સી આઈ ઈ,
એકઝીક્યુટિવ એન્જિનિયર તરફથી,
મુબઈ, ૨૬ ૨ ૧૮૯૮.

પ્રતિ

ટી કે ગજજર, એમ એ, બી એસસી,
પ્રાફેસર ઑફ કેમિસ્ટ્રી, વિલ્સન કાલેજ,
મુબઈ

સાહેબ,

તમારા ૨૨મી તારીખના પત્રના જવાબમાં જણાવવાનું કે રાણીના પૂતળા અગેની કામગીરીના સમયમાં 'એડવોકેટ ઑફ ઈન્ડિયા'માં શું કહેવામાં આવ્યું છે તેની મને ખબર નથી, પરંતુ મારે તમને જણાવવું

જોઈએ કે સરકારી યાસાવજીક પુષ્કરખુખાતાના વણએ ડાઘા પડેલા આરસ ઉપર જાતે પ્રયોગો કર્યા છે તેમને ડાઘા કાઢી નાખવાના કામમાં ફતેહ મળી નથી બીજી કેટલીક પાર્ટીઓ તરફથી પણ ડાઘા કાઢવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા અને તેમાં પણ ફતેહ મળી ન હતી, પરંતુ તમારી ઈચ્છા હોય તો ડાઘા પડેલા આરસના નાના ભાગ ઉપર તમને પ્રયોગ કરવા દેવામાં મને વાંધા નથી

(સહી) એકત્રીકયુટિલ એન્જિનિયર

આ પછી મ્યુનિસિપલ કમિશનરે તેમને રૂબરૂ મળવા બોલાવ્યા અને તેમણે જે ખુલાસા કર્યા તેથી કમિશનરને સંતોષ થયો અને જે કામ માટે સરકારી દેશી અને પરદેશી નિષ્ણાનો પણ નિમ્ણ ગણા હતા તે કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યું આ મુલાકાતનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે મ્યુનિસિપાલિટીના દફતરે રાખવામાં આવ્યો હતો

મંમો

આજે ૧૮૯૮ની ૧૪મી જૂને મ્યુનિસિપલ કમિશનરની કચેરીમાં નીચેની વ્યક્તિઓ હાજર હતી

પી સી એચ સ્નો, કમિશનર

એમ સી મર્ઝબાન

પ્રોફેસર ટી કે ગજજર

અને રાણીના ભાવલા ઉપરથી ડાઘા કાઢવાનો પ્રયત્ન ચર્ચવામાં આવ્યો હતો

કમિશનર સ્નોએ પ્રોફેસર ગજજરને પૂછ્યું કે જે રચાયેલોનો તમે ઉપયોગ કરવાના છો તેથી આરસ ઉપર લાના વખત પછી પણ કંઈ ખરાબ અસર થશે? ગજજરે ભારપૂર્વક કહ્યું કે આવી કોઈ અસર નહિ થાય પ્રો ગજજરે વધુમાં જણાવ્યું કે આ બાબત તેઓ પોતાના ક્વાલિફિકેશનના અનુભવ ઉપરથી ખાતરીપૂર્વક કહી શકે છે આહારનિમ્ણ ઉપર કોઈ પણ

કારક અતાર થવાનો સંભવ નથી તે ઉપરાંત ગ્રાધા એક વાર નીકળી ગયા પછી પાછા દેખાવ નહિ આપે આ વાતની પછી ગજજરને તેમનું કામ શરૂ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું

(સદી) એમ મી. મજીબાન

(સદી) ટી. દે. ગજજર

ગજજરે આ કામ ખૂબ પરિશ્રમ લઈને લગભગ ત્રણ માસમાં કર્યું જે કામ સરકારો કે પરદેશી નિષ્ણાતો ન કરી શક્યા તે એક દેશી પ્રાધ્યાપકે કરી દેખાડવાથી બધા વર્તમાનપત્રોએ તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી આ કામ કેવી રીતે કરવામાં આવ્યું હતું તેનો અહેવાલ ગજજર 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના પ્રતિનિધિને આપ્યો હતો આ અહેવાલ નીચ મુજબ પાંચમી મધ્યેમર, ૧૮/૧ના અકમા પ્રગટ થયો હતો

" હમણાં જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે એરપ્લેનેટ મેદાનમાં રાણીના બાવલા ઉપરના ગ્રાધા કાઢવા માટે પ્રો ટી કે ગજજર ફેલોશિપ થયા છે વિદની સરકારી લશ્કરી નોકરી નહીં આપવાથી વેર વાળવા માટે દામોદર હરિ ચાપેકરે રાણીના બાવલા ઉપર ગ્રાધા પાડ્યા હતા મુજબ ઈલાકાના સર્વશ્રેષ્ઠ નિષ્ણાતો પણ આ કાર્યમાં ફેલોશિપ થઈ શક્યા ન હતા, અને ગ્રાધાવાળો ભાગ દૂર કરી આરસના નવા ટુકડા મૂકવાનું વિચારણા હેઠળ હતું એવે વખતે આ ગ્રાધા કાઢવામાં પ્રો ગજજર ફેલોશિપ થયા પરંતુ આ ગ્રાધા તેમણે કઈ રીતે દૂર કર્યા તે વૃત્તાત હજી પ્રગટ કરવામાં આવ્યો નથી અમારા પ્રતિનિધિને આ વિષય પરત્વે પ્રો ગજજરે નીચેનો અહેવાલ આપ્યો છે

માર્ચ મહિનામાં એમ લાગ્યું કે રાણીના બાવલા ઉપરના ગ્રાધા કાઢવાનું અશક્ય છે અને બાવલાનું ગ્રાધાવાળું માથું દૂર કરી નવું માથું મૂકવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું, અને એ માટે જે જે સ્કૂલ આફ આર્ટ્સના ગ્રીનવુડને નવું માથું બનાવવાનો ઓર્ડર પણ આપી દેવામાં આવ્યો મારા મિત્ર ચીમનભાઈ સેતલવડે આ બિના તરફ મરુ ધ્યાન ખેંચ્યું, અને એ ઉપરથી મેં એકઝીક્યુટિવ ઓન્ડરનિયરને બાવલું દેખાડવાને માટે તેમ જ તેના ગ્રાધા દૂર કરવાના પ્રયોગ કરવાની તક આપવા લખ્યું જ્યાંબ નિરાશાજનક હતો અને મને કહેવામાં

આવું કે, રસાયણ અંગેના સરકારી નિષ્ણાત સુદ્ધા બધી વ્યક્તિઓ આ કામમાં નિષ્ફળ ગઈ છે અને વધુ પ્રયત્ન કરવો નકામો છે હું મર્ઝબાનને જાતે મળ્યો અને મને પ્રયત્ન કરવાની તક આપવા માટે દબાણ કર્યું એ ઉપરથી મર્ઝબાને એક નાના ડાઘા ઉપર પ્રયોગ કરવાની છૂટ આપી રજાટના મારા અભ્યાસમાં મેં ડામરના રસાયણનો ઠીક ઠીક અભ્યાસ કર્યો હતો ડામરમાના બે મુખ્ય પદાર્થો નેપ્થેલિન અને એન્થ્રેસિન માટેના દ્રાવકો વાપરી જોયા પણ પરિણામ બહુ આશાજનક આવ્યું નહિ ડૉ. થોર્પે એન્થ્રેસિન માટેના દ્રાવકોમાં નીચેના પદાર્થોના નામ આપ્યા છે નિરપેક્ષ આન્થ્રાડોલ, ઈથર, ક્વૉર્સિક્ઝાર્મ, કાર્બન ડાઈસલ્ફાઈડ, ઍસેટિક ઍસિડ, હલકું પેટોલિયમ, બેન્ઝિન, અને ટોલિન તે ઉપરાંત આ દ્રાવકોમાં જુદા જુદા ઉષ્ણતામાને ઉપરના બે પદાર્થોની દ્રાવ્યતાના પ્રમાણ પણ આપ્યા છે ગરમ પ્રવાહીની ધારાથી કેટલાંક દ્રાવકો સારા પરિણામ નિપજવી શકતા હતા ટોલિનની અસર આ સંજોગોમાં ઘણી જ સારી હતી અને તેના વપરાશથી ડાઘા ઝાખા પડી ગયા ઍસેટિક ઍસિડ વાપરવાથી પણ સારું પરિણામ આવ્યું ઍસેટિક ઍસિડમાં આરસ દ્રવિત થઈ જશે એ ભયથી પ્રથમ આ પદાર્થ વાપરવા યોગ્ય લાગતો ન હતો પરંતુ જેમાં પાણીનો અંશ નથી હોતો એવા ગ્લૅસિયલ ઍસેટિક ઍસિડને વાપરવાનો નિર્ણય કર્યો ડૉ. થોર્પેના લખવા પ્રમાણે ગ્લૅસિયલ ઍસેટિક ઍસિડ ભૂસ વિટમસને રાતું કરતો નથી પણ ઍસિડનું પાણીમાં દ્રાવણ ભૂસ વિટમસને રાતું કરે છે—તે જ પ્રમાણે ગ્લૅસિયલ ઍસેટિક ઍસિડની આરનપણા ઉપર, જ્યાં સુધી પાણી બેગવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, કાંઈ પણ જાતની અસર થતી નથી

ઘણાં કાર્બનિક રાસાયણો માટે તેમ જ ડામરની પેદાશો માટે ઍસેટિક ઍસિડ વધુ અતરકારક દ્રાવક છે આ પ્રયોગનું પરિણામ વધુ સંતોષકારક આવ્યું રાસાયણિક ક્રિયા ધીમી પણ સિંધર નીતિથી ચાલતી હતી અને સૂક્ષ્મ દર્શકપત્રથી મેં જેમું કે ઘોગ્ર પ્રયોગો પછી આરસનો ઉપયોગ ભાગ તરૂન સફેદ થઈ ગયો, ત્યારે અંદરના પડે માટે વધુ પ્રયોગો કરવા પડ્યા પરંતુ મેં જેમું કે છેવટે પીગાશ પડતો ડાઘો રહી જતો હતો અને તેના ઉપર કોઈ દ્રાવકની અસર થતી ન હતી મને વાગ્યું કે ક્રોસિનથી રનવિચ્છેદન થઈ જશે એટલે મેં આયોડિન ટરક્રોસાઈડ અને ક્રોસોનાઈટ્રલ વાપરના ઉપયોગ કરી જોયા

આ પ્રક્રિયોની અમર સારી થઈ અને યોગ્ય વખત પછી ડાહ્યાવાળો ભાગ અસલ આરમ જેવો મહેદ બની ગયો. બીજી એક જગ્યા ઉપર પણ પ્રયોગ કરના ફેલેડ મગી ત્યાર પછી મેં મજબાન તેમ જ મારા મિત્ર ચીમનલાલ સેતલવડને બોલાવ્યા અને તેમની હાજરીમાં બાવલાની ગરદન ઉપરથી એક ઘણો દૂર કર્યો મર્ઝમાનને ખાતરી થઈ કે મારી પદ્ધતિ ફેલેડમંદ નીવડશે અને તેથી આ કામ કરવાની થરતો મારી પામે માગી આ અંગેની થરતો મેં રજૂ કરી આ વાત માટે ગરકારમાંથી બે મહિના પછી એક ચોમાસામાં મને કામ કરવાની પરવાનગી મગી મારી ઈચ્છા ઉભા થાયા કોલેજની રજાઓના સમયમાં કામ પૂરું કરવાની હતી ચોમાસામાં મને ઘણી મુશ્કેલી પડી ગર્વશિયલ ઍસેટિક ઍનિડ જલકર્પક હોવાથી ચોમાસામાં ભેજને લીધે તેને નિર્જલ સ્થિતિમાં રાખવો મુશ્કેલ છે આટલી મુદતમાં ડાહ્યા આરસમાં વધુ ઊંડા ચુનાઈ ગયા હોવાથી તે દૂર કરના પ્રમાણમાં વધુ સમય લાગ્યો આ પ્રમાણે કામમાં ઘણી મુશ્કેલી વધી ગઈ હતી છતાં મેં ધીરજ અને ખતથી કામ ચાલુ રાખ્યું પાછલા ભાગના ડાહ્યા ઘણા ઘાડા હતા એ ઉપરથી ડાહ્યા પાડનાર ઘટકોનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ કરવાનું મેં નક્કી કર્યું પાછલા ભાગમાંથી એક ટુકડો મેં ખસેડ્યો અને પ્રયોગ કરતા નક્કી થયું કે કોલ્ટારની પેદાશ ઉપરાંત તેમાં લોહ રહેતું છે કેટલેક ઠેકાણે ડાહ્યા અડધા ઈંચ જેટલા ઊંડા ઊતરી ગયા હતા બાવલું બનાવવા માટે ઊંચામાં ઊંચી જતનો આરસ—જે અતિશય ડ્રાઇન હોય છે તે—વાપરવામાં આવ્યો હતો ડાહ્યા લગાડનારે ડાહ્યા અને લોહસંયોજિત પદાર્થનું મિશ્ર ગરમ પ્રવાહી વાપર્યું હાલુ જોઈએ અને તરત જ આરસપહાણમાં આ પ્રવાહી ઊંડું ઊતરી ગયું હોવું જોઈએ ડાહ્યામાંનું લોહનું અસ્તિત્વ ડાહ્યા દૂર કરવામાં મુશ્કેલી ઊભી કર છે એમ મને ખાતરી થઈ બિલિગ કામ કરનાર દરેક જણ જાણે છે કે વૂગડ ઉપરથી લોહના ડાહ્યા કાઢવા સૌથી મુશ્કેલ હોય છે બિલિગ કામ વિશેના મારા અનુભવનો મેં ઉપયોગ કર્યો ઍસેટિક ઍસિડ તથા ટિન અને ઍન્ટિમનીના ઑક્સેલેટ વાપરી જોવામાં આવ્યા મારા મદદનીશોએ સોડિયમ થાયોસલ્ફેટ, સોડિયમ બાયસલ્ફાઈડ, લીંબુનો રસ, ખાડ અને એવા અનેક રાસાયણિક દ્રવ્યો અજમાવી જોયા એક દિવસે હું કોલેજમાંથી બપોરના ગયો ત્યારે મેં જોયું કે ચહેરા અને છાતી ઉપર ઘેરા

લાલ ડાઘા પડ્યા છે એટલે બાકીના જૂના ડાઘા કાઢવાને બદલે આ ડાઘા કાઢવાનો માટે પ્રયત્ન કરવો પડ્યો અને જૂના ડાઘા કરતાં પણ આ ડાઘા દૂર કરવાનું વધારે મુશ્કેલ લાગ્યું છેવટે મને લાગ્યું કે આ ડાઘા જુદા જુદા રસાયણોની પ્રક્રિયાને લીધે ઉદ્ભવેલા છોકરી-ગના એનલ સર્જાઈના કોષકને અભાગે હોવા જોઈએ મેં પહેલ કોસ્ટિક સોડા અને પછી થીઓ એમિનિયમ સલ્ફાઈડ વાપરી જોયો એનાથી સાચી અસર થઈ અને ડાઘા નો જગ લીધો થઈ ગયો આ લીલા ડાઘા પા સિયમ માર્કનાઈડથી બહુ તલેલાઈથી દૂર કરી શકાયો આ કડવા અનુભવ પછી મેં બીજા બધા રસાયણોનો પ્રયોગ છોડી દઈ ગયો ગ્લુસરિન વાપર્યો જેમણે આ દ્રાવણમાં આયર્ન ઓક્સાઈડ દોઢધણે અંશે દ્રવિત થાય છે એકે સાબુ ખાત્રુ જે વાપર્યો આખરે ગ્લેશિયલ એસિટિક એસિડ, આલોડિન ટ્રાઈકલોરાઈડ, ક્લોરોનાઈટ્રો ગેસ, નાઈટ્રોલિલ ક્લોરાઈડ ઈત્યાદિ વાપરવા માડ્યા

આ પ્રમાણે આખું મમ ધણુ જ મુશ્કેલ અને જવાનફારોવાળું નીકળ્યું મને આ કામ માટે ધણો જ ચિંતા રહેતી અને આ કામે મારો ધણો સમય રોકી લીધો સૌ પ્રથમ મને એવો ખ્યાલ હતો કે હું પછર દિવસમાં કામ પૂરું કરીશ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે કામમાં લાભગ ત્રણ માસ લાગ્યા અને ધણુ ખર્ચ થયું આમ આપણી પ્રિય ગજબકર્ત્રી મહારાજાના બાવલાના ડાઘા દૂર કરવામાં માનો નરમ સેવા હું આપી શક્યા તે વાતનો મને સતોર છે

હાથ કાઢવા માટે ગજબરોને કીના રૂપિયા પાંચ ટકર મેં આપવા એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો તરકાર, મ્યુનિસિપાલિટી અને કેટલાક અગ્રગણ્ય ઘણેરીઓને ખુલાવતાં કઈ સંતોષકારક જવાબ નહોતો આખરે આપણા વફાદાર ઘણેરી અને મુંડઈના મેરિક આદમજી પોરબાઈએ બાવ / સાફ કરવા અંગેનું બહુ ખર્ચ ઉપાડી લેવાનું કબુલું

ગજબરો એમના જીવનમાં દેશાપચરનાં ઘણાં કામો કર્યાં અને ખૂબ ખ્યાતિ મેળવી કલાબવનની સ્થાપના, ઍલેમ્બિક કેમિકલ વર્ક્સ, મોતી સાફ કરવાનો ઉદ્યોગ, ખાનગી સસાપત્રિય પ્રયોગશાળા ઈત્યાદિ કામો તેમની શુદ્ધિ, ચીવટ

અને ધીરજના દાખલા છે પણ આ બધાં કામોમાં આમાન્ય પ્રજામાં તોથી વધુ
 જાણીતું કામ રાણીના બાવલા ઉપરના યથા કાઢવાનું હતું આ બાવ / વડોદરા
 રાજ્યના ખંડેરાવ ગાથકવાડ તરફથી મુબઈને ભેટ મળેજું અને વડોદરા
 રાજ્યના એક વખતના રસાયણના પોકસરે તેને માફ કરી આપ્યું તેથી
 સ્વાભાવિક રીતે વડોદરા રાજ્યનાં રાજા, પ્રજા અને છાયાને ગર્વ અને અભિ
 માન થયાં મુંજઈનાં પણ બધા અંગ્રેજી તેમ જ ગુજરાતી છાપાંએ પણ તેમના
 મુક્ત મ્હે વખાણ કર્યો

પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ ગજજરમા બે જાતની વ્યક્તિઓ સમાવેલી હતી એક વૈજ્ઞાનિક શિક્ષક અને બીજા વૈજ્ઞાનિક ધધાદારી મુબઈમા વગવાટ કર્યા પછી શિક્ષક ગજજર ઉપર ધધાદારી ગજજરનો પ્રભાવ વધતો ગયો જોકે માત્ર પૈસાની કમાણીના ઉદ્દેશથી ધધોવપાર કે સડો કરવાનો ગજજરને કદી પણ વિનાર આવ્યો ન હતો તેમનો સ્વભાવ બહુ ઉદાર અને અમુક અંશે ઉગ્રઉ હતો ખાસ કરીને તેમના અિય વિરુદ્ધ રસાયણના ઉદ્યોગો શરૂ કરવા માટે કાઈ પણ વ્યક્તિ તેમને મળતી તો તેને તે નિરાશ કરતા નહિ રસાયણ અંગેના સલાહકાર નિષ્ણાત તરીકે તેમને સારુ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થમું હતુ આ દ્રવ્યનો ઉપયોગ તેમણે અનક મિત્રોને મદદ કરવામા છૂટે હાથે કર્યો ને તે પણ એટલે સુધી કે જીવનના અત ભાગમા પૈસા સંભાળી પોતાને પાસવાર મુશકેલીઓ વેઠવી પડી

વઝદરા છોડીને મુનઈમા પ્રથમ વિ સન કૉલેજમા રસાયણના અધ્યાપક તરીકે ગજજર પોતાની કારકિર્દી શરૂ કરી કૉલેજના એક નાના ઓરગમા પોતાની એક ખાનગી પ્રયોગશાળા તેમણે શરૂ કરી અને ત્યાં રસાયણિક પુષ્કરણનું કામ પ્રથમ હાથમા લીધુ સને ૧૮૮૮મા આ પ્રયોગશાળા શરૂ કરવામા આવી એ જ સમયે મોતી સાફ કરવાના કામમાં પણ તેમને સારી આવક થઈ હોવાથી આ પ્રયોગશાળાનો વિકાસ બહુ ઝડપી થયો અને તેથી વિસ્સન કૉલેજમાથી રાજીનામું આપી આ પ્રયોગશાળા માટે જ તેમણે પોતાની બધી શક્તિ કેન્દ્રિત કરી સને ૧૯૦૦માં આ પ્રયોગશાળાને ગિરગામના એક સ્વતંત્ર મકાનમા ખસેડવામાં આવી.

સને ૧૯૦૮મા પ્રયોગશાળાના જૂના અને નવા વિદ્યાર્થીઓનું ભવ

સંમિલન યોજવામાં આવ્યું એ સમયે આ પ્રયોગશાળા વિશે છાપામાં પણ ટીક ટીક પ્રગટિત થઈ અને તેને વિશે લોકોમાં સારી પેઠે રસ પેદા થયો. સંસ્થા નરકથી એ સમયમાં પ્રગટ થયેલા અહેવાલને આધારે નીચે મુજબ માહિતી મળે છે

સને ૧૯૦૦માં ગિરગામ, મુંબઈમાં સ્થપાયેલી આ ટેકનોલોજિકલ લેબોરેટરી ગજગરની ખાનગી માલિકીની હતી—એટલે કે તેનું સમગ્ર નિભાવખર્ચ ગજગર પોતાની ખાનગી આવકમાંથી કરતા હતા

આપણા યુવાનોને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન, ફાર્મસી, ખનિજવિદ્યા અને ધાતુવિદ્યા, ખેતીવાડી, તેમ જ રસાયણ સાથે સંકળાયેલા બીજા ધંધાઓને મદદરૂપ થાય તેવું શિક્ષણ આપવું તે આ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. રસાયણના શિક્ષણ અને સંશોધનના વિકાસ દ્વારા દેશમાં મોટા પાયા પર રાસાયણિક ઉદ્યોગો સ્થપાય તે તેના હેતુ અને ધ્યેય હતા

ટૂકામાં, આપણે ત્યાં અન્યાર જે અનેક 'નેશનલ લેબોરેટરી'ઓ સ્થપાઈ છે તેની આ પ્રયોગશાળા પુરાગામી ગણી શકાય. પયોગખંડે ઉપરાંત અદ્યતન પુસ્તકોવાળી લાયબ્રેરી અને વ્યાખ્યાનખંડ આ પ્રયોગશાળાના અંગો હતા. રસાયણવિદ્યાના પ્રયોગો તેમ જ પૃથક્કરણ માટેના અદ્યતન સાધનો આ પ્રયોગશાળામાં વસાવવામાં આવ્યા હતા. પ્રયોગશાળામાં રાસાયણિક ઉદ્યોગો અંગે એક સરસ અદ્યતન મ્યુઝિયમ પણ હતું. ઈસ ૧૯૧૦ના પ્રાધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓના નામ નીચે આપવામાં આવ્યા છે

સંસ્થાલક અને ડાયરેક્ટર

પ્રો. ટી. કે. ગજગર, એમ.એ., બી.એસસી., એફ.સી.એસ.

મદદનીશ ડાયરેક્ટર

એમ. જે. ગજગર, એમ.એ.

પ્રાધ્યાપકો

ૐ ઠી કાંગા, એમ એ
એમ જે. ગજજર, એમ એ.
સી એમ ઐફ, એમ એ
વી જે ચોક્કસી, એમ એ

ધણાખરા પ્રાધ્યાપકો વિનાવેતન કામ કરતા હતા
આ ઉપરાંત આર્કિસ મદદનીશો અને પગલાળા હતા.

ઈ. મ. ૧૯૦૮ના વિદ્યાર્થીઓ:

એફ વી ઐફ
સી એમ. પડયા
આર બી પારુલકર
એન પી કામકાકા
કે ગી પડયા

(પ્રાધ્યાપક કાન્તિલાલ છગનલાલ પડયા)

આ પ્રયોગશાળા સ્થપાતા પહેલાં ગજજરે ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ ચનડેની સલાહ અને સમતિ મેળવી હતી ગજજર આ વખતે ટાટા રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ માટે નિમાયેલી કમિટીના સભ્ય હતા તેથી પણ કદાચ તેમને આ પ્રયોગશાળા શરૂ કરવાની પ્રરુપ્ત મળી હોય ! આ પ્રયોગશાળા ખીલવવા માટે ગજજરે ખૂબ મહેનત કરી વિસન કૉલેજ/માંથી જ્યારે સ્વતંત્ર મકાનમાં પ્રયોગશાળા ખસેડવામાં આવી ત્યારે એના સગથી પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી એ પત્રિકાઓમાં સ્તાપનું છત્ર કેટલું વિશાળ છે અને સસાચલિક ધંધાઓમાં વિકાસની કેટલી શક્યતાઓ છે એને વિશે સમજ આપવામાં આવી હતી. માત્ર મુબઈ ઈલાકામાં જ નહિ પરંતુ દેશભરમાં આ પ્રયોગશાળા વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્થા બની રહી હતી

સને ૧૯૦૨માં ઇન્ડિયન યુનિવર્સિટી કમિશનના સભ્યોએ આ પ્રયોગશાળાની મુલાકાત લઈ સંતોષ પ્રગટ કર્યો હતો. સને ૧૯૦૬માં મુબઈ

ગુનિવસિટીએ નીમેલા કમિશને આ પ્રયોગશાળાને એમ એ ના રસાયણના અભ્યાસ અંગે માન્યતા આપી હતી એ કમિશનની કમિટીમાં પ્રિન્સિપાલ શાર્પ, મર ચીમનલાલ સેતલવડ, અને પ્રોફેસર મસાણી હતા આ ત્રણેએ સર્વાનુમતે અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે, આ પ્રયોગશાળામાં સાધનો અને મગવડ ઉત્તમ પ્રકારના છે અને અનુસ્નાનક વર્ગો ચલાવવા માટે એ બધી રીતે યોગ્ય છે

આ પ્રયોગશાળા વિદ્યાર્થીઓને માત્ર અધ્યાપનના જ કામ માટે નહોતી વપરાતી પરંતુ તેઓ પૃથક્કરણ કરી શકે ને તેમને સલાહસૂચન પણ મળે એ રીતે એનો ઉપયોગ થતો ગજજર હોશિયાર અને કુશળ રસાયણવેત્તા હતા અને એમની મલાહસૂચના લેવા અનેક લોકો ત્યાં આવતા સલાહસૂચના આપવાના કામમાંથી ગજજરને જે કંઈ કમાણી થતી તે બધી રકમ પ્રયોગ શાળાને મમૂલ કરવામાં ખર્ચાની

એક વખત મુંબઈની એક જર્મન કંપનીએ આશ્ચર્ય કર્યો રંગ સરકારી ધોરણે જોઈએ તે કરતા હલકો છે એમ કહી માવનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો આ નિણય રસાયણના સરકારી નિષ્ણાતના અભિપ્રાય પ્રમાણે લેવાયો હતો પરંતુ જર્મન કંપનીએ ગજજરની સલાહ લીધી અને રંગનું પૃથક્કરણ કરીને ગજજરે જણાવ્યું કે સરકારે ઠરાવેલા ધોરણ કરતા એ રંગ કોઈ રીતે ઊંચતરતો ન હતો એ કામમાં ગજજરને રૂપિયા પાચસો મળ્યા જે તેમણે પ્રયોગશાળા માટેના સાધનો વસાવવામાં વાપર્યા

એ વખતે ગજજર હસ્તામર નિષ્ણાત તરીકે પણ કામ કરતા અને પોતાને મળતું દ્રવ્ય પ્રયોગશાળાને ખીલવવામાં વાપરતા હસ્તામર પારખવાનું કામ તેમણે તેમના વિદ્યાર્થી અને નિકટના સાથી સાકળચદ બેટાવાલ શાહને શોખળુ જેમા પાછળથી શાહે સારી ખ્યાતિ મેળવી

આ પ્રયોગશાળાનું સ્થાન અદ્વિતીય હતું જ્યારે સરકારી કે મહાર ખાનગી મહાવિદ્યાલયો—જેવાં કે વિ સન કૉલેજ, ડેવિસર્સ કૉલેજ—રસાયણ અંગેના ઉચ્ચ શિખણ માટે વિદ્યાર્થીઓને તાલેનો આપવા નેશર ન હતાં ત્યારે એ જ

રસાયણના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે શ્રી કોઈને આવકાશ આપી ગજબરે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના રસાયણના અભ્યાસના વિકાસમા અગત્યનો ફાળો આપ્યો.

મુંબઈ યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ ત્યારથી અને ૧૯૦૨ સુધી એમ એ ની પરીક્ષામાં ફિઝિકલ સાયન્સ સાથે માત્ર એક વિદ્યાર્થીઓ પાસ થયા હતા. સને ૧૮૯૧થી ૧૮૯૯ સુધીમાં એક પણ વિદ્યાર્થીઓ આ પરીક્ષા પસાર કરી ન હતી. સને ૧૮૯૧થી ૧૯૦૦ સુધીમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ફિઝિકલ સાયન્સ સાથે એક પણ વિદ્યાર્થીઓ ડિગ્રી લીધી ન હતી. સને ૧૯૦૦થી ૧૯૦૨ સુધીમાં માત્ર એક વિદ્યાર્થીઓ ડિગ્રી લીધી હતી. સને ૧૯૦૨માં આ પ્રયોગશાળામાં છ વિદ્યાર્થીઓ એમ એ ના અભ્યાસ માં દાખલ થયા હતા અને સને ૧૯૦૮ સુધીમાં તેવીન વિદ્યાર્થીઓઓ આ પ્રયોગશાળામાં એમ એ માટે અભ્યાસ કર્યો હતો.

જુદા જુદા વર્ષમાં આ પ્રયોગશાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નીચે જણાવ્યા મુજબ હતી.

વર્ષ	સંખ્યા	વર્ષ	સંખ્યા
૧૮૯૯	૮	૧૯૦૬	૩૩
૧૯૦૦	૩૮	૧૯૦૫	૪૬
૧૯૦૧	૨૩	૧૯૦૬	૧૮
૧૯૦૨	૧૯	૧૯૦૭	૩૪
૧૯૦૩	૧૬	૧૯૦૮	૨૭
			<hr/>
			કુલ ૨૫૭

ઉપરની સંખ્યા બધા પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓની છે.

આ વિદ્યાર્થીઓ બિન્ન બિન્ન પ્રકારના વિષયો શીખવા સારું પ્રયોગ શાળામાં આવના બિન્ન બિન્ન વિષયો મુજબ અને ૧૯૦૮ સુધીની માહિતી નીચે આપી છે.

ક્રમ	વિષય	વિદ્યાર્થી
૧.	દાકતરી ધધા માટે રસાયણ	૧૦૩
૨.	એમ એ ની ડિગ્રી માટે રસાયણ	૪૨
૩	બી એસસી ની ડિગ્રી માટે રસાયણ	૧૨
૪	ઔદ્યોગિક શિક્ષણ તરીકે રસાયણ	૪૦
૫	એન્જિનિયરિંગ પરીક્ષા માટે રસાયણ	૭
૬	બી એ ની પરીક્ષા માટે અભ્યાસ	૨૪
૭	સાબુ બનાવવાનું કામ	૬
૮.	ભિન્ન ભિન્ન રાસાયણિક ઉદ્યોગ વિશેનું પ્રયોગાત્મક અને વ્યાવહારિક જ્ઞાન	૨૩
		<hr/> ૨૫૭

ગજજરની પ્રયોગશાળામાં દેશભરમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા આ પ્રયોગશાળામાં રસાયણના સર્વાંગી જ્ઞાન ઉપરાંત ગણિત, જર્મન ભાષા, તેમ જ કૃમિકલ એન્જિનિયરિંગ વિશે જ્ઞાન આપવામાં આવતું મુબઈ યુનિવર્સિટીમાં સને ૧૯૦૯ સુધી એમ એ ના વિદ્યાર્થીઓ તેગાર કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવી ગજજરે આપણા પ્રદેશના મુખ્ય રસાયણગુરુનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જેવી રીતે આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રે બગાળમાં અને દેશમાં રસાયણ-સંશોધનના મુખ્ય ગુરુ મનાય છે તેવી રીતે ત્રિભુવનદાસ ગજજરને મુબઈ ઈલાકામાં અને દેશમાં ઔદ્યોગિક રાસાયણિક કેળવણીના મુખ્ય ગુરુ ગણાવી શકાય. ડૉ કે જી નાયક, ને ડા કે સી પડયા જેવા પ્રાધ્યાપકો ગજજરના શિક્ષણથી રગાયેલા હતા

આ પ્રયોગશાળામાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય ગૌરુ હતું, એનું મુખ્ય કામ તો રાસાયણિક ઉદ્યોગો વિશેની સલાહ આપવાનું અને તે અંગેના

સમાયત્રિક પુષ્કરસુનુ હતું તે ઉપરાંત ગજજરની બનાવેલી અનેક દવાઓ આ પ્રયોગશાળા મારફતે બજારમાં મૂકવામાં આવી હતી આવી સરખ રીતે જામેલી પ્રયોગશાળા ધીરે ધીરે માત્ર પેટન્ટ દવા બનાવવાનું સ્થળ બની ગઈ. પાછળથી ગજજરના સલામક મદનભાઈ ગજજર સને ૧૯૧૦માં છૂટા થયા. એ જ અરમામાં ગજજરના મિત્ર અને શિષ્ય કોટિભાસ્કરનું અરસાન થયું એ બનાવે ગજજરને ધમ્મે જ આઘાત પડેલાડ્યો અને પોતે એક મિત્ર અને મરસ સાથી ગુમાવ્યો એની ખોટ જીવનમાં તે પૂરી થકયા નહિ

હવે ગજજરને માટે ટેકનોર્કેમિકલ લેબોરેટરીનું કામકાજ જોડ્યું કરી નાખવા વિના બીજે વિકાસ રહ્યો નહિ વળી એ સાથે એલેમ્બિક ફેક્ટરી માટે વધુ સમય આપવાનું જરૂરી બન્યું સને ૧૯૨૨ સુધી આ પ્રયોગશાળા થોડે ધમ્મે અરો ચાલુ રહી. એ સાથમાં ગજજરના પુત્ર કૃષ્ણચાવ વિવાહન થયા ત્યારથી લેબોરેટરીનું કામકાજ બંધ થયું ગુજરાત અને મુંબઈ ઈલાકાને માટે આ એક કમનસીબ ગમ્તાય. માત્ર અંગુસ્તાતક અભ્યાસસંસ્થા તરીકે પણ જે આ પ્રયોગશાળા ચાલુ રહી હોત અને સરકાર તેને યોગ્ય મદદ અને પ્રોત્સાહન આપ્યા હોત તો આજે દેશભરમાં આ સંસ્થા અજોડ બની રહી હોત

મુઠઈ પ્રાનના ઔદ્યોગિક વિકાસમા ગળજરનો મહત્વનો ફાળો હતો. સુરતની મિલો માટે તેમની સલાહ અને દોરવણીથી રજાવાઓ ઊભી કરવામાં આવી હતી અને એમા કામ કરવા માટે સખ્યાબધ વિદ્યાર્થીઓ તેમના હાથ નીચે તૈયાર થયા હતા. કલાબવનના અધિક્ષતા તરીકે અને ટેકનોકૃમિકલ લેબોરેટરીના વડા તરીકે નાનામોટા રાસાયણિક કારખાના ઊભા કરવામાં તેમણે સક્રિય રસ લીધો હતો. તે ઉપરાંત તેમણે પોતે અગર સમઘીઓ મારફતે ફાર્માસ્યુટિકલ કારખાના શરૂ કર્યાં હતા. એમાના કેટલાક કારખાનાના નામ નીચે આપ્યા છે.

(૧) લોટસ સોપ ફેક્ટરી મેનેજર અને માલિક વી. પી. દલાલ,
એમ. એ., બી. એસ. સી.
(એમના પહેલા શિષ્ય)

(૨) ઍલેમ્બિક કૃમિકલ વર્ક્સ અને બોમ્બે લેક વર્ક્સ ડિરેક્ટરો
કોટિભાસ્કર અને બી. ડી. અમીન

(૩) પ્રોગ્રેસ ડાઈ વર્ક્સ મેનેજર એમ. બી. ગળજર

આ બધા કારખાનામા ઍલેમ્બિક કૃમિકલ વર્ક્સે સૌથી વિશેષ પ્રગતિ કરી છે. ઍલેમ્બિક કૃમિકલ વર્ક્સની શરૂઆતમા જ કોટિભાસ્કરના અવસાનથી ગળજરને આ કારખાનુ ચલાવવામા અવિરત શ્રમ લેવો પડ્યો હતો, તેમ જ પાછળથી શારીરિક અને આર્થિક રીતે ખૂબ સહન કરવું પડ્યું હતું.

ઍલેમ્બિક કૃમિકલ વર્ક્સના મુખ્ય સૂત્રધાર ગળજરના પ્રિય શિષ્ય કોટિભાસ્કરને ગણી શકાય. આ તેજસ્વી નવયુવાને બહુ જ દૂકી નિદ્રામાં આશ્રય

કારક બુદ્ધિ અને કુશળતા બતાવી હતી. અને તેથી જ કોટિભાસ્કરના કસમવના મૃત્યુથી ગજજરને ન રુઝાય એવો ઘા લાગ્યો અને પોતાના પાછલા જીવનની વર્ષોમાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ.

કોટિભાસ્કરનું આખું નામ અનંત શ્રીધર કોટિભાસ્કર. એમનો જન્મ કોલાત્રા વિસ્તાળના ત્રિરવાડી ગામે સને ૧૮૭૭માં થયો હતો. સને ૧૮૯૮માં પૂનાની હર્ગુમન કૌલેજમાંથી તેમણે બી.એ.ની પરીક્ષા પનાર કરી અને સંસ્કૃતના વિષયનું બાકીદાજી ઇનામ મેળવ્યું. સને ૧૯૦૨માં તેમણે રસાયણ ગાયે એમ.એ.ની પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગમાં પનાર કરી અને ચાન્સેલરનો મુવર્સ-થર્ડ મેળવ્યો. આવા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીને સરકારી નોકરી તહેવારથી મળત પરંતુ તેમણે ગજજરની પ્રયોગશાળામાં કામ કરવાનું વધુ પસંદ કર્યું, અને પ્રથમ 'ગ્લાસ-એનેમાલિંગ'ની વિનિઓનો અભ્યાસ કરી અને ૧૯૦૮-૦૯માં મુનઈની વિન્ટોરિયા જ્યુનિવર્સિટી ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું ત્યાર પછી ગજજરની દોગવણી નીચે બાપ્તિસ્ટ થયો, સુગંધી દ્રવ્યો, આર્કો-લોઈડ વગેરે વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો. ગજજરના માનનીય અને તેજસ્વી વિદ્યાર્થીનું મિત્રુદ કોટિભાસ્કર માટે બધી રીતે યોગ્ય હતું. કોટિભાસ્કરે સને ૧૯૦૩માં 'લવજી ડેસલ'—પહેલા દિવર બનાવવાનું એક નાનકડું કારખાનું ઊભું કર્યું. એમાં જાજર પોતાની અગત્ય મૂડીના પચાત્ત લગર રૂપિયા રોક્યા હતા. આ નાનકડું કારખાનું એની દવાઓની પ્રમાણભૂતતા માટે બહુ જલ્દીથી ખ્યાલિ પામ્યું. દિવર બનાવવા માટે આર્કોલોઈડ ખૂન જલ્દી હોવાથી અને આર્કોલોઈડ બનાવવા માટે મુનઈ કરતા વહેંદરામાં વધુ ત્રગવડ મળે એમ લાગવાથી કોટિભાસ્કરે સને ૧૯૦૫માં વહેંદરામાં આર્કો-લોઈડ બનાવવાનું કારખાનું શરૂ કર્યું. વધુ મૂડીની જરૂર પડવાથી આ બન્ને કારખાનાં પાંચાથી બેગા કંવામાં આવ્યા અને તે 'એલેમિક ફેમિ-લ વર્ક્સ લિમિટેડ'માં ટેરવી નાખવામાં આવ્યા. ગજજરના મિત્રો ડૉ. દેશમુખ અને સર ચીમનલાલ સેનવવડ ઈન્ડિયન નેટીવેજ બેંકમાં અને એલેમિક ફેમિકલ વર્ક્સ માટે રૂપિયા પાંચ લાખની મૂડી ગજજરની ખ્યાલિને લીધે તરત જ એકઠી થઈ ગઈ. સને ૧૯૦૮ના સપ્ટેમ્બરમાં આ કારખાનું માટે અધ્યનન

કેશની યત્રસામગ્રી ખરીદવા કોટિભાસ્કર વિલાયત ગયા અને સને ૧૯૦૯ના ઑક્ટોબરમા પાછા ફર્યા સને ૧૯૧૦ના માર્ચ સુધીમા આંકોહોલ નિસ્પંદન માટેના યત્રો ઊભા કરવામા આવ્યા પરંતુ નિસ્પંદન શરૂ થાય તે પહેલા કોટિભાસ્કર માદા પડ્યા અને એ માદગીમા જ એમનું કનમયનું અવસાન થયું.

પાશ્ચાત્ય વૈદકની અનેક દવાઓમા દ્રાવક તરીકે ઈથાઈલ આંકોહોલનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે તે ઉપરાંત દરેક જાતના માદક પીણામા તે રહેલો છે વિસ્કી, બ્રાન્ડી, બિયર, મલ્ટુરે જેવા વિલાયતી અને દક્ષી પીણાની કિંમત અને કેફી અસર મુખ્યત્વે ઈથાઈલ આંકોહોલના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે અને તેથી ઈથાઈલ આંકોહોલને માનવજાતનો મોટામા મોટા દુશ્મન ગણવામા આવે છે અને એથી જ ઈથાઈલ આંકોહોલના ઉત્પાદન ઉપર સરકાર ઝીણવટભર્યા અંકુશ રાખે છે એ ઉપરાંત આંકોહોલ ઉપરની જકાત એ સરકારની આવકનું અગત્યનું સાધન છે ઘણી વખત ઈથાઈલ આંકોહોલને માત્ર આંકોહોલ તરીકે ઓળખવામા આવે છે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ પાણી પછીના દ્રાવકોમા સૌથી અગત્યનો દ્રાવક આંકોહોલ છે ઈથર વગેરે બીજા કાર્બનિક પદાર્થોના ઉત્પાદનમા એની જરૂર પડે છે વળી નિરપેક્ષ આ ક્રહાલ બળતણ તરીકે પણ વાપરવામા આવે છે આ પ્રમાણ ઔદ્યોગિક દ્રષ્ટિએ કાર્બનિક ઉદ્યોગોમા આંકોહોલનું સ્થાન ઘણું અગત્યનું છે એના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન માટે અનેક વિધિઓ અખત્યાર કરવામા આવી છે એમાની એક અગત્યની પદ્ધતિ આથા પદ્ધતિ છે એ પદ્ધતિથી બગાડ, ચોખા અને મેદાવાળા અન્ય પદાર્થો તેમ જ દ્રાક્ષ, મલ્ટુરે અને શેરડી જેવા સાકરવાળા પદાર્થોમાથી આંકોહોલ બનાવી શકાય છે આ પદાર્થોમાથી પ્રથમ ગ્લુકોઝ બને છે અને પછી ગ્લુકોઝમાથી આંકોહોલ બને છે.

કોટિભાસ્કરે જોયું કે જો દેશમા આંકોહોલ ઉપરના ઉદ્યોગો સ્થાપવા હોય તો આંકોહોલનું આધુનિક પદ્ધતિથી નિસ્પંદન કરવું જોઈએ દેશી દારૂની માગને પૂરી કરવા માટે દેશમા નાનીમોટી નિસ્પંદિની ઊભી કરવામા આવી હતી આ પ્રકારની નિસ્પંદિનીઓના અનેક ગેંગવાલ હતા એક તો

જેમ દૂધમાથી દહીં બનાવવા આથવણની જરૂર પડે છે તેમ સાકરવાળા પદાર્થોમાંથી આકોહાલ બનાવવા વિશિષ્ટ આથવણની જરૂર પડે છે. દેશી પદ્ધતિમાં આથવણ તરીકે જૂના દારૂનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, પરંતુ આમ કરવાથી અનેક વધુ જેટી હાનિકારક ઉપપેદાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપરાંત દેશી નિસ્પાદનપદ્ધતિ પણ ખામીભરેલી હોવાને ક્ષેપિ આ જેટી ઉપપેદાઓ આખરી તૈયાર પીણામાં રહી જાય છે.

કોટિભાસ્કરને લાગ્યું કે દેશમાં આધુનિક પદ્ધતિથી ચાલતા આ-કોહાલના કારખાનાની જરૂર છે. પ્રથમ તો એક અઘરું કામ કારખાનાના માટે થોડું જગ્યા પસાદ કરવાનું હતું. બ્રિટિશ ઈન્ડિયાને મુકાબલે વડોદરાના દેશી રાજ્યમાં અનેક સગવડો મળે તેમ હતી અને કાચા માલ તરીકે જરૂરી માટીના કૃત્ત સહેલાઈથી નજદીકમાંથી મળી શકે એવી શક્યતા હતી. ગજજરની સમિતિથી કોટિભાસ્કર સયાજીરાવ ગાયકવાડને મળ્યા અને વડોદરાના તે સમયના દીવાન રમેશચંદ્ર દત્તે પણ તેમને સારી પેઠે ઉત્તેજન આપ્યું અને આ પ્રમાણે સને ૧૯૦૫માં વડોદરામાં આકોહાલની નાનકડી નિસ્પાદિની કરવામાં આવી. વડોદરાના કારખાનામાં આકોહાલ બનાવવામાં આવતા હતા અને પરેલના કારખાનામાં આ આ-કોહાલના ઉપયોગથી ટિચરો બનાવવામાં આવતા હતાં. એલિમ્બિક કૅમિકલ વર્ક્સ અસ્તિત્વમાં આવતાં ગજજરના બીજા શિખ ભાઈલાલ ડી. અમીન પણ કોટિભાસ્કર સાથે જોડાયા.

એલિમ્બિક કંપની શરૂ કરવાના મુખ્ય હેતુઓ નીચે પ્રમાણે હતા.

(૧) દેશમાં રાસાયણિક ઉદ્યોગો અને તેને લગતા બીજા ઉદ્યોગો ઊભા કરવા.

(૨) આ ઉદ્યોગોને દોરવણી આપવા માટે પુષ્કળ અને સંયોજનનું પ્રયોગશાળા ઊભી કરવી.

(૩) જુદી જુદી જાતનાં રસાયણો બનાવવાં, ખરીદવાં અને વેચવાં.

કોટિભાસ્કર અને અમીનને મેનેજિંગ ડિરેક્ટરો તરીકે અને ગજજરને કન્સલ્ટિંગ ટેકનિકલ ડિરેક્ટર તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા. કંપનીએ વડોદરામાં બે લાખ રૂપિયાના ખર્ચે કારખાના માટે નવું મકાન ઊભું કર્યું થરગાતના દિવસો બહુ જ કપરા હતા અને એવા કપરા કાળમાં ગજજરે સ્વેચ્છાપૂર્વક મોટો આન્મભાગ આપ્યો હતો. ઍલેમ્બિક કેમિકલ વર્ક્સ અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારે પરેલની પોતાની ફેક્ટરી રૂપિયા પચાસ હજારની કિંમતે તેમણે ઍલેમ્બિક કંપનીને આપી અને આવી નફા કરતી નાની કંપની માટે કોઈ પણ જાતની ગુડવિલ માગી નહિ, એટલું જ નહિ પણ રોકડ રકમને બદલે નવી કંપનીના પચાસ હજાર રૂપિયાના થર્ડે સ્વીકાર્યા.

સને ૧૯૦૮માં વિલાયત જઈને કોટિભાસ્કર ૧૯૦૯માં પાછા ફર્યા અને એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ખરીદેલી ફ્રેન્ચ નિસ્પાદિની ઊભી કરવાના પ્રયત્ન થઈ કયા કમનસીબે કોટિભાસ્કર માંદા પડ્યા અને સને ૧૯૧૦માં મૃત્યુ પામ્યા. ગજજરની સ્થિતિ બહુ કપરી બની ગઈ તેમની આર્થિક સ્થિતિ નાજુક બની અને મુંજઈમાં અનેક રોકાણો છતાં બધું પડતું મૂકી જે વડોદરામાં ફરી પગ ન મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેને બાજુએ મૂકી ત્યાં દોડી ગયા અને મદદનીશ બિનકેળવાયેલ હોવા છતાં ખંતથી કામ થઈ કર્મ નિસ્પાદિની ઊભી કરવામાં માહિતીપત્રો ફ્રેન્ચ ભાષામાં લખાયેલાં હતાં નહિયાદ માત્રસો મોકલી પાદરીઓ પાને ભાષાંતર કરાવવામાં આવતું અને દિવસરાત ગજજર અને તેમના ધિખો નિસ્પાદિનીના કામમાં પરોવાયેલા રહેતા રાજ્યની સાથેના કરાર પ્રમાણે રાજ્યને સને ૧૯૧૦ની પહેલી એપ્રિલથી આર્કોલોલ આપવો થઈ કરવાનો હતો. સોળમી એપ્રિલે નિસ્પાદિનનું કામ થઈ થયું અને છઠ્ઠીસમી એપ્રિલથી રાજ્યને આર્કોલોલ પૂરો પાડવાનું કામ થઈ થયું નિસ્પાદિની ઊભી કરવા ઉપરાંત ફ્રાન્સમાંથી આવેલું ખાસ આવવડું ચોખ્ખું રાખવા માટે ખૂબ કાળજી રાખવી પડતી અને તેથી પાછળથી વડોદરામાં જ આ આવવડું બનાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી આ બધા કામો ગજજરની પોતાની દોરવડીથી જ થકવ બન્યાં હતાં તે ઉપરાંત નિસ્પાદિનીમાં ગજજરે અનેક સુધારા સૂચ્યા હતા અને સંકેન્દ્રિત આર્કોલોલ બનાવવાને એક નવી જ કોટીની પેટન્ટ

સને ૧૮૯૮મા ગજજરે રાણીના બાવલા ઉપરના ગ્રાધા દૂર કર્યા ત્યાર પછી તેમને વિચાર સૂર્યો કે જે આરસપહાણ ઉપરના આવા ગ્રાધા રાસાયણિક પદાર્થોથી દૂર થઈ શકે અને આરસપહાણ તદ્દન ચોખ્ખો થઈ શકે તો આરસપહાણ જેવી જ રાસાયણિક રચના ધરાવતા મોતી ઉપરના ગ્રાધા કે રંગ પણ દૂર થઈ શકે આ વિચારને પ્રયોગ કરીને સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય તેમણે પોતાની ખાનગી લેબોરેટરીમા શરૂ કર્યું આ સમયે ભારતમા સાચા મોતીનો ધવો ઘણા મોટા પાયા ઉપર ચાલતો હતો સારામા સારા મોતી સુરત અને મુંબઈ અને તેમા ય ખાસ કરીને સુરતના ઝવેરીઓના હાથમાથી પસાર થઈને દુનિયાના બજારમા મોકલાતા. સાચા મોતીની કિંમત ઘણી જ વધાર હતી અરબસ્તાનથી આવતા મોતી આપણા મુંબઈ ને સુરતના વપાચીઓ મોટા પ્રમાણમા ખરીદતા અને તે મોતીને વીંધીને તેના છત્ર બનાવી હાર તૈયાર કરીને પેરિસ ને લાડન મોકલતા

મોતીના એક સાહસિક વપાચીએ મોતીને શાફ કરવાની જરૂરિયાત તરફ ગજજરનું ધ્યાન ખેંચ્યું મોતીની કિંમત તેની સફેદી અને ચમકાટ ઉપર આધાર રાખે છે પીગાથ પડતાં અને ગ્રાધા મોતી હલકા ગણાય છે જે કોઈ રાસાયણિક દ્રવ્યથી મોતીની પીગાથ દૂર કરવામા આવે અને મોતીને મફેદ અને ચમકદાર બનાવવામા આવે તો એની કિંમત એકદમ વધી જાય

આગળ જણાવ્યા મુજબ ગજજર પાસે મોતી ધોવાની બહુ સાદી વિધિ હતી આ વિધિ એટલી સરળ હતી કે રસાયણના બિલકુલ જ્ઞાન વગરનાં એમના બહેન પણ તેમાં મદદ કરી શકતાં. મોતી શાફ કરવાની આ વિધિ માટે એક નાની ઓરડીની જ જરૂર પડતી.

શરૂઆતમાં ગજગરને મોતીના વેપાર સંબંધી કશી માહિતી કે મોતીની ખરી કિંમત આંકવા સંબંધી કશું જ્ઞાન હતું નહિ. પીરે ધીરે જ્યે તે સંબંધી તે વધુ જાણકાર બનતા ગયા તેમ તેમ આ ધધામાંથી તેમને ટીક ટીક દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થવા લાગી તેમના મિત્ર સર ચીમનલાલ સેતલવડ તરફથી પણ તેમને આ કામમાં પ્રોત્સાહન મળ્યું.

સામાન્ય રીતે વૈજ્ઞાનિકોની એવી પ્રવૃત્તિ છે કે પોતાની શોધખોળોના લાભ તેમણે વિશ્વની સમગ્ર જનતાને લેવા દેવો. વૃંદ પાશર, માઈકલ ફૅરેડે કે માદામ ક્યુરીએ પોતાની શોધખોળોનો કોઈ પણ પ્રકારનો અંગત આર્થિક લાભ લેવાનો વિચાર સરખો પણ કર્યો નથી. ગજગરને પણ પૈસા કમાવાનો શોખ ન હતો. પરંતુ 'આત્મમંથન'માં તેમણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે દેશમાં રાજાધિકારખાતા ઊભા કરવાનું સ્વપ્ન મિલ્લ કરવા માટે એમને એમ લાગ્યું કે ફક્તો રાજ્યની મદદ લેવી જોઈએ અથવા પોતે અગત મૂડી એકઠી કરવી જોઈએ. જ્યારે એમણે જોયું કે મોતી સાફ કરવાની ક્રિયામાં સારો આર્થિક લાભ થાય એમ છે ત્યારે તેમણે સુરત અને મુખર્જના અગ્રગણ્ય ઝવેરી ધરમચંદ લલ્લુચંદની પેઢી સાથે સમથ બાંધ્યો તથા નાનકડી મામિક રકમ અને નફામાંથી પાંચ આની ભાગની શરતે કામ શરૂ કર્યું. આ બાબતનો કચર પણ સેલિસિટર મારફત કરવામાં આવ્યો. આ કરારમાં લવાદ તરીકે સેક ફકીરચંદ પ્રેમચંદ અને સર ચીમનલાલ સેતલવડને રાખવામાં આવ્યા.

કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું ત્યાર ગજગર થેક નાથલજી દ્વારકાદાસના 'દરિયા મહેલ' નામના બંગલામાં રહેતા હતા. મોતીની સફેદી અને ચણકાટની દવા તે પોતાને બગલે તૈયાર કરતા તેમ જ મોતી અંગેનું તે કામકાજ પણ બગલે જ કરતા. પણ જ્યારે તેમને લાગ્યું કે મોતી જેવી કીમતી ચીજનું કામ પોતાને બગલે કરવા કરતા ઝવેરીને બગલે કરવું વધુ યોગ્ય છે ત્યારથી તેમણે કામ ઝવેરીને બગલે જ એક અલગ ઓરડામાં કરવા માંડ્યું. જેકે એ માટેની દવા તો પોતાને બગલે જ પ્રથમ તૈયાર કરીને ત્યાં લઈ જવાનું સમ્યું અને એ દવા તૈયાર કરવામાં પોતાના સગવડાવાંની મદદ પણ સ્વીકારી.

થોડા વખત પછી ઝવેરીએ હિસાબ કર્યો ત્યારે કચર પ્રમાણે ગજગરને તેમના મહેનતાણા અને ભાગ બદલ ઝવેરી પામેલી રૂપિયા વીસ હજારની રકમ મળી હતી.

આમ થોડા દિવસ ચાલ્યા ત્યાં પછી ઝવેરીને એમ લાગ્યું કે જો આ દવા પોતે જ બનાવે તો ગજગરને યેસા આપવા પડે નહિ અને મોતી સુધારવાની કિયાનો બધો જ લાભ પોતાને મળે. દવાનું મિશ્રણ ગજગરના બગલામાંથી ગજગરને જાણ્યા મિવાય ખમેડવામાં આવ્યું અને પૃથક્કરણ માટે રાસાયણિક પૃથક્કરણ કરનાર મરકારી અમલદારને તે મોહલી આપવામાં આવ્યું. એમ એ ની રસાયણની પ્રાયોગિક પરોખા માટે ગજગર અને આ સરકારી અમલદાર સહ પરીક્ષકો હતા. પરીક્ષા આ અમલદારની પ્રયોગશાળામાં જ લેવામાં આવતી હતી જ્યારે આ અમલદારે પૃથક્કરણ કરવા માટે ગજગરને ત્યાથી લેવાયેલી પેલી દવા બહાર કાઢી ત્યારે ગજગર પણ સંતોષવશાત્ એ જ પ્રયોગશાળામાં હાજર હતા અને ત્યત જ તેમણે કહ્યું કે, આ દવા તો મારી પોતાની ખાનગી બનાવટની છે. આથી બધો ભાગ ફૂટી ગયો. ઝઘડો લવાઈને સોપવામાં આવ્યો. પરિણામે આ ભાનીદારી કચળી ગઈ.

તે પછી ગજગરે મુબાઈની બીજી વેપારી પેટ્ટીના ૨૦ બમીલાલ વીગચદ સાથે ભાગીદારીમાં મોતી માફ કરીને વેચવાનો ધરો ચા. રાખ્યો. આ ધધાની શરૂઆતમાં ગજગરને તેમજ ઝવેરીઆને ધમો સાથે વાપડે થયો. ત્રણચાર વર્ષ સુધી ધધો સારા પ્રમાણમાં ચાલ્યો. પરંતુ ગજગરની ખાનગી દવા ધીમે ધીમે બજારમાં જામીતી થઈ ગઈ.

આ ત્રમણે બાહ્યનની લગઈ ફાની નીકળી અને માનીના વપારમાં મદી આવી. આ બધા કારણોથી ગજગરને આ મોતી પ્રકરણ ધીરે ધીરે સંકેતી લે. પડ્યું. આ પ્રકરણે ગજગરના જાગત જીવનમાં ખૂબ કલેશ ઉત્પન્ન કર્યો. ઝવેરીઓ સાથે પણ એમને મોટો કલહ થયો અને એમને નઈનો આચરો લેવો પડ્યો. કેમ બાળુ લામા વખત સુધી રાખ્યો. આખરે ઝવેરીઓએ અને ગજગરે વગેરેમાં લવાઈ નીમવાનું સ્વીકાર્યું. લવાઈ તરીકે વગેરેમાં માજી દીવાન કેર્યા-૧૯ અને નર ચીમનલાલ સેતલવડને નક્કી કરવામાં આવ્યા. એમના લવાની નિર્ણય

પ્રમાણે રૂપિયા પાંચ લાખને બદલે રૂપિયા અઢી લાખ ગજગરને મળ્યા આ વખતે ગજગરની તનિયત પણ ઘણી જ કષ્ટની ગઈ

મોતીના ધધામાંથી મળેલાં નાણાંનો તેમણે ઉદારતાથી સદુપયોગ કરવા માંડ્યો પોતાની ટેકનોકૅમિકલ લેબોરેટરીને સજ્જ કરવામા તે તેમનો આ મોતીનો વેપાર લેખે લાગ્યો જ પણ એ ઉપરાંત પ્રયોગશાળામાંથી તૈયાર થતા વિદ્યાર્થીઓને નાણાની મદદ આપી તેમણે નવા ઉદ્યોગો પણ શરૂ કરાવ્યા પોતાના એક ખિસ્તી વિદ્યાર્થીને એમ ડી ના દાકતરી અભ્યાસ સારુ આચર બાર હજાર રૂપિયા આપી અમેરિકા મોકલ્યા અને એ જ રીતે બીજા પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ જવામા આર્થિક મદદો કરી ઉપરાંત પ્રયોગશાળામાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ફી લીધા વગર રસાયણનો અભ્યાસ કરવા દીધા એક વિદ્યાર્થીએ પોતે ફી આપી શકે તેમ નથી તેવું જણાવ્યું ત્યાંજે ગજગરે કહ્યું કે, તમારી ફી તુ એ ચરતે જતી કરુ છુ કે રસાયણનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ નવો ઉદ્યોગ શરૂ કરો તો મારે તમારી ફી ન લેવી અને જો નોકરી ઉપર ચલે તો ફી મને આપવી

નવે ૧૯૧૦ પછી ગજગરને એવિમ્બિકનુ કામ હાથમાં લેવું પડ્યું એવિમ્બિકનુ નામ ઠકાણે પડ્યા પછી નાદુરસ્ત તનિયતને કારણે ગજગરે મુંઝઈ છોડી સુરતમા ગ્લેસ માંડ્યું સુરતમા થોડો વખત રહ્યા પછી મોતીનું કામ કરવા માટે બે મોની પાર્ટીઓએ વાગાધાગે ચલાવી તેમાંથી નગીનચદ ઝવેરચંદ સાથે તેમણે કામ શરૂ કર્યું પરંતુ પાછળથી નગીનચદની આર્થિક સ્થિતિ બગડી જતાં એ કામ લાંબો સમય ચાલ્યું નહિ મહેનનાણા તરીકે મળેલા એક બેન્કે તરફથી સ્વીકારવા નહિ અને આ કામમાંથી ગજગરને પૈસા મળતા બંધ થઈ ગયા

મોતી સુધારવાનું કામ કરનાં તેમણે તેને શુદ્ધ કરવાની રીતોમાં પાર જુદા જુદા બાબતના કરી જોયા અને કેટલાક સુધારા દાખલ કર્યા સુરતમાં પણ ગજગરે પોતાને બંગલે પ્રયોગશાળા ચાલુ રાખી હતી તેમણે હાથજેજન પેરાકનાઈડ બનાવવાની ઘણી જ રીતો અજમાવી જોઈ હતી મોતીને પાલીસ કરવાના પાવડો સર્જાવી પણ તેમણે ઘણા અખતરા કર્યા અને એક ઉત્તમ પાવડર થોપી ત્રકચો હાઈડ્રોજન પેગેન્સાઈડ કયા ટ્રાવર્સ સાથે તારી રીતે બની જાય છે અને ક્યું મિશ્રણ મોતી ઉપર તારામા તારુ મમ આપી શકે છે તે જાનતનું સંશોધનકારી

રાનુ રાખ્યુ પ્રોત્તરચાગામા તે હાઈડોજન પેરોકસાઈડ બનાવતા, શુદ્ધ કરતા, તેનુ પૃથક્કરણ કરતા, અને ત્યાર પછી મોતી સુધારવાના કામમા વાપરતા હાઈડોજન પેરોકસાઈડ અને ઈથરનુ મિશ્રણ મોતી સુધારવાના કામમા સૌથી વધુ નફા નીવડ્યુ આ બન્ને દ્રવ્યો ભેગાં થવાની પ્રક્રિયામાથી જે ઑક્સિડ તૈયાર થતો તે મોતીને કોરી ખાય નહિ તે માટે તેમણે આ મિશ્રણમા કેલ્શિયમ પેરોકસાઈડ નામનો પદાર્થ ભેગવ્યો જેથી ઉત્પન્ન થયેલો ઑક્સિડ શિથિલ બની જાય અને મોતીને કોઈ જાતનુ નુકશાન થાય નહિ

ધીમે ધીમે મોતીનો ધંધો હિન્દુ લોકોના હાથમાથી આરબ લોકોના હાથમા ચાલ્યો ગયો અને ક્યારેક મોતીનો ઉપયોગ થરૂ થશે એવે સાચા મોતીની મહત્તા ઘટી ગઈ તે ઉપરાંત મોતી સુધારવામા હાઈડોજન પેરોકસાઈડ વપરાય છે એમ ઘણા વેપારીઓ જાણી ગયા અને તેથી તેઓ જાતે મોતી સુધારવાનુ કામ કરતા થઈ ગયા મોતીના કામને અગે જજજરને કાટના પગથિયા ઘસવા પડ્યા પહેલે કેમ જે એમના ભત્રીજા સાથે થયો તે લડવામા જજજરની તમિયતને ભાર હાનિ પહોચી અને બીજી ભાજગડ ધરમચદની પેટ્ટી સાથે થઈ નગીનચદ સાથેના કામમા તો પૈસા મેળવવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો કારણ કે પેટ્ટીએ નાદારી નોંધાવી હતી આ પ્રમાણ જજજરને ખાનગી આવકનુ—એલેમ્બિક સિવાયનુ—મોગામા માટુ સાધન નાશ પામ્યુ એલેમ્બિક પાત્ર એમના જીવન દરમ્યાન ખાન આર્થિક પ્રગતિ કરી ન હતી

તેજસ્વી વિદ્યાર્થી, કુશળ અને પ્રેમાળ અધ્યાપક, સાહિત્યરસિક સજ્જન અને કુટુંબવત્સલ ગૃહસ્થ ત્રિભુવનદાસ ગજજરને જીવનના છેલ્લાં થોડા વર્ષોમાં ખૂબ જ માનસિક પાનનાઓ વેઠવી પડી હતી. જોટલે અથે ગજજરે શિમાણુના મેત્રમાથી વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં જવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમજે અથે તેમનું જીવન સફળતાઓથી દૂર ગયું, એટલું જ નહિ દુ ખની ઘેરી અને ઘેરી છાયાઓ તેમને વીંટળાઈ વળી.

ગજજરમાં અવાક પરિણામ કરવાની શક્તિ હતી અને એક સાથે અનેક કામો ઉપર ધ્યાન આપવાની કાબેવિષય હતી. પરંતુ જોટલી સહેલાઈથી તે નિર્જીવ પદાર્થોને પારખી શકતા તેમજી સહેલાઈથી મનુષ્ય-સ્વભાવને પારખવામાં તે કૃતેણમદ્દ થઈ શક્યા ન હતા. જે કોઈ તેમની પાસે કઈ પામુ પોજના લઈને દોડી આવતું તેને ખૂસી હમદદીથી તે સલાહ આપતા એટલું જ નહિ પરંતુ તેને છૂટે હાથે બવા જ પ્રકારની મદદ કરતા. સર્ગા અને સાથીઓને એ સિવાય પણ આર્થિક મદદ કરતા અને તેમને ધંધે લગાડી આપવા પોતાનાથી બનતું બધું જ કરી છૂટતા. ધણી વખત મદદ માગનાર મદદ મળ્યા પછી તેમનો નફામી રહેવાને બદલે પોતાના કરતા બીજાને કાંઈ વાર વધાર મદદ મળી ગઈ હોય તો એથી અલખાઈથી બગી જતો. ગજજર ઉપર જગાર વિપત્તિઓનાં વાદળ ઘેરાવા માડયા ત્યાર આ બધા કલવાતા મિત્રો, સહાયાઈઓ અને વિદ્યાર્થીઓ તેમનાથી દૂર ખસી જયા જીવન એકલવાળું અને ભયગ્રસ્ત બની ગયું. માનસિક સમતોલન ચાનું જયું, અને ગુજરાતના એક વારના નમર્ષ વેલાનિઃ અને વિમક એવા ગજજર દયાજનક પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ ગયા.

ગોખાલરને પ્રોત્સાહન તેમ જ આર્થિક સહાય આપી ઔરેખિક કૃમિકવ વર્તન પગભગ બનાવવા ગજજરે પોતાની ધણી સકિત ખર્ચી જતાર એ

કારખાનામાં આર્થિક કટોકટી ઊભી થઈ ત્યારે પત્નીના દાગીના ગીરે મૂકીને પણ ગળજી લેવા ઊભી કરી કંપનીને જીવન સખી કારણ કે એમનું માનવું હતું કે શરૂઆતે એએ એમના નામ ઉપર પૈમાનું રોકાણ કર્યું હતું અને તેથી તેમને કોઈ જાનનું નુકસાન ન થાય એ જોવાની યોતાની ફરજ હતી સને ૧૯૧૦ના અરનામાં કોન્ટ્રાસ્ટકરનું અવમાન થયું અને ગળજી એક નિષ્ઠાવાન અને મત્યપ્રિય માથો અને શિષ્ય ગુમાવ્યો આ ખોટા જીવનમાં તે મિલકતુલ પૂરી થક્યા નહિ હો તેમને ઍલેમ્બિક અને ટેકનોલોજિકલ લેબોરેટરી એ બન્ને સભાગવા પડ્યા

આ બન્ને સસ્થાઓ નારી રીતે ચલાવવાની શક્તિ ગળજીમાં હતી, પરંતુ તેમના અનેક સાથીઓ ધીરે ધીરે તેમનાથી દુર થતા ગયા અને એમની એ શક્તિ ઉપર પાત્ર એની ગભીર અમર પડી એવામાં તેમના પત્ની પણ લાગી માદગી ભોગવી મૃત્યુ પામ્યા ઍલેમ્બિક પાછળ પૂરપૂરું ધ્યાન આપવા ટેકનોલોજી-કેમિકલ લેબોરેટરી બીજાઓને સોંપી તેમણે વોદરામાં ફરી વસવાટ કર્યો પણ તમિલતે થારી ન આપી અને એ લથડતી ગઈ તેમ તેમ પાછલી નિહાળી શાંતિથી પનાર કરવાની ઇચ્છા વધુ ન વધુ પ્રમથ બનતી ગઈ પરિણામે સુરનમાં સંશોધન પ્રયોગશાળાઓ થકી કરી પાછલા દિવસો ત્યા જ વિતાવવાનું તેમણે નક્કી કર્યું

આ વખતે તેમને નાથી સલાહ આપનાર અને સ્પષ્ટવચ્ચતા મિત્ર ગોવર્ધન રામ માધવરામ ત્રિપાઠીની ખોટા પણ ખૂબ જ તાવવા માડી

મોતીના ધધામાં પ્રથમ તો તેમને અઢળક દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થવા કરી હતી પણ પાછળથી જવેરીઓ જોડે અનેક વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્નોમાં ગેરમનજૂતીઓ ઊભી થઈ, કોટ્ટે પણ ચકવું પડ્યું અને એ માટે પાકટ ઉમર છતાં પારાવાર શમ ઉઠાવવો પડ્યો આખરે આ કેસ લવાદ મારફતે થનાવ્યો છતાં તેમને પાંચ લાખને બદલે માડ બે અડી લાખ રૂપિયા મળ્યા અને એ બધા માનાસિક સ્થાપે થરીરને પણ ગાઢ અંતર પહોંચાડી

આ સમયની ગજબાજબની માનસિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપવા માટે કેટલાક પત્રો નીચે આપ્યા છે.

* * *

પત્ર ૧

તા ૧૧-૭-૧૯૧૫

૨૧. બાઈ રમણલાલ,
પરીખ નારણભાઈ કેશવલાલ,

પેટલાદ

તમારો તા ૩૦મી જૂનનો કાગળ મને મળ્યો છે અને તેથી આનંદ થયો છે. મારી તબિયત અહીં જ્યાં સુધારા પર છે. રમણી અછનના આજ સમયમાં તમારું કારખાનું સારી રીતે ચાલે છે તે સાંભળીને મને સંતોષ થયો છે. આગળ ઉપર તમને પણ અડચણ તો પડ્યો જ, પણ જો તમારામાં હિંમત હોય અને કોઈ માલસને મારી પાસે મોકલો તો તેને રગ બનાવવાનું શીખવું. રગ બનાવવાના કાચા પદાર્થો ઈંગ્લેન્ડમાં મળી શકે છે અને ત્યાંથી મંગાવવાની સગવડ થાય તો કેટલાક રગ અહીં બનાવી શકીએ. એવીઝરીન તો બનાવવો મુશ્કેલ છે, પણ ટરકી રેડ કે કોઈ પણ રગ બનાવ્યા વા ર છૂટકો તો છે જ નહિ. એવીઝરીનને માટે પણ કાંઈ કરતા રહેતો નીકળે હું તો કારખાના કાઢવા કે વ્યવહારમાં પડવા માગતો નથી, કેમ કે હિન્દુ-સ્તાનના નિમકલસામ લોકોથી છેક ત્રાસી ગયો છું અને તેમાંથી છૂટવાના પ્રયત્નો કરતા છૂટતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે.

વિ

ત્રિલોચનદાસ ગજમલ

પત્ર ૨

૪થી ડિસેમ્બર, ૧૯૧૭,
મુંબઈ.

પ્રિય ગજાનર,

તમારો કાગળ મળ્યો છે યોગ દિવસ પહેલાં સેતલવડ મને મળ્યા હતા અને કહ્યું હતું કે તમારી તબિયત સુધરી છે અને તમે લાંબે સુધી ફરવા જઈ શકો છો અને શાંતિથી વાતચીત કરો છો. આ જાણીને હું રાજી થયો છું તમારી તબિયત બહુ અજાણ રીતે સુધરી છે અને હજુ જો બીજા છ મહિના ફરવા જાઓ તો તમારી માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિ બહુ સુધરશે.

હું તમને મારા મિત્ર ગણુ છું મને તમારે માટે ખૂબ અને સારું માન છે અને અસીલ નહિ પણ મિત્ર ગણીને તમારું હિત સારવવાનો પ્રયત્ન કરું છું, માટે તમને હું સલાહ આપું છું કે સુરત છોડીને કા તો દેશમાં અગર પરદેશમાં ફરવા જાઓ મારી સલાહ નહિ માનો તો તબિયત મુધારવાની સારી તક તમે જવા દેશો તમારી આર્થિક પરિસ્થિતિ તમે પારો એટલી ખરાબ નથી અને હું ખાતરી આપુ છું કે હું તમને બધી બાબતોમાં સલાહ આપવા માટે હમેશા તૈયાર છું

લિ.

આપનો મહેરવાનજી,
સોલિસિટર.

પત્ર ૩

લાર્ડન્સ,
સુરત,

૨૧મી જૂન, ૧૯૧૮

પ્રિય મહેરવાનજી,

તમારો ૧૯મી જૂનનો કાગળ મળ્યો છે અને તે વાચ્યો છે. તમે સુરત નહિ આવો એ જાણી મને દિલગીરી થઈ છે. હું મુજાઈ ગયો છું એવી

તમારી માન્યતા ખોટી છે મારી પાસે અહીંના સિવિલ સ્વરજન સવાર અને સાંજ આવે છે અને એમની જોડે લુ કોટ, કેન્સર વગેરે દર્દોની સારવારના ઉપાયો વિશે ચર્ચા કરુ છુ તમે મને સુરત છોડવાની સલાહ આપો છો પરંતુ જ્યાં સુધી મારો બધા મરભાર બરાબર કોઈ સભાગી રહે એવી વ્યવસ્થા ના થાય ત્યાં સુધી હુ સુરત છોડી શકુ એમ નથી મને તો કલકત્તા જવાની ઘણી જ ઇચ્છા છે મોટી સંખ્યાવતોથી ત્યાં થકુ કરે તો વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાને ઔદ્યોગિક વર્ણ આપવાને મર આશુતોષ મુન્ડરજી મને બોલાવે છે તે ઉપરાંત મદનમોહન માલવિયા મારી યોગના પ્રમાણે તૈયાગ કરાવેલી બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં મને બહુ આગ્રહથી બોલાવે છે પરંતુ મારાથી અત્યારે સુગત છોડી શકાય એમ નથી

વિ

ડી. ટે. ૧૯૪૨

જીવનનાં છે-લા વર્ષોમાં પાત્ર ગજગરની વૈજ્ઞાનિક પ્રતિભા આછી થઈ ન હતી મુંબઈમાં ઇન્ફલુએન્સા માટે અને મુરતમાં પ્લેગ માટે એમને પેન્ટ દવાઓ બજારમાં મૂકી અને એમાં પાત્ર સારી પેઠે પૈસા પાપ્ત કર્યા ગજગરે લોમિના દર્દ અને હુ ખના પૈસા કોઈ દિવસ પોતાના અગત પર માટે નહિ વાપરવાનો નિશ્ચય કર્યા હતા જેટલી ઝડપથી ગજગર કમાયા હતા તેનાથી વધુ ઝડપથી તેમની અનેક તરંગી યોગનાઓમાં પૈસા ઊડી જતા ધીર ધીર કમાણીને આભારે આર્થિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન નબળી પડતી ગઈ એમના પુત્ર કૃષ્ણલાલે ઘરણા, વીમો વગેરે જે હા તેનો ઉપયોગ કરી ગજગરના જીવનને છેવટ સુધી આગ આપવા દીધી નહિ એમને માત્ર અલગ ભંગલો, નોકર-ચાકર, અને ગાડીની વ્યવસ્થા કરી આપી આ વખતે દુટ્ટમ્મના એક માત્ર સાચા સલાહકાર ચીમનલાલ સેનલવડ હતા

એમ કહેવાય છે કે આ અરમામાં વડોદરા સ્ટેશને ગાંધીજી ગાંધે ગજગરની મુલાકાત થઈ ભગનરુદ્ધ ગજગરને ગાંધીજીએ સાત્વન આપ્યું અને કહ્યું કે, દેશને માટે તમે ઘણું કર્યું છે, હવે શાંતિથી જીવન વિતાવવાનો પ્રયત્ન કરો

ગજજરના જીવનમાં શાંતિ તો ક્યાંથી હોય ?

મને ૧૯૨૦ની શરૂઆતથી જીવનના અંતકાર સુધી ગજજર પોતે કઈ પણ કાર્ય કરી શકતા નહિ આ વખત તેમને માટે તેમજ તેમના કુટુંબ માટે અત્યંત દુઃખદાયક નીવડ્યો ગજજરની તનિયત ઘડઆલથી જ પ્રમાણમાં નજીવી હતી અને તેમને પહેલેથી જ સંગ્રહાલયનો ગેગ હતો તેમના મિત્ર ડૉ. મોરેશ્વર ગોપાળ દેશમુખ ગજજરની તનિયત સુધારવા ઘણો પ્રયત્ન કરતા હવે તેમને અનિદ્રાનો ગેગ પણ લાગુ પડ્યો હતો

આખરે અનિદ્રાજી આવી પહોંચ્યો આ વખતે ગજજરના અડમાત્ર પુત્ર ડૉ. કૃષ્ણલાલ એલેક્ઝિન્ડ્રમાં કામ કરતા હતા તેમણે બધી વ્યવસ્થા છોડી દઈ પિતાની બનતી નારવાર કરવા દોડ્યામ ચડ્યું જીવનના છેડ અંતિમ દિવસોમાં ગજજરને નાન્ટાકુડમાં એક બગવામાં ખમેડવામાં આવ્યો તેમણે એકદમ અદ્ય થવા લાગ્યા એટલે એમ નમ્મે કરવામાં આવ્યું કે મુનઈમાં ડૉ. પો ટી પટેલની નલાહ લેવી

માજ પડી હતી વગનાદ ખૂબ પડ્યો હતો બગવામાં પિતાને એકલા મૂકીને જતા પુત્ર કૃષ્ણલાલનો જીવ નાથતો ન હતો પાસેના બગવામાં રહેતા ગજજરના શિષ્ય ગ બા ઉમાકાન્ત દેસાઈ અને એમના પત્ની જદુબહેનને જરૂર પડ્યે પિતા ઉપર નજર રાખવાનું કહીને, તદ્દય ઉપર પથરા મૂકીને, કૃષ્ણલાલ મુનઈની તાજમહલ લાવવામાં રહેતા હો પટેલને મળવા ગયા હો પટેલે કૃષ્ણલાલને કહ્યું, 'અત્યાર મોડું થયું છે અને દર્દીને મુનઈ ખસેડવાનું સલાહભર્યું નથી, સવારે આપણે તેમને મોટરમાં મુનઈ લાવીશું ' આ કાર્યક્રમ પ્રમાણે ડૉ. પટેલ અને કૃષ્ણલાલ સવારે વહેલા ઊઠ્યા અને સાન્તાકુડ આવવા નીકળ્યા પરંતુ તેઓ બગલે પહોંચે તે પહેલા જ ઉદાસ ચહેરાવાળા સાકળચદ થાહ અને બીજા માણસો રસ્તામાં સામા મળ્યા કૃષ્ણલાલને લાગ્યું કે પિતાનો આત્મા નજર દેહ છોડી ચાલ્યો ગયો છે

આ દુઃખના સમયમાં સાકળચદ થાહ ગજજર કુટુંબની સાથે હતા ગજજરના જીવનની છેલ્લી પળે રા બા ઉમાકાન્ત દેસાઈ અને એમના પત્ની જદુબહેન પાસે હતા.

આમ સને ૧૯૨૦ના જુલાઈની સોજમી તારીખે આ સમર્થ વૈજ્ઞાનિક, ધક્કિયાળી કેળવણીકાર, વત્સલ અધ્યાપક અને પ્રેમાળ કુટુંબી ત્રિભુવન-દાસ કલ્યાણદાસ ગજજરનો આત્મા બધી વિટંબણાઓમાંથી મુક્ત થઈ અનંતમાં વિલીન થઈ ગયો.

૯.૧૯૯૯ના જીવનનો સૌથી વધુ સુખી સમય વડોદરામાં પચાર થયો હતો તેઓ સ્વભાવથી જ શિશુમુખાશ્રી હતા શિશુમુખના દરેક મિત્રમાં તેમણે ડિગ્રી રસ લીધો હતો એમના જીવનનાં તેજસ્વી કાર્યોમાં મુખ્ય કાર્ય આપણા દેશની કેળવણીની પ્રગતિ વિષેના તેમના વિચારો તેમ જ એ વિચારોને અમલમાં મૂકવા માટે ઉદ્ધવેલા શ્રમને ગણી શકાય પ્રથમથીજ ગજજર ‘માનુભાષા દ્વારા શિશુમુખના હિમાયતી હતા નોકરીની શરૂઆતમાં જ મહાન દેશભક્ત અને માનુભાષાપ્રેમી શ્રીમત સયાજીરાવ ગાયકવાડના છત્ર નીચે કાર્ય કરવાનો અમૂલ્ય લાભ એમને મળ્યો હતો એમના બહેન શ્રીમતી નાનીબહેન ગજજરના ઉત્સાહને લીધે સ્ત્રીશિશુમાં પણ તેમણે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટ તેમ જ અભ્યાસક્રમ સમિતિ (બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝ)માં પણ તેમણે અગ્રગણ્ય ભાગ લીધો હતો સરકાર અને યુનિવર્સિટીએ નીમેલા કમિશન આગળ તેમણે ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંશોધન અંગે મહત્ત્વની જુબાની આપી હતી આ જુબાનીની પૂર્વતૈયારી રૂપે એમના સ્વભાવ પ્રમાણે ભારતમાં કેળવણીના વિકાસ વિષેનો ખૂબ જ ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કર્યો હતો અંગ્રેજી ભાષા ઉપર તેમનો કાબૂ બહુ મરસ હતો છતાં માનુભાષા પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ અખૂટ હતો કામ કરવા માટે ખૂબ ધીરજ, પ્રયત્ન કાર્યશક્તિ અને અનેક જાણનો સહકાર મેળવવાની આવડત તેમના મુખ્ય ગુણો હતા હુન્નરોદ્યોગની કેળવણી માટે કલાબવનની સ્થાપનામાં આપેલો સક્રિય ફાળો, કલાબવનમાં માનુભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો સક્રિય પ્રયત્ન, પારિભાષિક શબ્દો યોજવા માટે લીધેલો અગાધ શ્રમ, જ્ઞાનમજૂયાની યોજના, અનુસ્નાતક શિક્ષણ માટે ખાનગી વ્યવસ્થા—ટૅકનોકેમિકલ લેબોરેટરી, અને સ્ટ્રીટકેળવણી માટે વનિતાવિશ્રામની સ્થાપનામાં ભળવેલો ભાગ વગેરે કાર્યો તેમણે શિક્ષણશાસ્ત્રી તરીકે કરેલા કાર્યોમાં બહુ જ મહત્ત્વના ગણી શકાય.

ગજજરના વિરાગેની નમીયા ધરતાં એ જુ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે એ વિચાર અટ્ટી સદી જૂના છે આજે પણ જે પ્રશ્નો આપણને મુંઝવે છે તે વિચારો પરત્વે તેમના અભિપ્રાયો એવા પ્રગતિથી હતા કે આજે પણ તે મનનીય લાગે છે તેમણે આપેલા અને લાપસો તેમજ તેમની પોતાની નોંધ ઉપરથી નીચે આપેલી ઉમીકતો તારવવામાં આવી છે

“શ્રી આર બી આચરેએ વૈદ્ય રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી પરત્વે મારો અભિપ્રાય માગ્યો છે આ વિષય મેં મારી ‘સર્ટિફિકેટ ઇનવર્સિટીની વિકાસ યોજના’માં વર્તાવેલો. મારા મત પ્રમાણે પ્રાથમિક ઇનવર્સિટી ફરજિયાત તેમજ મરૂત હોવી જોઈએ અને જગત સરે રાજ્યે સ્વીકારવી જોઈએ આ વિષયમાં એક અગત્યનો નવા નિર્ણય છે માધ્યમિક શાળાઓની રૂ વધારીને તેમજ મ્યુનિસિપલિટી દ્વારા વધાર કરવડા ઉગ્રગતીને આવક ઊભી કરી શકાય શાળા મા ગૃહ મકાનો ઊભા કરવાની પણ પદ્ધતિ સર યોજના જરૂરી છે સૌથી વધુ અભ્યુત્થાનો પ્રશ્ન પૂરતાં અને યોગ્ય શિક્ષક અને શિક્ષિકાઓ અંગેનો છે પ્રથમ દરજ્જા સ્થળે શાળાઓ ઊભી કરવી જોઈએ શાળામાં પચાતેર ટકા વિદ્યાર્થીઓ મરજિયાત આવતા થાય ત્યાં જ ફરજિયાતપણાની કમ લાગુ પાડવી યોગ્ય લેખાશે આ વિષયમાં કાવદાનો અમલ ગવા કરતા નમજવડથી કમ કરવું વધુ સલાહજરૂર છે અને શિક્ષક કાવદાની કલમનો અમલ કરવામાં જેમ અને તેમ વિવર વાપરવો પડે ”

શાળા અને મહાશાળાના શિક્ષણમાં માનુષ્યાવાના સ્થાન વિષય ગજજર પૂર્વ મનન કર્યું હતું આ પ્રશ્નના આખરી નિકાલ આવી ગયા છે તેમ હજુ ન ગણી શકાય શાળાઓના માધ્યમ તરીકે ગુજરાતી ભાષા સ્વીકૃત થઈ છે અને મહા શાળાઓમાં માધ્યમ તરીકે ગુજરાતી ભાષાને સફળ બનાવવા ગુજરાત પુનિવર્તિતી ભગીરથ પ્રયત્ન આટરી રહી છે

ગજજર અને તેમના અન્ય મિત્રોની મદદથી વિજ્ઞાન અને બીજા વિષયમાં ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષામાં પુસ્તકો પ્રગટ થવા માટે ‘જ્ઞાનમજૂપા’ નામની યોજના નક્કી થઈ હતી, તે નીચે પ્રમાણે છે

જ્ઞાનમંજૂષાની યોજના :

ગ્રંથમાળા સમનમા મળેલી સભા તા ૮ તથા ૯ ૩ ૯૧

પ્રમુખ   નામદાર દીવાન બહાદુર દીવાન સાહેબ

સભાસદો   રા બ જનાર્દન સખારામ ગાડગીવ, બી એ , એવએલ બી ,
 રા બ અનાલાવ સાકરલાલ દેમાઈ, એમ એ , એલએલ બી ,
 રા બ ગજનન કૃષ્ણ ભાટવડેકર, બી એ , એવએલ બી ,
 રા બ યશવંતરાવ વાસુદેવ આયલે, એમ એ , એલએલ બી ,
 પ્રોફેસર તાપીદાસ દયારામ મહેતા, એમ એ ,
 રા મા હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાટાવાળા,
 રા સા કૃષ્ણજી મહાદેવ જોગલેકર, એમ એ ,
 પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજગર,
 એમ એ , બી એમ સી

દર્શવો

(૧) શ્રીમત મહારાજ સાહેબના તા ૨૩મી નવમ્બર સને ૧૮૮૮ના ફરમાનને અનુસરીને તાલિત્વ શિલ્પ અને શાસ્ત્રના ગ્રંથાની બે ગ્રંથમાળાઓ રચાવવી પ્રથમ ગ્રંથમાળાને 'શ્રી સયાજી જ્ઞાનમંજૂષા' નામ આપવું, અને તેની અદર પ્રસ્તુત વિષયો ઉપરના નવીન, પ્રતિષ્ઠ અને પ્રમાણભૂત પુસ્તકોને આધારે નવા ત્રણ રચાવવા કયા કયા પુસ્તકોનો આધાર લેવામા આવ્યો તેની ગ્રંથકરારાએ માદી આપવી આ ગ્રંથો છેક ભાષાતરરૂપે ન થવા જોઈએ વળી 'જ્ઞાનમંજૂષા'ના ગ્રંથો જે આધાર નવા અભ્યાસીઓને સુગમ પડે એવા નાના પુસ્તકોની 'શ્રી સયાજી લગ્ન જ્ઞાનમંજૂષા' નામથી બીજી જ્ઞાનમંજૂષા તૈયાર રચાવવી

(૨) જે વિષયો પર અત્યાર સુધીની બધી માહિતી આપનારા સતોષ-કારક ગ્રંથો ગુજરાતી અને મરાઠીમાં હોય તે વિષયો ઉપર વિશેષ કારણ ત્રિવાચ હાલ નવા ગ્રંથો ઉમેરવા નહિ

(૩) નાથેના પત્રમાં દર્શાવેલા વિષયો ઉપર ગ્રંથો તેવા કરાવવા અને તેમાં સૂચવેલા વિદ્વાનોમાંથી અનુકૂળ પડે તેમને મામ સોંપવું એમની નાથે પત્રલેખક તરફ કરવો. ચાલતા વિષયોની વહેંચણીમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એમ માન્ય થયે તો એમ યરવુ બીજા કોઈ વિદ્વાનો કામ કરવાને ખુશી હોય તો એમની વિદ્વાનો પાસે લાભ લેવો

(૪) ગ્રંથમાંને સ્પર્ધાના ધોરણથી પચદ મરવા નહિ, પણ જે વાગ્ય લાગે તેમને પસંદ કરીને નીમવા

(૫) ગ્રંથ અથવા ગ્રંથોને કોઈ સ્વતંત્ર વિભાગ કે પુસ્તક પુસ્તક થાય તે તરત તે છપાવવાની તકલીફ કરવી અને ગ્રંથ તર પાસે સ્પૃગમૂદ્રણ (પ્રેસ) તપાનાવવા

(૬) જ્ઞાનમંજૂષાના દરક વિષય દીર્ઘ અને જ્યાં એક વિષયના વધારા નવતર વિભાગોની જરૂર હોય ત્યાં દરેક વિભાગ દીક ગ્રંથકારને જરૂર લાગે તેવા રૂપિયા બેઠા કલ્પણ સુધીની રકમમાંથી પુસ્તક ખરીદ કરીને આપવા તે મામ પૂર થય પાછા લેવા

(૭) જ્ઞાનમંજૂષાના કાઉન આઠ પેજી કલના એક પૃષ્ઠ (ઈન્ડો નેશનલ સાયન્ટિફિક સીરીઝ) નારુ રૂપિયા બે સ્વતંત્ર સુધી અને લઘુ જ્ઞાનમંજૂષાના દરેક આઠ પેજી મદના એક પૃષ્ઠ (સાસન એડિમેન્ટરી ટ્રેનિંગની ઍન્ડ અનર બુ ન ઍન્ડ ધી સીરીઝ) નારુ રૂપિયા એક કલ્પણ સુધી પારિતોષિક આપવું ગુજરાતી અને મરાઠી મુદ્રણ (લઈપ) ગ્રેડ પ્રાથમિક જાતના રાખવા ગુજરાતીમાંથી અથવા મરાઠીમાંથી ભાષાંતર કરવા સાટુ ઉપર દર્શાવેલા પારિતોષિકમાંથી કે સુધી આપવું અને જે ગ્રંથકાર જ ભાષાંતરનું મામ કરી શકે તેમને સોંપવું પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈ સિથિમાં ગ્રંથ અથવા ગ્રંથો સ્વતંત્ર વિભાગ લખાઈને આવે કે તરત પોણ પારિતોષિક આપવું અને છપાવા પછી પૂરુ આપવું

(૮) આ મંજૂષાની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાના મા સાટુ પ્રા પ્રિયુવનલક કલ્યાણલક ગજલર સન પ્રકાર લાયક છે એમ બંધાનો

અભિપ્રાય છે માટે તેમને કામ સોંપવું એવી અમારી ભલામણ છે તેમને પૂછતા તેમણે ડબ્બૂ કીધું છે આ કામ કરવા સારું જે નોકરોની નિમણૂંની જરૂર પડે તેની મજૂરી ખાતા તરફથી આ રકમમાંથી અપાવવા ગોઠવણ કરવો

(૯) ઉપરના કામ સંબંધી બધી રીતની વ્યવસ્થા જેવી કે ગ્રંથકારોને નીમીને તેમની જોડે લખવા વગેરેનો બદોબસ્ત કરવો કલાભવનના અભ્યાસ-ક્રમને તેમ જ સાર્વજનિક ઉપયોગને અનુકૂળ પડે તે માટે કેવા પ્રકારના અને કયી પદ્ધતિના ગ્રંથો તૈયાર કરવા એ સંબંધી ગ્રંથકારોને સૂચના કરવી ગ્રંથો અથવા ગ્રંથોના ભાગો તૈયાર થઈને આવે ત્યારે છપાવવા સારું બદોબસ્ત કરવો આવી બધી તજવીજ પ્રો. ગજજરે કરવી તેમણે ઉપરના નામાન્ય નિયમો લક્ષ્યમાં રાખીને શીમત સરકાર મહારાજ સાહેબનો ન્યુન્ય હેતુ પાર પડે તેમ બધી ગોઠવણ કરવી જે કઈ અડચણ આવી પડે અને નિયમોમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગે—જેમ કે કોઈ વિષયને માટે રૂપિયા બેમાં અનોષકારક ગ્રંથ લખવા કોઈ તૈયાર થાય નહિ અને પારિ-તોષિકનો દર વધારવો પડે—તો ખાતાના ઉપરીની મજૂરી લઈને તજવીજ કરવી

તા ૨૭ એપ્રિલ, ૧૮૯૧

(સહી)

ડી. ટી. ગજજર

આ કામમાં ધાર્યા કરતા ઘણી વધારે મુશ્કેલીઓ નહીં જ્યારે પ્રથમ પુછાવવામાં આવતું ત્યારે સહકાર જાપવા ઘણા વિદ્વાનો તત્પર થયા હતા પરંતુ સમયસર કામ મળી શકતું નહિ ખરી મુશ્કેલી તો પારિભાષિક શબ્દો અંગેની હતી—અને જાણે શબ્દો છે ગજજર લખે છે

“કલાભવનના ત્રીજા અહેવાલ સને ૧૮૯૨-૯૩માં સમજાવ્યું છે એ પ્રમાણે મેં વેન્સ્ટરના આંતરરાષ્ટ્રીય શબ્દકોશને એ સી લેન્ડર દ્વારા રોપડામાં ચલાવેલા દરેક શબ્દ માટે જ ખાના પાડ્યા” અંગ્રેજી, ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, બનાજી, અને સંસ્કૃત. જ્યાંથી મળી શકે ત્યાંથી

સોધખોળ કરી અને યોગ્ય ખ્યાનાંમા જોડવા જ્યારે મને કોઈ અંગ્રેજી શબ્દને પારિભાષિક શબ્દ પૂછવામા આવતો ત્યારે હું આ લેજર ફેલિયોની મદદથી જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરતો પરંતુ મેં જોયું કે ઘણું ખરું એક પાત્ર ભાષામાં યોગ્ય શબ્દ જડતો નહિ આ ઉપરથી મને લાગ્યું કે નવા શબ્દો યોજવાનો મને સંપૂર્ણ હક્ક છે અને આ શબ્દો યોજવા માટે પદ્ધતિ નક્કી કરી આખરે તો યુગોપની અને ભારતની ભાષાઓ ઈન્ડો યુગોપિયન કુટુંબની છે ઘણાખરા પારિભાષિક શબ્દો ગ્રીક અથવા લૅટિન ભાષામાંથી યોજવામા આવ્યા છે અંગ્રેજી ઉપરાંત જર્મન, પર્શિયન, સ્કેન્ડિનેવિયન વગેરે ભાષાઓમાંથી પણ અનુકૂળ શબ્દો જડવાની શક્યતાઓ છે મારા મત પ્રમાણે આવી જોઈ ભાષાઓમાંથી અનુકૂળ લાગતા શબ્દોનું ગુજરાતીકરણ યોગ્ય થઈ પડ્યો ઘણા વિદ્વાનો સંસ્કૃતમય શબ્દો સ્વીકારવાના આગ્રહી છે પરંતુ મારા મતવા પ્રમાણે ભાષાવિમ્ભસની દ્રષ્ટિએ આ પગલું પીછેહઠકું છે ”

સિદ્ધાન્તો ઘડવા જેટલા સહેલા હતા તેટલા પ્રમાણમા સરળ અને લોક-ભોગ્ય થઈ પડે એવા શબ્દો એક જ માણને યોજવા એ લગભગ અશક્ય હતું- તેમ છતાં ગજજરનો આ દિશાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આપણી પ્રગતિ માગી લે છે

ગજજરની મહેનતના નમૂના તરીકે લેજર ફેલિયાના એક પાત્રનો ફોટોગ્રાફ પુસ્તકમા આપ્યો છે

જ્ઞાનમંજૂષા અને લઘુ જ્ઞાનમંજૂષામા અત્યાર સુધીમા જે પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે એમની યાદી પરિશિષ્ટરૂપે પુસ્તકના અન્તે આપી છે

યુનિવર્સિટી કમિશન આગળ આપેલી જુનાની ઉપરથી ચિમત સંગ્રહી ગજજરના વિરાસ ઉપર વધુ પ્રકાશ પડે છે આ જુનાના એમણે ‘યુનિવર્સિટીના સુધારા ઉપર નોંધ’ એ શીર્ષક નીચે લખી છે લગભગ ત્રાક પાનાની હાથે લખેલી નોંધમાં યુનિવર્સિટી ચિમતના સુધારાનાં અનેક પાસાં સંગ્રહી તેમણે પોતાના વિચારો દર્શાવા હતા, એ-જુ જ નહિ પરંતુ સંખ્યાબંધ

વિદ્વાનોના વિચારો મૂકી અવતર્યો ટાક્યા હતા તેમના કેટલાક વિચારોનો નારાય નીચે આપ્યો છે

[૧] માત્ર ગ્રાહિત્રી એકઠી કરવી એ શિક્ષણનો હેતુ નથી, પરંતુ શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાર્થીને વાચન તેમ જ મનન માટે પૂરતો સમય આપવાનો છે

[૨] હવે હું દેશી ભાષાના અટપટા પ્રશ્ન ઉપર આવીશ પ્રિ સેલ્ફી એમ કહે છે કે અગ્રેજી પુસ્તકોના મુકાબલે ગુજરાતી કે મરાઠીમાં એવા કયા પુસ્તકો છે જેના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીનું માનન ખીલે? પરંતુ હું માનું છું કે આ દર્શનિન્દુ ૧ તરતીક છે આ પરિસ્થિતિ સારી હોય— ગુજરાતી કે મરાઠીમાં યોગ્ય પુસ્તકોનો અભાવ હોય—તોપણ આપણા દેશનો ઇતિહાસ લખવા માટે આપણી પોતાની ભાષાઓનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે ગુજરાતી અને મરાઠીમાં અભ્યાસ કરવાની જરૂરિયાત બીજી પણ એક દ્રષ્ટિથી છે સર રમંઠ વેઠે કહ્યું છે એ પ્રમાણે, જે શિક્ષણનો હેતુ ભારતનો રહવાસી પાશ્ચાત્ય વિચારનરસથી પચાવ એ હોય તો એ અનિવાર્ય છે કે પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનશાસ્ત્રોના વિષેનું શિક્ષણ એને એની માતૃ ભાષા દ્વારા આપવું જોઈએ આમ કરીશું તો જ ભારતમાં શિક્ષણના મૂળ ઊંડા જાય અને જગતની સંસ્કૃતિમાં ભારત પાતાનો ઢાળો આપી શકશે ૧૮૫૪ના ટિપ્પેચમાં દેશી ભાષાના અભ્યાસ માટે જે પ્રમથ રખાયો હતો તેનો બરાબર અમલ થયો નથી અગ્રજી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપતા ક્યો મુકેલીઆ આવે છે તેનો નિદેશ કમિશન આગળ જુલાની આપતા વડોદરાના મુખ્ય ન્યાયાધીશ અનાલા ૧ માકરવા ૧ દેસાઈએ કર્યા છે

“ અગ્રજી નિશાળોમાં બીજી એક માટી મુતીબત છે ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સમ્પ્રદાય અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ ગુજરાતીને બદલ અગ્રેજી ભાષા દ્વારા આપાત છે આ વિષય અગ્રજીમાં જ નમજી રહે અટનું અગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થી પરાવતો નથી આથી બધા વિષયોમાં ગોખી જ નાખવું પડે છે અને આને લીધે ઇતિહાસ અને ગણિત જેવા સાદા વિષયોમાં પણ વિદ્યાર્થી નાપાન થાય છે આવી અનર્થજિત પદ્ધતિથી

વિદ્યાર્થીને શિક્ષણ મળતું નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ એની સ્વાભાવિક શક્તિઓ પણ સંકુચિત થઈ જાય છે ”

જુદા જુદા વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો ટાંચ્યા પછી ગજગર ચોતાના મંતવ્યો નીચે પ્રમાણે રજૂ કરે છે

“ શાળાઓ માટે શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજીને મુકાબલે વિદ્યાર્થીની માનુભાષા વધુ અનુકૂળ છે

આપણી શિક્ષણપદ્ધતિનો હેતુ માત્ર જે વિદ્યાર્થીઓ શાળા અને મહાશાળામાં અભ્યાસ કરે છે તેના હાથ માટે ન હોઈ શકે, પરંતુ દેશી સાહિત્યની કૃષા જિંદગી આવે, પાશ્ચાત્ય વિચારો જનમમાનમાં પ્રસરે, અને દેશનું બૌદ્ધિક તેમ જ નૈતિક ધારણ જિંદગી આવે એ હોવો જોઈએ.

જો શાળાઓમાં માનુભાષાને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે તો અંગ્રેજી સિવાયના વિષયોનું શિક્ષણ સહેતું થઈ પડશે અને અંગ્રેજીના અભ્યાસ માટે વધુ સમય આપી શકશે ”

ગજગરના ભાષા સમીક્ષી વિચારો પ્રમાણમાં લગભગથી ઉપર આપવામાં આવ્યા છે. શાળાઓમાં જ શિક્ષણના વાહન તરીકે લગભગ બધે સ્થળે માનુભાષાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. મહાશાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓમાં અંગ્રેજીને બદલે માનુભાષાને કે હિન્દીને સ્થાન આપવું એ પ્રશ્ન આજે ગંભીરપણે વિચારાય છે. માત્ર માનુભાષામાં મહાશાળાઓમાં શિક્ષણ આપવાથી પડતા રાજકીય પ્રત્યાઘાતો વિશે પણ ગજગર અજાત ન હતા.

“ આવી જાતના માર્ગના—માનુભાષાને મુનિવર્સિટીમાં માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવાના—આદર્શ ત્રામે તેના રાજકીય તેમ જ આર્થિક પ્રત્યાઘાતો બરાબર ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ ”

વિદ્યાર્થીઓમાં પણ સ્વતંત્ર ભાગત કોઈ પણ સંજોગોમાં કાયમને માટે અંગ્રેજીને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્વીકારી શકે નહિ. માનુભાષા કે હિન્દી ભાષા શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે દાખલ કરવા માટે પારિભાષિક સમુદાય તેમ જ યોગ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરવા માટે પૂરતી તૈયારી કરવી પડશે.

આ ઉપરાંત ગજજરે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વહીવટમાં ઘણા વર્ષો સુધી સક્રિય રસ લીધો હતો ખાસ કરીને વિજ્ઞાન અને રસાયણના અભ્યાસક્રમો ઘડવામાં તેમણે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સંનેટે ત્રીજી માર્ચ સને ૧૯૦૮ના રોજ ક્લો અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમને ઘડવા માટે જે સોળ સભ્યોની સમિતિ નીમી હતી તેમાં ગજજર ઉપરાંત પૂનાની ખેતીવાડીની કૉલેજના ડૉ. હેંગેડમાન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સના પ્રિ આર પી પરાજપે અને ગજજરના મિત્ર સર ચીમનલાલ સેતલવડ પણ સભ્યો હતા આ સમિતિએ બી એસસી માટે એક મુખ્ય વિષય અને એક ગૌણ વિષય એમ પ્રથા દાખલ કરી આ પસંદ કરેલા વિષયો વિદ્યાર્થીએ ઈન્ટર સાયન્સમાં પણ લેવા તે આવશ્યક હતું આ સમિતિને ત્રીજી ઓગસ્ટ સને ૧૯૧૦માં વિખેરી નાખવામાં આવી ત્યાર પછી સંનેટે ડૉ. હેંગેડમાન અને ફાધર શાર્પની સમિતિને કૉલેજના પ્રથમ વર્ષથી એમ એસસી સુધીના અભ્યાસક્રમ ઘડવાનું સોંપ્યું ડૉ. હેંગેડમાને આ ઉપરથી અભ્યાસક્રમ ઘડી કાઢ્યો અને આ અભ્યાસક્રમના કાગળો ગજજર ઉપર મોકલી આપ્યા ગજજરે આ અભ્યાસક્રમ ઉપર વિગતવાર સુધારા સૂચવ્યા, અને આ પ્રમાણે સુધારેલો અભ્યાસક્રમ ઘણા વર્ષો સુધી યુનિવર્સિટીમાં ચાલુ રહ્યો ગજજરે આ વિષયમાં ખૂબ વિચાર કર્યો હતો અને તેમણે કરેલા સૂચનોમાનું એક મહત્વનું સૂચન એ હતું કે મુંબઈની ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સનો વહીવટ મરકાગ પાસેથી યુનિવર્સિટીએ પોતાને હસ્તક લઈ લેવો જોઈએ અને એમ મધ્યસ્થ સંશોધન-સંસ્થા તરીકે તેનું સંચાલન કરવું જોઈએ

યુનિવર્સિટીનું મુખ્ય કામ સંશોધન ગણાવું જોઈએ એ અંગે તેમના લેખિત નિવેદનમાના યોગ્ય ભાગનો તરજુમો નીચે આપેલો છે

“ હું જાણાવવાની રજા લઉં છું કે મધ્યસ્થ વૈજ્ઞાનિક સંસ્થા વિશેના સૂચનનો કમિટીએ જિલકુલ વિચાર કર્યો નથી જેકે મુંબઈ સરકારના પત્રમાં આ વિશેનું જાણિત સૂચન હતું ઈંગ્લેંડમાં આવા સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં છે. જ્યાં સુધી યુનિવર્સિટી માત્ર પરીક્ષકો નીમવાનું અને પરીક્ષા લેવાનું થાતું રાખ્યું ત્યાં સુધી તે માત્ર ગોખાસપટ્ટીના કારખાનાં જ બની રહેશે જ્યારે

યુનિવર્સિટીના કાર્યક્ષેત્રમાં સંશોધનને સ્થાન આપવામાં આવે છે ત્યારે જ તે શિશુમની તાલીમ સમ્યા બને છે એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે માત્ર પરીમાણ લેવાથી યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રત્યેની જવાબદારી ઓછી થતી નથી. આ જવાબદારી ત્યારે જ બંન થાય જ્યાં યુનિવર્સિટી શિક્ષણ અને સંશોધનની સીધી જવાબદારી સ્વીકારે

આટલા સૂચન પછી હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે આપણે તરકારને કોઈપણ જોઈએ કે શિક્ષણ અને સંશોધન યોગ્ય રીતે થઈ શકે તે માટે ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ સપૂર્ણ રીતે સિન્ડિકેટના વાચમાં સોંપાયું જોઈએ. હાલમાં યુનિવર્સિટીનો કામ નહિવત્ છે જો પૂરતો કામ અને સત્તા મળે તો યુનિવર્સિટી જે પરીમાણ દિવસોમાં જ જીવત લાગે છે તે ખરેખર જીવત બને. મારા મન મુજબ અનુસ્નાતક અભ્યાસની યોગ્ય વ્યવસ્થા બ જ યુનિવર્સિટીનું ખરેખર કામ છે ”

ગજગદિનુ આ સૂચન બાજે પણ એટલું જ કીમતી અને જરૂરી છે તે વખતે જે તરકાર આ સૂચન સ્વીકાર્યું હોત તો સંશોધનના ક્ષેત્રમાં કલકત્તા યુનિવર્સિટી અને ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ, જે યોગ્યની માલક મુબઈ યુનિવર્સિટીએ અત્યાર છે તેના કરતા વધુ માનભર્યું સ્થાન મેળવ્યું હોત

શિક્ષણવર્ણી વિષે ગજગદિનુ કાણો બહુ મહત્વનો ગણી શકાય. અમની માન્યતા એ હતી કે શિક્ષણવર્ણીના મુખ્ય હેતુ કુશળ ગુણિતીઓ તૈયાર કરવાનો છે. મુબઈમાં અક શીક્ષણ નમજ ભાષણ આપતા તેમણે શિક્ષણવર્ણી વિષે પોતાના વિચાર નીચ પ્રમાણે દર્શાવ્યા હતા

“શીક્ષણના હેતુ પોતાના ગૃહજીવનને સરળ અને કાર્યદક્ષતાથી વધારવાનાર કારભારી બનવાનો હોયો જોઈએ. તેથી શીક્ષણવર્ણીનું મુખ્ય લક્ષ્ય ગૃહજીવનને વૈજ્ઞાનિક રીતે રેવી રીતે ડિઝાઇન કરવા એ હોય જોઈએ. પતિની નાનીભાગી કમાણીના સીધી તરત ઉપયોગ કરના દરેક સ્ત્રીને આવડતું જોઈએ. ધનના માણસોની તમિષત તાલીમ રહે, તેમને ઘરમાં આર્નદપ્રયોદ મળી રહે, તેમ જ લગ્ન કે માંદગી જેવા સામાનરતા પ્રમંજિમાં પણ ઘરનું નાવ નાચીસકામત

રીતે પાર ઊતરે તેવું શિગસ મળવું જોઈએ સંગીત અને લલિતકલાઓના જ્ઞાન ઉપરાંત, અન્ન, વસ્ત્ર, પાણી, અને અગ્નિ જેવા વિષયોનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન તેને મળવું જોઈએ બળતણની જુદી જુદી જાતો તેમ જ ચૂલાઓના વિધવિધ પ્રકાર વિષે તેની પાસે સંપૂર્ણ માહિતી હોવી જોઈએ—જેથી ધુમાડો ઓછો કેમ કરવો તથા આર્થિક દષ્ટિએ કયું બળતણ પરવડે તે જાણી શકાય ઉપરાંત કયું બળતણ કેટલી ગરમી (calorific value) આપશે તે પણ આવડવું જોઈએ જુદા જુદા આહારની પોષ્ટિકતા નવવાઈ રહે તે ઉદ્દેશથી સંપત્તિકલાનું જ્ઞાન આવડવું આવશ્યક લેખાશે રસોઈકલાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ જાણવી જોઈએ જેથી સ્વાદ અને સ્વાસ્થ્ય બંને સચવાય કપડા ખરીદતા, ધોતા અને સાચવતા પણ તેને આવડવું જોઈએ ઘરમા રાગ આવે નહિ તે અંગેની સાવચેતી લેતાં આવડવી જોઈએ તેમ જ માદગી પ્રસંગે પ્રાથમિક ઉપચારો કરતા આવડવા જોઈએ સ્ત્રીજીવનનું કેન્દ્ર માતૃત્વ છે તેથી જ માતા પોતાના બાળકની પ્રથમ તેમ જ સૌથી વધુ અમરકરક શિક્ષક છે સમગ્ર જગત એક પુસ્તક છે અને આ પુસ્તકનું જ્ઞાન બાળક છમાત વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી માતા પાગેથી પ્રાપ્ત કરે છે જેની અસર તેના પછીના શિગસ ઉપર પણ પડે છે ટૂંકમા માતા તે બાળકની રક્ષક, પોષક અને શિક્ષક છે આ બધા જ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખીને સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રબંધ કરવા જોઈએ આ પ્રકારના શિક્ષણને ‘ગૃહવિજ્ઞાન’ (Home Science) ના નામે ઓળખીએ છીએ મને કોઈક વાર એમ પૂછવામા આવે છે કે જે સ્ત્રીઓ અપરિણીત રહેવા માગતી હોય તેમને માટે કેવા શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવા? શું આવી સ્ત્રીઓએ પુરુષના બધા ધંધા શીખવા? મારા મત મુજબ તો સ્ત્રીનું મુખ્ય કાર્યમિત્ર ઘર જ છે તેથી આવી એકલવાળી સ્ત્રીઓ વધુ બાળકોવાળી સ્ત્રીઓને મદદ કરી શકે છે વળી સ્ત્રીઓ નૈસર્ગિક રીતે જ સરસ શિક્ષકો હોય છે તેથી આવી સ્ત્રીઓને નાના બાળકોના શિક્ષણની સંપૂર્ણ જવાબદારી સોંપવી જોઈએ આથી તેમના માટે સાચો ધંધો શિક્ષણનો છે ”

સ્ત્રીઓ માટે અલગ વિદ્યાપીઠ ઊભી કરનાર મહર્ષિ પ્રો. ધીરે કૈશવ કર્વેની ચતાબદીની ઉજવણી વખતે એમની જે પ્રશસ્તા કરવામા આવી હતી એ યોગ્ય જ હતી પરંતુ કર્વે સિવાયના સ્ત્રીશિક્ષણના પુરાજામી હિમાયતીઓને ભૂલી

જવાની વાત ઇતિહાસને અન્યાય કર્યા બરાબર લેખાશે ગજગરે સ્ત્રીશિક્ષણ સબધી માત્ર ભાષણો આપીને જ સતોષ માન્યો ન હતો. સ્ત્રીકેળવણીના પોતાના ધ્યેયને ધ્યાનમાં રાખી સાથોસાથ નાની ઉંમર વિધવા બનેલા પોતાનાં વહાલા બહેન શિવગૌરીને (નાનીમહેન) પ્રવૃત્તિ મળે એ હેતુથી ગજગરને ‘વનિતા વિશામ’ની સંસ્થાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો. તે માટે તેમણે પોતે જ દીકરીક સ્કમ જુદી કાકી અને શિવગૌરી તેમ જ બાજીગૌરીના સ્ત્રીધનને પણ એ સ્કમમાં ઉમેર્યું અને એમાંથી “વનિતા વિશામ”નો પાથો નખાવો.

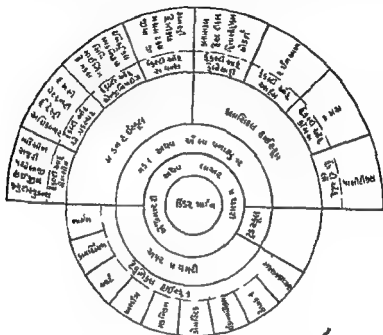
આ સંસ્થા પ્રથમ ગજગરના પિતા કન્યાસુભાઈ ભાભાભાઈ ગજગરનાં મકાનમાં જ ઊભી કરવામાં આવી હતી. આ વનિતા વિશામ સંસ્થાનો હેતુ ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓનો સામાજિક દરજ્જો ઊંચો લાવવાનો નિરાધાર સ્ત્રીઓ માટે વિના લવાજમ આકામ સ્થાપવાનો, એ જ આકામમાં સામાન્ય અને શ્રીમત કુટુંબની સ્ત્રીઓને અર્થ લઈ દાખલ કરવાનો, સ્ત્રીઓને વિવિધ પકારનું શિક્ષણ આપવાનો, અને નસીબ સ્ત્રીઓને એમને ઘરઆંગણે પણ યોગ્ય મદદ કરવાનો હતો.

વનિતા વિશામની સંસ્થા ઊભી કરવામાં તેમ જ તેને પગભર કરવામાં ગજગરે સારા સરખો કામ લીધો હતો. ગજગરની પ્રેરણા અને મદદ, તાની બહેનની યોગ્ય, અને ગુજરાતના દાનવીરની ઉદાર સખાવતને લીધે વનિતા વિશામની બહુ ઝડપથી પ્રગતિ થઈ. વનિતા વિશામમાં સાત ધોરણ સુધીના સામાન્ય શિક્ષણની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. તે ઉપરાંત તેમાં સીવજી, ગૃહમ વગેરે માટે પણ પ્રાથમિક કરવામાં આવ્યો હતો.

સને ૧૯૧૨માં વનિતા વિશામની મુંબાઈમાં પણ એક શાખા ખોલવામાં આવી હતી. ભગવાનદાસ નગેશમદાનનાં વિધવા બહેન જ્વરબહેનની રૂપિયા પચાસ હજાર ઉદાર સખાવતમાંથી આ શાખા ખોલવી શક્ય બની હતી.

આ બન્ને સંસ્થાઓના વહીવટ ઉપર દેખરખ રાખવા ઉપરાંત તે બન્ને માટે સખાવતો એકઠી કરવામાં પણ ગજગરે ઘણો કામ ઉઠાવ્યો હતો.

શિક્ષણના જુદા જુદા તબક્કા વિષે અને જ્ઞાનના જુદી જુદી શાખાઓની માહિતી આપતો ગજજરો તૈયાર કર્યો એમો નીચે આપવામાં આવ્યો છે

- પ્રોફેસર ગજજરની શિક્ષણ યોજના -

આ પ્રમાણે ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજરે કેળવણીનાં અનેક ક્ષેત્રમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે

ગજજર રંગે ઘઉંવર્ણા હતા અને તેમની ઊંચાઈ મધ્યમ (૫' ૬ ૫") હતી. નાનપણમાં અને યુવાવસ્થામાં તેમની નબિયત ઘણી સારી હતી એમને ખાવા પીવાનો શોખ મુરતીના પ્રમાણમાં બહુ અલ્પ હતો તે એટલે સુધી કે જમ્યા પછી એક કલાકમાં વાનગીઆના નામ પણ તેમને યાદ રહેતાં નહિ. વ્યમન બિવકૃત્ત્વ નહોતું, જોકે કોઈવાર છીંકણી સૂંઘતા પોષાકમાં હંમેશાં સુધક રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા પણ કપડાંની જાતે દરકાર રાખતા નહિ કાપડની પસંદગીનું કામ તેમના પત્ની કરતા બહાર જવા માગેનો પોષાક સહેલ પાટલૂન, પારસી કબજો લાંબો કોટ અને પાઘડી હતા. ઘરમાં પિતિયું અને ગંજીરૂક પહેરતા જાતે ધર્મમાં ખાસ આસ્થા ધરાવતા નહિ પરંતુ એમના પત્નીને ધાર્મિક આસ્થા પ્રમાણે ચાલવાની પૂરતી છૂટ આપતા અને તેમના ધાર્મિક આચારવિચારમાં ડબલ કે ટીકા કરતા નહિ સાજના દસે મૂઈ રહેતા અને મવારે ચાર વાગે ઊકતા. ફરવા જવાનો કે વર્ષમાં એકાદ વાર રજાઓ ભોજવવાનો એમને શોખ હતો નહોતો રોજનીથી લખવાનો તેમને શોખ હતો રોજના કાર્યક્રમ ઘણી તે પ્રમાણે વર્નવાની ચીવટ રાખતા.

ગજજરનું વ્યક્તિત્વ બહુ મોકાશભર્યું હતું મિત્રો ઉપર તેમને ખૂબ પ્રેમ હતો તેમનો સ્વભાવ નિખાલસ અને સહેજ કોપી હતો એમની નોંધપોથીમાં તેઓ લખે છે, “હું વડોદરા કૉલેજમાં પ્રોફેસર થઈને આવ્યો ત્યારે મૂન શરત એટલી હતી કે મારે સ્કૂલનું કોઈ પણ કામ કરવાનું નથી એક વાર કૉલેજનું લેકચર પતાવીને વડોદરા કેમ્પમાં મારે બંજલે પાછો આવ્યો અને જમ્યો, જમવાનું જરા મોડ ધર્યું મેં ટાઈમટેબલ જોયું તો મારે એક કલાક સ્કૂલમાં જવાનું હતું ટાઈમટેબલ લઈને આપણે તો ટ્રિન્સિપાલ ટેઈટ પાસે ગયા મારે તેમની સાથે બોલાચાલી થઈ મિજબાની આપણે તો ઘેર ચાલ્યા ગયા. આ પ્રસંગ વખતે પ્રોફેસર તાપીદામકાકા, જે મારા ઉપર ખૂબ ભાવ રાખતા

હતા તે પણ પ્રિન્સિપાલની ઓફિસમાં હાજર રતા, તેમના દેખતાં બોલાચાલી ચંચેલી તેથી તે તો બિચારા ગભરાઈ ગયા અને ગામમાં મોઝે 'એલાર્મ' (Alarm) કરી દીધા કે જ જાગરને શુ થઈ ગયું છે, ગાંડો થઈ ગયો છે? પછી મારી પામે દોડતા દોડતા આવ્યા આખરે બધું પતી ગયું "

બાળે એક પ્રસંગ વર્ણવતાં ગજજર પોતાની નોંધપોથીમા લખે છે, " એક વખત મારે ભયંકર મંદવાડ ચાલતો હતો ડૉ દેશમુખ પણ ગભરાઈ ગયા હતા ચીમનલાલભાઈ જોમને ફૂરમદ બાનુ નહોતી તે પણ રોજ ચ બરમાથી વહેવા જિંદી ખનર લેવા આવતા મને લાગ્યું કે આ લોકોએ મારી આશા છોડી દીધી હતી પરંતુ મારી હિંમત નૂટી નહોતી અને આનદથી વાનો કરતો હતો તેમ જ એક જ વાન્ય બો-ચા કરતો 'ગભરાવ મન' પરંતુ ચીમનભાઈ, નારાયણભાઈ વગેરે બધા ગભરાઈ ગયા અને બીજા દાકતરને—બોલાવવાનું કહ્યું આ વખતે દવા ડૉ દેશમુખની ચાલતી હતી મે ડૉ દેશમુખને ચાર પાના ભરીને કાગળ લખ્યો અને જણાવ્યું કે તમે મારા દાકતર છો અટ્ટુ જ નહિ પણ મિત્ર પણ છો તમને જો જરૂર લાગે તો ગમે તે દાકતરને બોલાવવાની તમને રજા છે પરંતુ તમને કોઈ કહે અને તેના મનનું સમાધાન કરવા તમે બાળે દાકતર લાવવો તો નહીં એમ જ માનીશ કે તમે તમાર માથેથી જોખમ કાઢી નાખવા માગો છો છેવટે ડૉ દેશમુખની દવાથી જ હ સાજો થયો " આ પ્રસંગનો દાખલો ગાંધીને જાણાભાઈનો કાકી (બા) મને રોજ કહેતાં કે "તમને મેં પૂરે પૂરે નહિ ભયંકર મંદવાડ વખતે પણ તમે તમારું ધાર્યું કરતા હતા "

આમ ગજજર સ્વામાની, સહેજ કોમ્પી અને ખૂબ પ્રેમાળ સ્વભાવના હતા શિષ્યો તરફ તેમને અજબ પ્રેમ હતો તેઓ પોતાના શિષ્યોને ઘણીવાર ઘેર બોલાવતા, પોતાના ઘેર રાખતા અડધી રાત્રે પોતાની ઇચ્છા થઈ આવે ત્યાર શિષ્યોને ઉઠાડી પોતાને ગમેલા કોઈ પણ પુસ્તકમાંથી કેટલાક ફક્સઓ તેમની પાસે વચાવતા અને અધ્યયન-અધ્યાપનનું આવું અનોખું માર્ગદર્શન આપતા તેમનું પોતાનું બહુ સરસ અમત પુસ્તકવચ હતું તેમનું જર્મન ભાષાનું જ્ઞાન પણ સાદુ હતું

પ્રોફેસર ગજજર સ્વભાવે અત્યંત ઉદાર હતા. વિજ્ઞાન ઉપરાંત જીવનનાં અનેક મેત્રોમાં તેમને રસ હતો. તે સમયના ગુજરાતના સાહિત્યકારો ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, સ્મૃગિતરામ વાવાભાઈ, ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટિયા, ન્હાનાલાલ કવિ, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત), બળવતરાય દાકોર, અર્નદશકર ધ્રૂવ, કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રૂવ, કવિશ્રી લલિત, કમનારાંકર પ્રાસુરાકર ત્રિવેદી જેવા અનેક વિદ્વાનોના સંપર્કમાં તે આવ્યા હતા. બધાને ઉદાર હાથથી અને ત્યારે મદદ કરતા. ગજજરના ઘરનાં બારણાં તેમના મિત્રો માટે હમેશાં ખુલ્લા જ રહેતાં અને ઘણાએ તેનો લાભ લીધો હતો. કવિ ન્હાનાલાલે પોતાની કેટલીય કાવ્યકૃતિઓ ગજજરના મુનઈના નિવાસસ્થાને રહીને જ રચી હતી. 'જ્યા જ્યન્ત' અને 'ઇન્દુકુમાર'નો જન્મ ગજજરના નિવાસસ્થાને જ થયો હતો. જ્યારે જ્યારે ન્હાનાલાલ નવા કાવ્ય લખતા ત્યારે ત્યારે ગજજર પાસે વધાવતા. આ ઉપરાંત જ્યારે "જ્યા જ્યન્ત"ની નકલો વેચાતી નહોતી ત્યારે તેને ખપાવવામાં પણ ગજજરે સક્રિય રસ લીધો હતો. ન્હાનાલાલ કવિના ગજજર ઉપરના અનેક પત્રો ઉપરથી તેમના સંમંથની ગાંખી થઈ શકે છે.

ગજજર શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીને એક મિત્ર તેમ જ હિતેચ્છુ ગણતા હતા. 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના લેખનમાં ગજજરે ખૂબ રસ લીધો હતો. શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રસંગોનું લનામ વિવરણ તેમણે કર્યું હતું. 'કલ્યાણગ્રામની શેઠના' ગજજરને ખાસ કરીને ઘણી પ્રિય હતા. બને કટુઓ વચ્ચે ગાંઠ રામંધ હતો. ગજજરે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની નકલો જાતે ખરીદીને અનેક સંસ્થાઓને ભેટ આપી હતી. અનેક મિત્રોને તેની લલાટી કરી હતી. ગોવર્ધનરામ મુનઈમાં વાગ્વાર ગજજરના મહામાન બનતા. ગજજરે ગોવર્ધનરામને પોતાની પાસે ખાસ બંગલો લઈ રાખ્યા હતા અને તેમની વૈદ્યકીય સારવારમાં ખૂબ અંગત રસ લીધો હતો. છેલ્લી વખતે ગજજરને ત્યાં જ ગોવર્ધનરામે દેહ છોડ્યો. ઝવેરીઓ સાથેના મોનીના અધ્યાત્મ પદ ગોવર્ધનરામે લવાદ તરીકે કામ કર્યું હતું અને ગોવર્ધનરામના મૃત્યુ પછી 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના નાટક સંગ્રહી અધ્યયે પર્યો ત્યારે જાનદર્શકર બાપુભાઈ ધ્રૂવ સાથે રહીને ગજજરે લવાદ તરીકે કામ કર્યું હતું અને તેનો સુખદ અંત આપ્યો હતો.

મહિશાસુર રત્નજી ભટ્ટને ગજજર સાથે ઘણો સારો પરિચય હતો. વડોદરામાં ‘જ્ઞાનમંજુષા’ના કાર્યમાં મહિશાસુરે મુખ્ય મદદનીશ તરીકે કામ કર્યું હતું. આ સમયે મહિશાસુર રત્નજી ભટ્ટ ગજજરના મુખ્ય મદદનીશ હતા. મુબઈમાં પણ બંને વચ્ચે સબંધ રહ્યો હતો અને તેઓ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર કાયમ રહ્યો હતો.

આ ઉપરાંત, બળવતરાય ઠાકોર, આનંદરાસ બાપુભાઈ ધ્રુવ, કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ અને કવિ લલિત જોડે તેમનો પત્રવ્યવહાર નિયમિત ચાલુ રહ્યો.

આ બધી પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત, ‘બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી’ તરફથી ‘નાગરી પ્રચારિણી સમિતિ’ના તેમને સભ્ય બનાવવામાં આવ્યા હતા. પૂના અને બંગાળના અનેક વિદ્વાનો સાથે તેમને ગાઢ સબંધ હતા. પ્રો. ગજજરને દરક બાબતનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવાની ટેવ હતી. તેમના ઉપર આવેલા બધા પત્રો તેમ જ ધધા અને અભ્યાસ અંગેના બધા લખાણોના બહુ ચીવટથી સંગ્રહ કરતા. તેમનાં જુદા જુદા લખાણોની લગભગ ત્રીસ હાઈલો ઉપરથી એમના જીવનચરિત્રની આ દૃપરખા તૈયાર કરવામાં આવી છે.

द्वितीय भांड

★

अवन भांड

મરસ્વતીચંદ્ર નવલકથા ઉપરથી 'આર્યનીતિદર્શક નાટકસમાજ'ના સચાલકોએ એક નાટક તૈયાર કરાવ્યું હતું અને સુરતના પ્રિન્સેસ થિયેટરમાં ભજવવાની તૈયારી કરી હતી. શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના એકના એક પુત્ર શ્રી રમણીયરામે પોતાના પિતાના બધા પુસ્તકો છપાવવાનો હક્ક તેમનો છે અને નાટકના સંચાલકો તેનો ભંગ કરે છે એમ જણાવી વાધો ઉઠાવ્યો. આ ઝઘડામાં બન્ને પક્ષોએ કોર્ટમાં જવાને બદલે લવાદથી ઝઘડો પતાવવાનું સ્વીકાર્યું. લવાદ તરીકે પ્રથમ શ્રી ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજર અને શ્રી કેથવલાલ હર્ષદરાવ ધ્રુવને સ્વીકાર્યા પરંતુ અમુક સંજોગોને કારણે શ્રી કેથવલાલ ધ્રુવે ના પાડવાથી બીજા લવાદ તરીકે શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવની પસંદગી કરવામાં આવી. આ લવાદી કેસની કેટલીક રમપ્રદ બાબતો અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે.

સુખત્યારપત્ર

આ પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કંપનીના માલિકોએ 'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથા ઉપરથી નાટક તૈયાર કર્યું હતું તેની સામે શ્રી રમણીયરામે વાધો ઉઠાવ્યો કે આ નાટક ભજવવાનો તથા આ નાટકની ચોપડીઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનો હક્ક કંપનીના માલિકોને નથી અને આમ કરવાથી શ્રી રમણીયરામના હક્કનું ઉલ્લાઘન થાય છે. કોર્ટ મારફતે નિયંત્રણ કરવાને બદલે લવાદોને ઉદ્દેશીને લખાયેલા આ બ્યાનમાં શ્રી રમણીયરામે નીચે મુજબની વિગતો દર્શાવી હતી.

રમણીયરાયનું બ્યાન

(૧) 'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથા છપાવવાનો તથા તેના ઉપરથી નાટક રચીને છપાવવાનો અથવા તો નાટક ભજવવાનો હક્ક માગ સિવાય કોઈ પણ શબ્દને નથી.

(૨) આ પ્રમાણે કરવાથી મને મળેલા કેપીસઈટના હક્કને ગેરકાયદેમત નુકસાન પહોંચે છે.

(૩) સુપ્રનિર્ધ નવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું નામ નાટક માટે વાપરવા માટેનો બંધ કરવા હરમાવણ

(૪) જે નાટક ભજવવાની બંધી ના હરમાવી ચકાસ તે નીચે પ્રમાણે થાય તેમ વ્યવસ્થા કરવી

(ક) પુસ્તકના કંપનિ આપવા તો પુસ્તકની પ્રતિબંધને કોઈ પણ રીતે જનસમાજમાં જાણ ન પહોંચવી જોઈએ.

(ખ) નાટકના પ્રયોગમાં ફેરફાર કરવાનો હક્ક રમણીયસામ તથા તેમના વારસોના જ હોવો જોઈએ

(ગ) નાટક માટે છપાવવામાં આવતી ચોપડીઓમાં આપવા તો નાટકમાં ફેરફાર કરવાનો હક્ક કો રમણીયસામનો જ હોવો જોઈએ

(ઘ) નાટક કંપનીના ફક્ત ગાયનો જ પરિચિત કરાવી શકે પણ ગાયનો સાથે ભાષણ બંધાવે ગદ્ય તથા પદ્ય છપાવવા માટે કો રમણીયસામની મંજૂરી મેળવવી જરૂરી છે

(ઙ) સંજોગવશાત્ કંપની બંધ થાય બંધવા તો ભાગીદારો છૂટા પડે તો આ નાટક ભજવવાનો અધિકાર આપવાની સત્તા મારા તથા મારા વારસોને મળવી જોઈએ આ નાટક ભજવવાની સત્તા બીજા કંપનીને આપવાનો અધિકાર કંપનીને ન હોવો જોઈએ

(પ) 'સરસ્વતીચંદ્ર' નાટક ભજવવાની પરવાનગીના બદલામાં કંપનીએ રમણીયસામને રૂ. ૨,૦૦૦ તરત જ આપવા અને આ ઉપરાંત પ્રતિવર્ષ જે જેલની 'બેનીફીટ નાઈટ' કોઈ પણ ખર્ચ વગર અમારી માગણી થતા આપવી. આ ઉપરાંત ઓરિજેટ્ટના વર્ગમાં ઓછામાં ઓછી ૬ થી ૮ ખુરશીઓ અમને માફક આવે તે પ્રમાણે રીઝર્વ કરી રાખવી

(૬) 'સરસ્વતીચંદ્ર' ઉપરથી તેને ભજન નાટક અથવા તો તેમાં સમાવેશ થતા વિષયો ઉપરથી નાટક રચી અને ભજવવાની પરવાનગી હાથ ભજવાતા નાટકને અપાયેલા હક્ક પ્રમાણે જ હોવી જોઈએ તેને લગતા માહિત્યને પ્રસિદ્ધ કરવાથી પણ અમારા હક્કને નુકસાન પહોંચવું જોઈએ નહિ

(૭) નાટક ભજવવાનો હક્ક બીજી કંપનીને આપવાનો અમારો હક્ક કાયમ રહેવો જોઈએ

ઉપરની હકોકતો યી રમણીયરામે લવાદો ઉપર મોકલવા માટે તા ૧૮મી એપ્રિલ, ૧૯૧૨ના રોજ મુઝઈ મુકામે તેમના વકીલ મારફતે તૈયાર કરાવી હતી.

પરવાનગીના બદલામાં પાછળથી તેમણે રૂ. ૧૦,૦૦૦ના માગણી કરી હતી.

નાટકના માલિકોનો જવાબ

પોતાના બચાવમાં નાટક કંપનીના માલિકોએ નીચેની હકોકતો રજૂ કરી હતી.

તેમણે 'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથાની ફક્ત વસ્તુને જ લખ્યા સખીને નાટક રચ્યું છે ભાષા, શૈલી, વાક્ય અને કાવ્યરચના નવલકથાથી જુદાં જ છે નવલકથાના નામનો ઉપયોગ કરવાથી ડૉપીરાઈટનો ભગ થતો નથી આ પ્રમાણેના પ્રયોગથી નવલકથાના વેચાણમાં વાદીને નુકસાન થાય તેમ અમારાથી માની શકાય તેમ નથી આથી ઊલટું આ નાટક બહાર પડવાથી નવલકથાના વેચાણમાં વધારો થશે અને લેખકની કીર્તિમાં ઘટો વધાગ થશે

લવાદોએ નીચેની વસ્તુઓ નક્કી કરવાની હતી

ફરિયાદીને નવલકથામાંથી નાટક તૈયાર કરવાનો હક્ક છે કે નહિ અને બીજી વ્યક્તિઓએ આ નાટક તૈયાર કર્યું તેની નામે હુકમનામું માગવાનો હક્ક છે કે નહિ આ બાબત તે કેટલી નુકસાનીનો હક્કદાર છે આ નાટક નવલકથા અને તેના કતનિ અન્યાય કરે છે કે નહિ તે નક્કી કરવાનું હતું આ ઉપરાંત નાટકમાં રસમતિ કેટલી થઈ છે તે જાણવા માટે કેટલીક વ્યક્તિઓને આ નાટક

જોના અને અભિપ્રાય આપવા માટે નીમવામા આવી હતી નીચે જણાવેલી વ્યક્તિઓને આમત્રણ આપવામા આવ્યું હતું :

- ૧ શ્રી રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
- ૨ શ્રીમતી વિદ્યાબેન રમણભાઈ નીલકંઠ
- ૩ શ્રી તનમનરાય રતિલાલ દવે
૪. શ્રી છોટાલાલ ભગવાનદાસ ઝરેરા
- ૫ શ્રી જ/નાર્ટન વીરભટ્ટ પાઠકજી
- ૬ શ્રી ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ ઝેર
- ૭ શ્રી કમ્પસાવ બી દિવેટિયા

તા ૩૧મી મે, ૧૯૧૨,

અમદાવાદ

‘શ્રી આર્યનીતિદર્શક નાટક સમાજ’ તરફથી ભજવાતું ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું નાટક અમે સુરતમા તા ૪મી મે, ૧૯૧૨ના રોજ જોયું છે હાલ સામાન્ય નાટક કપનઓ જે પ્રકારના ખેલ ભજવે છે તે પ્રકારના આ ખેલ છે તેથી સ્વ ગોવર્ધનરામભાઈએ રચેલી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની અનુપમ નવલકથામાંની ઊંચી ભાવના આ ખેલમા થતી નથી એ સ્વાભાવિક છે નાટકનું કલાવિધાન છેક સાધારણ છે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની મૂળ નવલકથા જોતે વાંચી ન હોય તેનાથી નાટકની કથાનું હાર્દ બગાડર સમજાય તેમ નથી મૂળમાની કથા બદલી નાટકમા જે ફેરફાર કર્યા છે તથા જે ગાયનો દાખલ કર્યા છે તેથી રમતી ભૂતિ થાય છે મૂળમાના રસિક તથા બોધદાયક ભાગમાંના ઘણા મુદ્દો દેવામાં આવ્યા છે અને આછા ગૌરવવાળા ભાગને નાટકમાં પ્રાધાન્ય આપવામા આવ્યું છે. ગોવર્ધનરામભાઈએ ચીતરેલાં ચિત્રો પર નાટકમાં એવી છાતી ફરી વળે છે કે આવા પ્રયોગ ન થતા હોય તો જ સારું એમ લાગે છે

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

શ્રી વિદ્યાબેન રમણભાઈ નીલકંઠ

તા ૧૮મી એપ્રિલ, ૧૯૧૨

દહી ઓપ્રિલે રાત્રે હું ખેલ જેવા ગયો ત્યારે મારા મનમાં હતું કે ‘મરસ્વતી-યદ્ર’ નવલકથાના સામાજિક કુટુંબજીવનના સુદર દર્શનો મને જેવા મળશે. આ નાટક જેવા માટે ફક્ત સુરતમાંથી જ નહિ સમગ્ર ગુજરાતમાંથી પ્રેમકો આવ્યા હતા.

નાટકના લખનાર પાત્રે મૂળ નવલકથા હોવા છતાં પાત્રોના મોટામાં મૂકેલા વિચારો જિતરતી કલાના છે. નાટકના મુખ્યનાયકની ભૂમિકામાં મુખ્ય નાયકને ઘણો થોડો ભાગ ભજવવાનો આવે છે અને છતાં તેટલો ભાગ પણ સારી રીતે ભજવવામાં આવ્યો નથી. નાટકમાં આવતા પાત્રોમાં ગાયનોમાંથી ઘણા થોડા ગાયનો પ્રેમકોને ખુશ કરે એવા છે, આ બાજતમાં ધગધમ સુધારા કરવાની જરૂર છે. છતાં કુદરતી દર્શનો તેમ જ નાટકની રચનામાં પાછળ ઘણી જ કુશળતા દાખવવામાં આવી છે, તેમ જ તેને માટે પૈસા ખર્ચવામાં અને મહેનત ઉઠાવવામાં કંપનીએ કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. જે પાત્ર મરસ્વતીયદ્રનો ભાગ ભજવે છે તે ઉમરમાં નાનું લાગે છે, તેથી તેને માટે ઉમરલાયક વસ્ત્રોને આ ભાગ ભજવવાનું સોંપવું જોઈએ. પ્રમાદધનના પાત્રમાં પણ અતિરેક જણાય છે.

તેથી નાટકને જિંદગી દરજાનું બનાવવું જરૂરી છે અને તો જ તે ગોવર્ધન-રામ માધવરામ ત્રિપાઠીના ‘પ્રમાદ પુસ્તક’ને યોગ્ય ન્યાય આપે છે એમ કહી શકાય.

તતમનરાય રતિલાલ ઠવે

ચુંબઈ,

૪ પ ૧૯૧૨.

શ્રીયુત મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપનીની નેવામાં,

જત લખવા વિનંતિ કે લોકપ્રિય ‘મરસ્વતીયદ્ર’ના પુરતમે ઉપરથી ‘મરસ્વતીયદ્ર’નો નાટક ‘શ્રી આર્યનીનિદર્શક નાટક નમાજ’ સુરતમાં ભજવે છે તે જેવા હું સુરત કારણસર ગયો હતો, તે જોઈ આવ્યો અને અત્યંત દિલગીર થયો છું. મહત્તમ સામર્ય શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈ જે આજ હયાત

હોતો તો હું નથી ધારતો કે એક દિવસ પણ એ કપનીને ખેલ ભજવવા દે. પુત્રને કયા અને નાટક કયા ? મને તો એજ આશ્ચર્ય થાય છે કે અત્યારસુધી આપ થા માટે ધીર્ય ધાન્ય કરી બેની રહ્યા છો. નાટકમાં જ મેં મારા મિત્રોનો અભિપ્રાય નાટક માટે લીધો. તેઓએ ત્રાક કહ્યું કે—આ નાટક જે ભજવાશે અને હક્ક તમારી તરફથી અપાશે તો ખરેખર પુસ્તકોની કીર્તિને ગાખ લાગશે અને જે તમો કાયદાપૂર્વક પગલા ભરી અટકાવ નહિ કરો તો મોટામા મોટી ભૂલ કરો છો. પાત્રોમાં રૂપાળી અલકર્નદા,—મેડલો, જમાલ, પ્રમાદધન વગેરે પાત્રો એવા રૂપમાં જાહેર કરે છે કે લખી જણાવતા માનુ મન દુ ખાય છે તેમાં કયાની અલકર્નદા—મેડલો દેખાવ ધણો જ શરમાવનારો ચીતર્યો છે, મારી તો આપ નાહોને ખામ ભલામણ છે કે ગમે તેમ થાય પણ ખેલ નહિ જ ભજવી શકે તે માટે ખામ કાયદાપૂર્વક પગલા ભરવા માટે જે કાંઈ સાધત ખેડ્યું પડે તે ખેડજે નાટક જેઈ વિદ્વાનવર્ગ ધણો જ નારાજ થયો છે. જે નાટક ભજવવા માટે આપના તરફથી હક્ક અપાશે તો જાણીર ભૂલ થશે અને તમને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ થવા વિના નહિ રહે આ તો “મર્કટના ગળામાં મોતીની માળા જેવું થાય છે” તથા શીમુત ગોવર્ધનરામભાઈની ચિરકાન સ્મરણરૂપ પુસ્તકોની યોગ્યતા અને કયા આજગલના લેખાગુ નાટકકારાની યોગ્યતા ખરેખર ગભીર ભૂલો થાય છે. અત્યાર સુધી ખેલ ભજવાયા કયો તે પણ માટી ભૂલ જ થઈ છે. અને મને આશા છે કે હવે નાટક મત્વરે બંધ કરાવશો અને જે નહિ કરો તો હું માનીશ કે આપને લોકપ્રિય ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ના પુસ્તકોની લાગણી નથી. અગર તો તેમ કરવામાં તમને અટકાવનાર ગૃહસ્થની ગોવર્ધનરામભાઈ માટેની લાગણી શુદ્ધ છે તે નિવાસ વિશેષ શું લખ્યું ? કાંઈ પણ દોષ આ પત્રમાં જણાય તો સમા કરશે એવો નમ્ર વિનંતિ છે.

ત્રિ સેવક,

છોટાણાલ બનવાનદામ હવેરીના પ્રજામ

પહેલો અંક

(૧) નાટકના પ્રાન્થમાં સૂત્રધાર અગર એવા જ કોઈ બીજા પત્ર હસ્તક જે માગ્ય શિંગેમણિના સુપ્રતિષ્ઠ ગ્રંથ ઉપરથી મૂળ વસ્તુ લીધેલું છે તે વિશે યોગ્ય દર્શાવે થયેલ જેઈએ

(૨) ખૂદ સરસ્વતીચંદ્રના પાત્રનો દેખાવ, ઉંમર અને અભિનયમાં સુધારાની ઘણી જરૂર છે

(૩) રીયલ ઉપર જીવન ગુજારવાના દૃષ્ટાંત તરીકે વાલ્મીયાનું દૃશ્ય તેમાં સમયાનુકૂળ ગાંભીર્ય અને કુસ્ત્રાજનકપાણ્ય કમતી છે. કંઈક હાસ્યરસનો દેખાવ થઈ જાય છે તે દૂર થવો જોઈએ

(૪) તર્કશી કાગળ લખતી વખતે નરભેરામનો અભિનય અને શકરાય જેવા કારભારી મમમ એક ઝારકુન તરીકે કેવો અભિનય દેખાડવો જોઈએ તેનો બગબર ખ્યાલ નથી

(૫) શકરાય સાથે તથા પ્રમાદન સાથેનું નરભેરામનું એકિંટગ વિશેષ વિવેકપૂર્વક અને મુદ્દા પૂરતું હોવું જોઈએ તથા બુદ્ધિન તરફ પૂરતો વિવેક અને માનની ખામી પ્રમાદનનું આવર એકિંટગ એક ગીતે 'મોહિનીચંદ્ર'ના ધના દેસાઈ જેવો દેખાવ થઈ જાય છે મૂળ નવલકથામાં એમ નથી મૂળ મુજબ અભિનય અને ચારિત્ર્યદર્શનનો પ્રવાસ થવો જોઈએ

(૬) જમાલના ભાગના અતમા એકિંટગની ખામી

(૭) ભૂપતિહનો પરદેશના પોષાકમાં દેખાવ તે વખતનો વાલ્મીયાના એકિંટગમાં હાસ્યનો છાયા ન જોઈએ

સીન ૮ તથા ૯ ટકા થવા જોઈએ

ખીજો અંક

(૮) રાજનો હાજરીમાં દુષ્ટરાયનું એકિંટગ ઘણું ખામીવાળું, ઓવર એકિંટગ છે

(૯) પ્રમાદનો કેરકટર બગડી ગઈ છે, યોગ્ય આવેશન થયું નથી રંગલા જેવો દેખાવ થઈ પડે છે નાભેરામનો અભિનય પણ ગાંભીર્યથી વિમુખ છે, ફારસ જેવું થઈ પડે છે પ્રમાદ તથા નરભેરામવાળો સીન ફરીથી ગોઠવવો જોઈએ

(૧૦) પ્રવેશ ત્રીજો ઘણો હલકટ છે સહેજ દેખાવ આપીને અટકવું જોઈએ. નાહક વિશેષ વાજાવાયો છે દુષ્ટરાય તથા મેડવાનો સવાદ જરૂરનો છે.

(૧૧) પાવમે પ્રવેશ લાનામીવાણક છે પણ પ્રમાદનો અંતનો અભિનય મુધારવો જોઈએ

(૧૨) સરસ્વતીચંદ્ર સાતમા પ્રવેશમાં પણ નાનો પડે છે જરા દેખાવે મોં અને વધારે શોભ્ય ઉમરનો તથા આકર્ષક કરે એવો ને ટર જોઈએ

અંક ત્રીજો :

(૧૩) પહેલો પ્રવેશ પામ થતો લાગે મિનજડી છે કુસુમ, કુમુદ મરતા મોટી મા મૂમ પડે છે

(૧૪) બીજા પ્રવેશની જગ્યા નથી પુનરુક્તિ જેવું થાય છે

(૧૫) અંક તથા દુશ્મનને સંવાદ જરૂરનો છે

(૧૬) બુદ્ધિધન તથા પ્રમાદના મેળાપ વખતે નરભિરામનું એન્ટ્રીન સમયોચિત ગભીર નથી

(૧૭) ફક્ત પ્રવેશમાં સુદરગિરિમાં સરસ્વતીચંદ્ર ન્યૂસપેપર દ્વારા પ્રમાદના મરણસમાચાર જાણવા એ મુકા છે

(૧૮) ત્રણ કલાક જેટલો સમય ગોછો થવા સારું કેટલાક પ્રવેશોમાં કાપકપ કરવાની છે અને કેટલાક બે ત્રણ સંતર કલાકી નાખવા જેવા છે અને સરસ્વતી ચંદ્ર પાસેથી વીંતી વીધા પછીનું એન્ટ્રી અયુક્ત છે સદરહુ વાણિયાનું તથા પ્રમાદનું અને કેટલેક અંશે નરભિરામનું એન્ટ્રીન ઘણું મુધારવું જોઈએ

જનાદેવ વીરભદ્ર પાઠકજી

હરિપુરા,

સુરત,

૨૪ ૩ ૧૯૧૨

રા જી નરહરિભાઈ,

આપની ઇચ્છાનુસાર 'સરસ્વતીચંદ્ર' નો નાટક ગઈ થશે સાતના જેવો નાટક રંગે ૩ ૪૫ કલાકે સમાપ્ત થાય છે

સૂચનાઓ :

૧. પાત્રોની યાદીમા 'ચદ્રકાન્ત' નું નામ જ નથી તેની ઓળખ આવવી જરૂરી છે

૨ વિદ્યાનતુર તથા ગુણસુદરી—આ બે પાત્રો આખા નાટકમા ક્યાંએ નજરે પડતા નથી કોઈ રીતે તેમને રંગભૂમિ ઉપર લાવવાની જરૂર છે, અને તેમાં વિશેષ કરીને 'ગુણિકલ' ને

૩ સૌભાગ્યદેવી પણ માત્ર એક જ વખત જોવામા આવે છે અને તે પણ પ્રેમકવર્ગ ભાગ્યે જ તેમને ઓળખી શકતો હશે—જમા નના હાથમાથી છૂટતા અલક પોતાની માની સોડમા ભરાય છે ત્યાં એને પણ ઓળખી શકાય એવી રીતે રંગભૂમિ ઉપર લાવવા જોઈએ

૪ 'પ્રભુના ચરણધી ગંગા અવતરી રે' ગાયન ૧૩ આ ગાતા કુમુદ સારંગી અથવા સિતાર સાથે આવવી જોઈએ

૫ ત્રીજા અંકમા આખા મૂળ ચોથા ભાગનો સાર લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તે પ્રયત્ન ઘણે અંશે નિષ્ફળ નિવડ્યો જણાય છે

૬ ચદ્રકાન્તનુ દર્શન રંગભૂમિ ઉપર લાવ થાય છે એના કરતા વિશેષ થવું જોઈએ

૭ મૂળ પુસ્તકમા સુદરગિરિ ઉપર જેવી રીતે બધાનુ એકત્ર મળવું થાય છે તેવી જ રીતે આ નાટકના અંતમા પણ થવું જોઈએ, અને જે પ્રમાણે ત્યાં સરસ્વતીચંદ્ર અને ચદ્રકાન્તના મનનો ખુલાસો થાય છે, અને કુમુદ તથા કુસુમના મન ખાલી કરવાનો સમય મળે છે તે પ્રમાણે અહીં પણ થવું જોઈએ

આપે સૂચવેલા હેતુ અનુસાર ઘણી સૂચનાઓ છે, અને થોડી કપનીના માલિકોએ પોતાને સાદુ વિચારવા જેવી છે વસ્તુરચના યોગ્ય રીતે જાળવીને સમયનું પ્રમાણ ઘટાડવું એ નાટક કપનીના માલિકોએ જોવાનું છે

એ જ નવીન સમાચાર લખજો

લિ

ત્રિભોવનદાસ જમનાદાસ રોડના

૪૫ ૪૫

સુરત,
૩૧-૫ ૧૯૧૨

પ્રિય રમણીયરામભાઈ,

મેં જ્યો મેં ના રોજ રાત્રે આર્થનૈતિક નાટક મઝાથી તરફથી ભજવાનું 'સરસ્વતીચંદ્ર' નાટક જોયું નાટકના લેખકે મૂળ નવલકથાના કેટલાક પાત્રોની રજૂઆત કરવામાં ઘણી મોટી ભૂલો કરેલી છે મૂળ પ્રમાદધનના પાત્રને નાટકના લેખકે ઊંધું આલેખ્યું છે અને અભિનયકર્તા પણ તે પાત્ર ત્રિલોક્ય ખોટી રીતે ભજવ્યું છે

સ્ટેજ ઉપર રજૂ કરાયેલ નવીનચંદ્ર અને કુમુદમુદરી મૂળ નવલકથાના પાત્રો સાથે સરખાવતા ઘણા જ નીચી કક્ષાના લાગે છે ઘણી જગ્યાએ જ્યાં મૂળ વાર્તામાં જે ગૌરવ અને સુંદર વાતાવરણ છે તેનો અહીં તદ્દન અભાવ જણાય છે

નવલકથામાં વાંચેલા બુદ્ધિધન માટેનું માન નાટકના પડદા ઉપરના બુદ્ધિધનને જોઈને અડધાઅડધ થઈ જાય છે નરભિરામના પાત્ર જાનનમાં પણ આવું જ છે મૂળ વાર્તામાં ન જણાવેલા એવા ખરાબ કાર્યો દૃષ્ટાંત અને શકરાયને માટે સ્ટેજ ઉપર રજૂ કરવામાં આવ્યા છે

મૂળ વાર્તામાં વાંચવામાં આવતા જમાલના ખરાબ કૃત્યો નાટકના પડદા ઉપર વધુ બિભન્સ અને ખરાબ અનર ઉપજાવે છે

એકદરે જોતાં આ નાટક કંપનીએ નવલકથાના લેખકને અનેક રીતે અન્યાય કર્યો છે

રિ
હૃદયસાથ બી. દિવેદિયા

જે પ્રેમકોને નાટક જોઈ અભિપ્રાય આપવા જણાવ્યું હતું તે બંધાનો સામાન્ય અભિપ્રાય એવો હતો કે એકદરે નાટકે ખુબ્બ અને લેખકને અપરપાર અન્યાય કર્યો છે

આ બધા પ્રેમકો ઉપરાંત પ્રોફેસર ગજજરે જાતે પણ આ નાટક જોયેલું નારીખ ૨૧ મી માર્ચ, ૧૯૧૨ ના દિવસે ગ્રીયુત ગાંધીએ તૈયાર કરેલા લખાણ ઉપર બંને પંખોએ સહી કર્યા પછી બંને પક્ષ તરફથી નાટક જોવાનું આમ નહીં મળ્યું.

આ સગંધી તેમણે લખ્યું છે

“દ્વાઓ ખાઈને મારી જાતને મેં નાટક જોવા માટે તૈયારી કરી અને બીજા દિવસે સવારના ચાર વાગ્યા સુધી અથવા ઇતિ સુધી નાટક જોયું

મેં કપનીના મેનેજરની કેટલીક ખામીઓ જાણી હતી, અને તેઓ ખામીઓ દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા તેઓને મેં જણાવ્યું કે તેમણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ભાગના ઘણા જ ઓછા દ્રશ્ય જે વાર્તા પૂરી કરવા માટે જરૂરી હતા તે જ લીધા હતાં તે જ પ્રેરે મારી વાત જબૂલ સખી, પરંતુ સાથે સાથે બતાવ્યું કે એક જ ખેત્રમાં બધી વસ્તુઓ બતાવવી શક્ય નથી તેઓએ વધુમાં જણાવ્યું કે વાર્તાના વધાર ભાગનો ઉપયોગ કરી નાગને વધુ સાદુ કરવાનો તેમનો વિચાર હતો

બીજા દિવસે મધ્યાહને બંને પક્ષવાળા મારા નિવાસસ્થાને ભેગા થયા અને ઘસ્ટપટ વાચી ગયા લેખકના પુત્ર શ્રી રમણીયરામે અને લેખકના ભાઈ શ્રી નરહરારામે નાટકમાં સુધારા અંગેના સૂચના રજૂ કર્યા અને આ સૂચના નાટક કપનીના મેનેજર ઉતારી લીધા અને તે પ્રમાણે જેમ બંને તેમ જલદીથી નાટકમાં ફેરફાર કરવાનું વચન આપ્યું લેખકના પુત્ર અને ભાઈએ મેનેજરને નવલકથામાં આવતા ગીતો, સવાદો અને બીજી વાનગીઓનો વધુ ઉપયોગ કરવા જણાવ્યું આ સૂચન મેનેજરને ઘણું જ ગમ્યું

ત્રીજા દિવસે સવાર બંને પંખોના આમત્રણથી મેં સવારના નાટકનું રિહર્સલ જોવાર્ધનરામ ત્રિપાઠીના પ્રશસક અને મિત્ર ગણપતરામ અનુપરામ સાથે જોયું મેં મારા મિત્ર શ્રી એલ એલ વ્યાસને પણ નાટક જોવા માગે સાથે લીધેલા, શ્રી વ્યાસે ઘણા વર્ષો પહેલાં ‘કરમણેલો’ નાટક રજૂ કર્યું હતું અને ને નાટક વરોદરાના મહારાજ ગાયકવાડે વખાણ્યું હતું આ વખતે શ્રી નરહરારામે ગ્રીયુત વીરભદ્ર પાઠકજીએ જણાવેલા કેટલાંક સૂચનો મને લખીને

આખાં આ સૂચનો મેં કપનીના મેનેજમેને આખાં અને જણાવ્યું કે આમાંથી જે સૂચનો વગર નક્કીકે અમલમાં મૂકી શકાય એવાં હોય તેમનો અમલ કરવો.

બંને પક્ષોએ ત્યાં જ કબૂલ કર્યું કે લેખકની વિદ્વત્તાપૂર્ણ વાતોનો નાટકમાં સમાવેશ કરી લેવા મમળ રજૂ કરવી લેખકના પુત્ર અને વારસે ધેરથી નવલકથા લાવી 'દીપા છેડી પિતા માના' એ ગાથનનું રિહર્સલ કરાવ્યું ત્યારપછી મેં કપનીના વહીવટદારોને જણાવ્યું કે નવલકથાને સંપૂર્ણ ન્યાય આપવા માટે અને લોકો સમમ લેખકના કિંમતી આદર્શો અને સત્યો રજૂ કરવા માટે નાટકના મુખ્ય પ્લોટને જોમ છે તેમ રાખી તેના ગોઠા અને ઉપદ્રશોમા જરૂરી ફેરફારો કરવા પડશે દાખલા તરીકે 'ગુપ્તસુદરીનું કુટુંબજળ', 'સુંદર-ગિરિના મદો', 'સગત સ્વપ્ન' અને 'હૃદયવાસનાના ગાન' જેવાં ઉપદ્રશોને કેટલાક ખેંચના વિશિષ્ટ ભાગ તરીકે લેવા.

આ વાતને અહીંયાં અટકાવવી થયી, કારણ કે કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રુવે પોતાની નોકરીને કારણે લવાદ તરીકે કામ કરવાની અશક્તિ દર્શાવી હતી. ત્યારપછી મને આપવામાં આવેલી સત્તાની રૂએ કીપુત આનંદશક્તિ બાપુભાઈ દ્રુવની લવાદ તરીકે નિમણૂક કરી, જે બંને પક્ષોએ માન્ય રાખી લવાટોની પહેલી સભા તારીખ ૪થી મે, ૧૯૧૨ના દિવસે મળી હતી. નાટક કેવી રીતે રજૂ થયું છે તેને માટેના અભિપ્રાયો કેવીકે વ્યક્તિઓ પાસેથી લેખિત મગાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

લવાટોની બીજી સભા ૧૮ અને ૧૯મી મે, ૧૯૧૨ના રાજ રાખવામાં આવી હતી ત્રીજી સભા ૨૬મી જૂન, ૧૯૧૨ના રોજ રાખવામાં આવી હતી બંને પક્ષના વકીલોને નાબળવા પછી લવાટોએ તેમનો ચુકાદો આપે તે પહેલાં બંને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થયેનું તે ધ્યાનમાં રાખીને જ ચુકાદો આપ્યો. ચુકાદાનો સારાશ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સરસ્વતીચંદ્ર ઉપરથી નાટમે તેજાર કરાવી ભજવવાની 'આર્યનીતિ-દર્શક નાટક કંપની'ને સંપૂર્ણ છૂટ આપવામાં આવે છે, પરંતુ આ નાટકોનું યોગ્ય નાઉલ્લ સમિતિ પાસે પસાર કરાવવું પડશે.

(૨) પુસ્તક ઉપરથી નાટકો રચી ભજવવાનો હક્ક બીજી કોઈ નાટક કંપનીને ફરિયાદી કે તેના વારસો આપી શકશે નહિ.

(૩) અન્યારે જે નાટક ભજવાય છે તે પાછું ખેંચી લઈ યોગ્ય અને કાબેલ પાત્રો સાથે કંપનીઓ ફરી નાટક રજૂ કરવું અને ફરિયાદીને રિટર્સલ વખતે હાજર રહેવા દઈ તેણે ઉદ્ઘાવેલા વાંધાઓ પૂરતું ધ્યાન આપવું અને ફરિયાદીની ઇચ્છા હોય તો નાટકનું દિગ્દર્શન તેને કરવા દેવું.

(૪) નાટકની જાહેરખબરમાં નવલકથાના લેખકનું નામ હંમેશાં આપવું.

(૫) વધુમાં વધુ ચાર પાન ફરિયાદીને કોઈ પણ જાતની ફી લીધા વગર આપવા.

(૬) જો નાટક કંપનીના માલિકો ઉપલી શરતોનું બરાબર પાલન ન કરે અથવા દેવાળું કાઢે તો ફરિયાદી તેમને ચાર અઠવાડિયાની નોટિસ આપી નાટક ભજવવાની છૂટ પાછી ખેંચી શકે છે."

પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ ગજજરને અનેક સાહિત્યરસિક મિત્રો હતા વિજ્ઞાન, ઉદ્યોગ, સાહિત્ય, જોવા અનેક વિષયોમાં તેમને ખૂબ જ રસ હતો તેમનું મિત્રમંડળ વિશાળ હતું એમના જીવનના વિવિધ પાત્રો તેમ જ તે સમયના સામાન્ય જીવન અને સાહિત્ય ઉપર પ્રકાશ નાખી શકે એવા ઘોઘાક પત્રો નીચે આપવામાં આવ્યા છે

મદનાર સિંઘ,

મુંબઈ,

૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૧

વહાલા પ્રોફેસર ગજજર,

હું આ સાથે જુદા જુદા કવરમાં ચોપડીઓ મોકલું છું. તે સ્વીકારશો તમે મોકલેલી યોજના મળી છે તે બદલ આભાર માનવાની આ તક લઉં છું તમારી યુનિવર્સિટીની શિક્ષણપદ્ધતિ અંગેની યોજના મારી યોજનાથી તદ્દન જુદી છે, છતાં તેમાંથી ટેટલીક કિંમતી સૂચનાઓ મળશે એમ લાગે છે

આપનો વિશ્વાસુ,

વિલિયમ રાન્સે

(વિખ્યાત રસાયણશાસ્ત્રી)

મુંબઈ,

૯મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૧

વહાલા પ્રો ગજજર,

ગઈ કાલે તમેએ મને મુંબઈમાંના તમારા રસાયણિક કાર્યનિત્ર અંગે અભિપ્રાય આપવાનો કીધો હતો ભારતમાં ઔદ્યોગિક પૃથક્કરણ તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને

આ વિષયની તાલીમ આપતી તમારી એક માત્ર પ્રયોગશાળા છે. ઈ ગ્લેડમાં આ પ્રકારની અનેક પ્રયોગશાળા છે. કાર્યની ચોક્કસાઈ અને સત્યપ્રિરતા વિષે તમારી પ્રયોગશાળાએ સારી આબડ પ્રાપ્ત કરી છે એટલે તમારી સસ્થા વ્યવહારમાં પણ આર્થિક નફાતા મેળવશે એમ મારું માનવું છે.

ઈ ગ્લેડમાં ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ કૅમિસ્ટ્રી જે ધધાદારી રસાયણશાસ્ત્રીઓની સસ્થા છે, તેણે યુનિવર્સિટી અને કૅલેજોમાં શિક્ષણનું ધોરણ ઊંચું લાવવામાં બહુ મોટો ફાળો આપ્યો છે. કૅલેજ અને યુનિવર્સિટીમાં તાલીમ પામેલા વિદ્યાર્થીઓ તમારી સસ્થા જેવી માન્ય સસ્થાઓમાં બેત્રણ વર્ષ તાલીમ લે એ ઇચ્છનીય છે. હું આશા રાખું છું કે મુંબઈ ઇલાકામાં કૅલેજો સાથે સહકાર સાધી વિદ્યાર્થીઓને ધધાદારી તાલીમ આપવાનું કાર્ય તમે શરૂ કરશો.

આપના કાર્યમાં હું સફળતા ઇચ્છું છું.

આપનો વિશ્વાસુ,
વિલેયમ રામસે.

ઇન્ડિયન યુનિવર્સિટીઝ કમિશન

વહાલા સાહેબ,

આપ મમ્મી માર્ચ, ૧૯૦૨, બુધવારના દિવસે સવારે ૧૧ વાગે યુનિવર્સિટી હોલ ઉપર આપનું મતવ્ય દર્શાવવા આવ્યો તો કમિશનના પ્રમુખ અને સભ્યો આપના આભારી થશે.

જે ખાસ મુદ્દાઓ પરત્વે આપનું મતવ્ય જાવવાનું છે તે આપને પહેલાં મોકલાવેલ છે.

આપનો વિશ્વાસુ,
એન. જી. ચાંદાવરકર.

જાન્યુઆરી, ૧૯૧૦

વહાલા માલેમ,

ઝાઝી આવવા માટે મુજઈ છેડયુ તે પહેલા આપને ન મળી શક્યો તે માટે
 હું ત્રિલગીર છું નાતાલ દરમિયાન તમે કઈ જગ્યાએ હતા તેની મને ખબર
 ન હતી હું માનુ છું કે આ પત્ર મળ્યો ત્યારે આપ મુંબઈમાં જ હશે

મામાન્ય રીતે બને છે તેમ વતનમાં આવ્યા પછી હું એટલો બધો આગમ
 બન્યો છું કે જે વસ્તુઓ ખૂસી કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો તે અહીં આવ્યા પછી
 આગમને લીધે દૂર અને દૂર દેલતો જઈ છું

માગે ભાવિ માર્ચક્રમ લગભગ નિશ્ચિત છે સ્પષ્ટ માર્ગ હજુ નક્કી કરવાનો
 છે અત્યાર સુધી તમે કરતા આવ્યા છો તે પ્રમાણે બધી બાબતો તમારે જ
 નક્કી કરી આપવાની છે

મને તૈયાર કરીને સ્વેચ્છાપૂર્વક આપ હવે અમુક સ્વીકારવા કાર્યમાંથી
 નિવૃત્ત થયા છો હવે તો એટલું જ જોવાનું કે હું કેટલા પ્રમાણમાં મારી આપના
 તરફની ફરજ આ ૧ કરવાને શક્તિમાન થાઉં છું

આપનો આભારિત,
 અનંત દેવિભાસ્કર

ધી નારજીય મિલ્ક કંપની લિ.,
 લોર્નગી રોડ, ફ્રેંડ,
 મુંબઈ,
 ૨૮મી ઓગસ્ટ, ૧૯૦૩

નં. ૫૨૪

તે કે ગજજર,
 મુંબઈ

વહાલા માલેમ,

અમને જણાવતા આનંદ થાય છે કે સોમવાર તા ૨૪ ૮ ૧૯૦૩ના રોજ
 ઉપર જણાવેલ કંપનીના યેરલો જોની અસામાન્ય મિર્ગિમા સર્વાનુમતે

એમ નક્કી થયું છે કે આપશ્રીની કંપનીના 'લિક્વિડેટર' (Liquidator)ની નિમાણક કરવી આપનું મહેનતાણુ રૂ. ૫૦૦ રાખવામા આવ્યું છે આપની જાણ માટે ઠરાવની નકલ આ સાથે સામેલ ક્લેલ છે

આપનો વિશ્વાસુ,
જે. કે. પારુલકર
(સિકેટરી)

નાગરી પ્રચારિણી સભા,
બનારસ સિટી
૨૩ ૧૦ ૧૯૦૩

મહેરબાન સાહેબ,

આ સાથે હું, ગયા સપ્ટેમ્બર માસની 'વિજ્ઞાન હિંદીકોથ સુધારણા સમિતિ'ની મિટીંગનો અહેવાલ મોકલુ છું માથે સાથે જણાવવાનું કે ભૌતિક અને રાસાયણિક શબ્દો સુધારવાનું કામ તમારા માટે રાખવામા આવ્યું છે તમે ડિસેમ્બર માસમા બનારસ આવી આ કાર્યમા મદદ કરશો એમ આશા રાખીએ છીએ કમિટીનું માનવું છે કે નાતાલના અસ્વાડિયામા આપને બનારસ આવવાનું સુગમ પડશે આપ અમારુ આમત્રણ ચોક્કસ સ્વીકારશે

કહેવાની જરૂર નથી કે ભૌતિક અને રાસાયણિક શબ્દો યોગવા ઘણા જ મુશ્કેલ છે અને આ બાબતમા તમારા જેવા વિદ્વાનની સલાહની ખાસ જરૂર છે

આપનો વિશ્વાસુ,
રયામ સુરદાસ
(માનાર્થ સેકટરી)

નહિયાદ,
તા ૩૦ ૧ ૧૯૦૪

પ્રિય મિત્ર જનજી,

મારા તરફથી શ્રી છેતુભાઈને તેમની 'વૈજ્ઞાનિક ન્યાયાચાર્યમાળા' તમારી મારફતે મોકલવા માટે આભાર દર્શાવશો આ ભેટ આવકારદાયક છે

હું છે ત્રણ જાણીયાવી અસ્વસ્થ છું તમારા કુટુંબીઓને મારી
શુભેચ્છના પાઠવો. તમે કુદરત હશે, એવી આશા રાખું છું

આપનો સ્નેહાત્મક,
ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

રેન ઈર્સ,
વટોદરા,
૧૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૮

નાનું,

તરફ તરફી આપને નેનેના સ્વસ્થ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે
ને તરફ અભિનંદન પાકુ છું આપનું નામ સેનેટ ઉપર આવે છે એ બે રીતે
આનંદનંદ છે, મારા જે આપના વિના મેઈ પણ ગુજરાતી સ્વસ્થ નિયુક્ત
થવા નથી. અગત્યમાં આપને વાંચી વાંચી પ્રાપ્ત થાય એવી અપિવાદ રાખું છું.

આપનો આશીર્વાદ,
નારણભાઈ હાદ્યાભાઈ નાણાવટી

૭, હંલિંગ રોડ,
અમદાવાદ,
૨૫ ૨ ૧૯૦૫

મહેશ્વરના સહિત,

અમારા 'હિન્દુસ્તાન વિદ્યા'ના જાહેર આપનો લેખ મોકલાવવા મારી
તમને ખબર વિનંતી છે અમારા માનિત્રમાં ઘણા વિશ્વાસ લેખને પોતાના
લેખો આપે છે, અમે જાણીએ તમારું નામ ઉમેરવાની ઇચ્છા રાખીએ
છીએ. તો જા માનનમાં હાથમાં તમે અમન હોલ-શી નવા બહાર પડેલા
'હિન્દુ' ૧/૮૮ ૧૮૦૩ સુધીમાં થયે 'ખનિ-અપાદન' પ્રગટન અને
તમારું લેખ મોકલાવવા તારી તારી મુનર્મમાં બહારના પ્રત્યક્ષ અંતરે લેખ
માન્યતરી ઉપકૃત કરશે. જે બંને લેખ ના લખી રહ્યા તો જા લેખ તો
પાછા મોકલો છું

અમે લેખ માટેનું માનદ વેતન ઝા રપ આપી શકીએ છીએ, નહિ કે આ વેતન પૂરતું છે પરંતુ રિવ્યુને આનાથી વધુ આપવું પરવડે તેમ નથી

મારી ઉપરની વિનાયિ માન્ય રાખશો એવી આશા રાખુ છું

આપનો વિશ્વાસુ,
મી. જે. ચિંતામણી

૧૧ ૩ ૧૯૦૫

મહાગ વહાલા ગજજીર સાહેબ

તા ૨૬મીના પત્ર બદલ આપનો ઘસો તપ્પી છું હું જાણ છું કે તમે પત્ર લખવામાં સહેજ આગસું છો પરંતુ સાચે સાચે એ પણ જાણવું છું કે જ્યારે તમારી મદદની જરૂર હોય છે ત્યાર તમ આગસન નુરત જ બાજુએ મૂકી દો છો જે દિવસે બીમારોઈએ તપાસ કરી તે જ દિવસે તમારા પત્ર આવે પહોંચે

મને જાણાને અફમોત થાય છે કે તમારો કૌટુંબિક મુશ્કેલીનો હજુ અંત નથી આવ્યો

તમારા માથાનું પત્તીને મારા વદન

સદાકાળ આપનો,
મહિશંકર (કાન્ત)

અમદાવાદ

૨૮ ૯ ૧૯૦૫

પ્રિય મિ ગજજીર,

આપે મને મા-લેહી, 'આધુનિક યુનિવર્સિટીની સંપૂર્ણ યોજના' બદલ આભારી છું હું આશા રાખુ છું કે તમે મજામાં હોશો અને તમારા મધેનિ ફેલેલ મળતી રહેશે

આપનો વિશ્વાસુ,
અ'બાલાલ એમ દેસાઈ

કલકત્તા,
૨૩મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૫

મારા વહાલા સાર્વેજ,

મને તમારો તા ૧૯મીનો પત્ર અને 'સપૂર્ણ યુનિવર્સિટી યોજના' તેમ જ 'યુનિવર્સિટીમાં સંયોજન' અંગેની પત્રિકા મળી છે. મેં તમારા બંને કાગળો જો નિવરતન સરકાર, એમ ડ્રીને આપ્યા છે. કલકત્તામાં તાજેતરમાં ભરાયેલી સભામાં હગામી કમિટીના ક્રીપુત સરકાર મંત્રી છે.

આ કમિટીએ તમારો પત્ર મને મળ્યો તે પહેલા સામાન્ય કેળવણીની યોજના પૂરી કરી હતી, પરંતુ હજી ટેકિનિકલ કેળવણી અંગેના યોજના પૂરી થઈ નથી તેથી તમારા પત્રોમાં ગ્રજુ વર્ષેલ વિચારો અમને યોજના ઘડવામાં અમૂલ્ય થઈ પડશે.

આપની મદદ માટે આભારી છું.

આપનો વિશ્વાસ,
ગુરુદાસ ખંતરજી

સિવિલ સ્ટેશન,
રાજકોટ,
૩૦-૧૨-૧૯૦૫

પ્રિય મિત્ર ગજજર,

તમારા ૨૮મીના પત્રમાં તમારી સુધરતી જતી તમિયતના શુભ સમાચાર પ્રાપ્ત થયા છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર' ઉપરાંત હું બીજી એ- ચોપડી માટેના કાર્યમાં રોકાયેલો છું, નવમા અને દસમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખી રહ્યો છું. મેસર્સ મેકમિલને, પબ્લિશર્સ તકીકે ખર્ચમાં તેમ જ સાહતમાં મારી સાથે અડધા અડધ હિસ્સો રાખ્યો છે. મારા ચિત્રોથી પુસ્તકને આકર્ષક બનાવવાની આશા રાખું છું. જન્યઆરીના આખર સુધીમાં કોન્ટ્રાક્ટ ઉપર સહી કરીશું.

જે શ્રીમુત કેશવલાલ મુવ મને આ પુસ્તક અંગે સલાહસૂચનો આપશે તો હું તેમનો ઋણી થઈશ.

આપ આ પત્રનો જવાબ આપવાની તકલીફ ના લેશો.

આપનો વિશ્વાસુ,

બ. ક. ઠાકોર

કલકત્તા

૩૭ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૫

મહારા વડાલા સાહેબ,

તમારો ૨૭મીનો પત્ર મળ્યો છે. મને વાચીને ઇર્ષ્યુ દુઃખ થાય છે કે છેલ્લા કેટલાક વખતથી તમારી તબિયત સારી રહેતી નથી. મને આશા છે કે તમે ટૂંક સમયમાં સાજા થઈ જશો અને ફરીથી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તમારું કાર્ય શરૂ કરશો.

હું તમારા પત્રની વિગતો અમારી બાળુના જાણીતા રસાયણશાસ્ત્રી પ્રો. રાય ચૂનીલાલ બોઝ બહાદુર રસાયણના અધ્યાપકને જણાવીશ અને જે ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થીઓ ઔદ્યોગિક રસાયણ શાસ્ત્રની તાલીમ લેવા માંગતા હશે તેમને જ્યાંસુધી આ વિષય અમારે ત્યાં શીખવવાની સગવડ ના થઈ શકે ત્યાંસુધી તમારી પ્રયોગશાળામાં જોડવાની ભલામણ કરીશ.

આપનો વિશ્વાસુ,

ગુરુદાસ બેનરજી

સર મંગળદાસ ગાર્ડન્સ, ખેતવાડી,

મુંબઈ,

તા. ૬ માર્ચ, '૦૬.

તીર્થરૂપ વડીલ શ્રી ગજજીર સાહેબ,

મહારા સ્વર્ગવાસી પિતાશ્રીએ 'ચન્દ્ર' માસિક સ્થાપ્યું હતું તે આપની જાણ બહાર નહિ હોય એમના પછી સ્વ. જટિલે તે ટકાવી રાખ્યું. હાલમાં ત્રણ વર્ષથી 'સાહિત્ય' નામથી તે મહારા હાથમાં છે.

આ વર્ષથી ગુજરાતી આવમની સગીન સેવા બજાવવાની ઉમેદથી ત્હેનું કદ વધારી ત્હેને ઘણા સારા પાયા પર લાવવાનો નિશ્ચય છે. ગુજરાતના લગભગ બધા જાણીતા સાક્ષરોએ લખવાને કબૂલ્યું છે અને ઘણાએ લેખો મોકલી પણ આપ્યા છે, તેમ આપ પણ મહારા આ નમ્ર પ્રયત્નમાં સહાય કરશો તો ઉપકૃત થઈશ.

આપ જેવા વિજ્ઞાનના પંડિતના વિચારો ગુજરાત ઘણા માન સાથે વાંચશે અને તોલશે અને પોતાને ધન્ય માનશે.

કોઈ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ ઉપર લખશો તો વાચનાર ઘણા ગૌરવથી વાચશે કેમ કે તે પ્રો. ગજજર સારોજ લખશે.

જવાબની રાહ જોઉં છું

ચિ. આજ્ઞાધીન,

ધ્રુવ નરસિંહરાવ હરિલાલ હર્ષદરાય

ભાવનગર,

૧૪-૬-૮૬

મુરબી ત્રિભુવનભાઈ,

કુચળ હયો મહાબળેશ્વરથી પાછા પધાર્યા હયો.

મેક્સમીલરના ઋગ્વેદની પ્રથમ આવૃત્તિમાં છેલ્લા બે વોલ્યુમો—જેમાં વૈદિક શબ્દોની અનુક્રમણિકા છે તે ન્યાનો કોઈક લાયબ્રેરીમાંથી મળી શકે તો મોકલાવવા કૃપા કરશો.

ઋગ્વેદ વાંચતાં જે સંતોષ અને હર્ષ થાય છે તે કોઈ પણ સંસ્કૃત પુસ્તકથી મને કદાપિ થયેલો નથી. આવતા વર્ષની શરૂઆતથી ગુજરાતી ભાષામાં યોગ્ય એક બંધુઆના પ્રયત્નથી તે ઋગ્વેદ પ્રનિદ્ય થવા લાગશે. હિસેમ્બરમાં પહેલી હસ્તપ્રત તમારી પાસે રજૂ કરી શકીશ.

ચિ. કૃષ્ણાચાર્યને સન્દર્ભ તો કાશીબહેનને પ્રભુમ સર્વ કુચળ હયો.

ચિ. સેવક,

મહિશંદર (કાન્ત)ના મળામ

સજડોટ,
૨૮ મી જૂન, ૧૯૦૬

માય હિયર ગજજર,

એક પ્રિઝનેસ લખુ છું ગુજરાતીના પરીક્ષક મેટ્રિક્યુલેશનમાં થવાય ખરું ?
ચીમનલાલભાઈ વિચાર કરે ખરા ? વિચાર કરી ઉત્તર લખશે તો અજી
મોકલાવીશ

હજી અમારી મહેફિલ છે અને ઘોડાક વખત ચાલશે

આફી કુશળતા.

તમારા,
જીનાલાલ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઓફિસ,
અમદાવાદ,
તા ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૦૬

મહેરબાન રા રા ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજર,
મુબઈ

માનવતા સાહેબ,

વિ વિનિતિ—વડોદરા કલાભવન હસ્તકની ‘શ્રી સયાજી જ્ઞાનમજૂપા’
માટે આપે રસાયણવિદ્યાના પારિભાષિક થઈએની સગાઓનું એક પુસ્તક
તૈયાર કરેનું છે સોસાયટીને તેના જોટલા ફરમા છપાયા હોય તેટલાની જરૂર
હોવાથી મેં વડોદરા કલાભવનના પ્રિન્સિપાલ માહેબને લખતા તેઓ સાહેબ
આપને લખવાનું અને તે આપના પાસે હોવાનું જણાવે છે, તેથી આપને
વિનિતિ કરવાની કે, રસાયણવિદ્યાના પારિભાષિક થઈએ માટે સજાની જે

યોજના આપે—તૈયાર કરી છે, તેના જોટવા ફરમા છપાયા હોય તેટલાની એક
નકલ મોકલવાના મહેરમાની કર્યોજી એ જ વિનંતિ

તરફ માટે સમા થવા પ્રાર્થના છે

આ નમ્ર નેવડ,
જીવલુલાલ અ' મહેતા
આનિ મેકેટરી

મેન્ટલ હિન્દુ કૉલેજ,
બનારસ,
૧૭ ૧૦ ૧૯૦૬

પ્રિય પ્રોફેસર ગજજર,

અમારી કૉલેજમાં એક રચાયણચાલના પ્રોફેસરની જરૂર છે અને તે અગે
છાપામાં જાહેરખતર આપતા પહેલા તમને વિનંતિ કરુ છું કે આપ કોઈ પણ
માસુસની ભલામણ કરી થકો તો માત્ર હાલમાં તેને માસિક રૂ. ૧૫૦ નો પગાર
આપીશુ નાતાલના રજાઓ પછી તેમને રચાયણચાલના પ્રાધ્યાપકની જગ્યાએ
મુકાશુ

તકવીફ માફ કર્યો

આપનો વિશ્વાસુ,
આર્થર વિચાર્ડસન

ચક્રવાર્તી,
તા ૧૭-૧૧ ૧૯૦૬

રા મુરબી ગજજર સાહેબ,
મુ મુનઈ

વિ વિ લખવાનું કે હુ મુ ગોવર્ધનબાઈની પ્રકૃતિ જોવા માત્ર પરમ દિવસે
સાંગે નિધાદ ગયો હતો તે ગઈ કાલે સાંગે પાછો આવ્યો છુ તેમની પ્રકૃતિ

આજ કેટલોક વખત થયાં નરમ ચાલ્યા કું છે તેમા હાલમા હરસ, ચૂક તથા ઉપરનનો ઉપદ્રવ વિશેષ છે તેવી શરીર વધાડે નમળું થયુ છે દાકારની દવા તેમ જ હોમિયોપથીની દવા ખાઈને પણ હવે થાક્યા છે હાલમા રા સા માન-સાહેનભાઈની દવા ચાલે છે ઉપરમ આવે છે ત્યારે શરીરના તમામ અવયવો નમળાઈને લીધે વધારે નમળા થાય છે ઉપરમ માટે ઈશ્વારજી આયોડાઈડ આપ જ્યારે પ્રથમ નડિયાદ પધાર્યા હતા તે વખતે આપી ગયા હતા તેનો ઉપયોગ એમણે એક જ વખત કરલો તેથી આરામ થયો હતો હાલમા તે થઈ રહ્યું છે, તેને માટે સ્પુજિતરામભાઈ નડિયાદ આપ્યા હતા ત્યાં મોકલવાનું કહ્યું હતું પણ તે વિસ્મૃત થયું હોય એમ જણાય છે મુ નરહરસામને કાગળ લખ્યો હતો તે ઉપરથી પરમ દિવસે બપોરે લેમોરેટરીમા તેમણે તે લેવા માલુસ મોકલેલું પણ લેમોરેટરી બંધ હતી તેથી તે મોકલી શક્યા નથી એવા ગઈ કાલે તેમનો પત્ર હતો તેથી મુ ગોવર્ધનભાઈ ચિંતા કરતા હતા કે લેમોરેટરી શાથી બંધ હતી

આપશ્રી આ તરફ ક્યારે પધારવાની ઇચ્છા રાખે છે તે જણાવશે મુ ગોવર્ધનભાઈ તો કહે છે કે અગત્ય મુનિના વાણદા જેવું આપનું આવવાનું છે

નિ

રમણિકશંકરના સા. દ' મણ્ડામ

લલિતાલય,

ગોંડલ,

૮મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૭

મારા વહાલા મજબૂર સાહેબ,

આખરે અંત આવ્યો જેને આપણે ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી કહેતા હતા તેનો આત્મા હવે પાલ્લરામાથી બીજા કાર્યક્રમ માટે મુક્ત થયો છે આપણા શાશ્વત ભલા માટે મૃત્યુ એ કલ્યાણકારી ફરફાર છે, જન્મ એથી વધુ કલ્યાણકારી ફેરફાર છે, પણ જીવન સીધી વધુ કલ્યાણકારી વસ્તુ છે ચદ્રસેન, વિવેકાનંદ, રાનડે અને ગોવર્ધનરામના જીવન, આત્મભોગની લ્લોત જીવત રાખે છે.

કન્યાસુગ્રામનો આર્ત તમારી ટેન્નોએમિલ પ્રયોગશાળામાં મિલ્ક થયો લાગે છે અને માનવજીવનના સુખ માટે માર્ગ સૂચવે છે

લલિત

૧૯૦૭

બાંલી ગજગર સાહ્ય,

‘ગુરુ’ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી વિના હું મૂજી બની ગયો છું છતાં મને પૂરી ખાતરી છે કે મારી નોપણી મેં એ યોગ્ય વ્યક્તિને ગજગર સાહેબનો કરી છે માર તરફ જીવનું છે અને ખૂબ ભવુ મરવું છે

મને ગોવર્ધનભાઈએ જાતે મધુ હનુ કે એમના જીવનચરિત્ર વિષેની ઘોડી માહિતી તૈયાર છે કલ્પન નિષિદ્ધાત્મા તેની તપાસ કરવી પડશે ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર અગ્રેજીમાં તૈયાર મરાઠીમાં ગુજરાતીમાં તૈયાર કરાવીશું કે બન્નેમાં ?

‘ગોવર્ધનરામ—એમનું જીવન અને કાવ્ય’ માટે હું ભાષણ તૈયાર કરું છું તે આ વખતે મુનઈ તેમ જ ગુજરાતમાં આપીશ.

લલિત

વનન્ત ઓફિસ,

અમદાવાદ,

તા. ૮.૧.૦૭

મહેરનાન નાહ્ય,

ગુજરાત નાશરવપ ચા. તા. ગોવર્ધનરામના વિદ્વત્ત થવાથી ગુજરાતને મોટી ખાતરી છે તે થકી તમારું વાચકજનમાં સેક પ્રતિષ્ઠા છે એટલું જ નહિ પણ વિદ્વાનજનોમાં પણ એમને મા લાગણી દર્શાવવાની ઉકત ઇચ્છા થઈ આવેલી જેવામાં આવે છે અને તે ઉપરથી ગુજરાતના વિવિધ વિદ્વાનોની

કલમથી લખાએલો સ્વ. ગોવર્ધનરામ સબધી એક લેખસંગ્રહ ‘વસન્ત’
પત્ર તરફથી બહાર પાડવો એમ કેટલાક મિત્રોની સૂચના થઈ છે.

તદનુસાર, આપને વિનંતિ કરવાની કે એક લેખ—ગમે તેટલો નહીં
અગર મોટો, મહામશીના જીવનના ગમે તે અંગને લગતો, અને તે કવન,
વિવરણ—વિવેચન—પરીક્ષણ ગમે તે રૂપનો આવતા ફેબ્રુઆરી માસ આખર
મુદ્રીમાં મને લખી મોકલશો તો હું આપનો આભારી થઈશ.

આપ મને ઉપકૃત કરી શકશો કે કેમ એ કૃપા કરી જણાવશો

બિ સેવક,

આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ,
તંત્રી ‘વસન્ત’

પૂરોણીદે સદાગત્ય પરિવાહ. પ્રતિક્રિયા ।

નડિયાદ,

તા ૯ ૧ ૧૯૦૭

પરમ સ્નેહથીલ ભાઈ ત્રિભુવનદામ,

શોકના ભાર નીચે કચસતા હૃદયને આશ્વાસન આપવાનો પ્રયત્ન પણ
કરવો, તે શોકની—મિત્રસ્નેહની—પવિત્રતાની વિડબતા છે આદ્ર્ હૃદય
સ્વત પારદર્શક જ હોય છે, તે હૃદયની વ્યથા શબ્દથી કહી બતાવી શોક
સંવિભાગ કરવાની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી એક વ્યક્તિના પરલોકવાસથી
ભર્યું નડિયાદ નિર્જન અરણ્ય જેવું બન્યું છે

મારું પોતાનું શરીર પદર દિવસથી અસ્વસ્થ છે એને જ લીધે હું અમદા-
વાદથી દોડી આવો શક્યો ન હતો અશક્તિના કારણથી ને માનસિક તથા
શારીરિક અસ્વસ્થાને લીધે હું પત્ર આટલેથી જ બંધ કરું છું

ચિ સ્નેહથીન,

દેશવલાલ હર્ષદામ ધ્રુવ

૫૦-૫૨, મેંડેલ સ્ટીટ, મેડે,

મુંબઈ

૧૦-૧-૧૯૦૭

પ્રિય ગજગર સાહેબ,

મને મારા મિત્ર શ્રી પરમોત્તમ વચરામ દ્વારકાવાળાનો કાગળ મળ્યો છે. ગોવર્ધનરામભાઈના સ્વર્ગવાસથી તેમને અત્યંત દુઃખ થયું છે અને તેમની ઇચ્છા ગો મા ત્રિપાઠીની યાદગીરી માટે કંઈક કરવાની છે જાત અમને જો મા. ત્રિ ની સાથે સાથે સખત હોવાથી આ ભાઈએ મને આપને મળવાનું જણાવ્યું છે. તો મહેરબાની કરી મને આપને મળવા યોગ્ય ટાઈમ અને સ્થળ આપશોજી

આપનો વિશ્વાસુ,

નગીનદાસ ત્રિભોવનદાસ માસ્દર

વહાલા સાહેબ,

હું 'પ્રવાસી' નામનું એક બંગાળી મેગેઝિન શરૂ કરવા માગું છું તો તેમા કેટલાક વિષયો પરત્વે આપના અભિપ્રાયોની જરૂર છે

મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે આપ સ્વ મહેન્દ્રલાલ મરકારના નાયબ એડીટીએચનથી અજાણ નહિ હોવ કદાચ આ એડીટીએચનને શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તેમા મારે નીચેના મુદ્દાઓ ઉપર આપના અભિપ્રાયોની જરૂર છે

તેનું નામ 'હેનુદર્શક' રાખ્યું છે, 'ધી ઈન્ડિયન એડીટીએચન ફોર ધી કંટ્રીવેચન ઓફ સાયન્સ'.

આ હેનુને માર્ચક કરવા માટેના કયા કયા ઉત્તમ માર્ગો હોઈ શકે? તેના યોગ્ય નિવમન માટે કયા માર્ગો જઈ શકાય?

જો આ વિષે ટૂંકમાં જાણવા વિનયવાર અભિપ્રાયો જાણાવશો તો હું આપનો
અન્યત્ર ક્ષમી બનીશ આપની કૃપાસંદે જાપ લખી જાણાવશો

આપનો વફાદાર,
આર એનરેબલ

૨૫ ૨ ૧૯૦૭

મારા વહાલા ત્રિભુવનદાસ,

આજે સાંજે ૪ થી ૬ સુધીમાં યુનિવર્સિટી પર આવીને મને મત આપવાનું
ભૂલી જશો નહિ

આપનો,
ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ

થાના
૭ ૩ ૧૯૦૭

પ્રિય શ્રી નજજર,

બગાજામા મારા એક મિત્રને કેટલાક મોતી તાફ કરાવવાના છે મને
ખાસીરાવ પાસેથી જાણવા મળ્યું છે કે તમારી પાસે આ માટેની એક વિશિષ્ટ
પદ્ધતિ છે હાલમા મોતી મારી પાસે નથી, પણ તે આપને મોકલાવી શકુ તે
પહેલા મને તે અંગેની ફી અને તમેાને મોતી કેવી રીતે સોંપવા તે વિગતો
જાણાવશો મારા મિત્રે મને પુછાવ્યું છે કે મોતી, માલિકની હાજરીમા સાફ
કરી આપો છો કે તમને સોંપી દેવાના હોય છે? મને આ બાબતમા માહિતી
જાપી કૃપા કરશો

આપનો વિશ્વાસુ,
મી સી દત્ત
(આઈ સી એસ)

એદિકન્સ્ટન ટોલેન
૧૦મી માર્ચ, ૧૯૦૭

વહાલા મિ. ગ્રાન્ડ,

ઇનામ માટે રૂ. ૫૦ આપવા બદલ અમે તમારા આભારી છીએ. ઇનામના
વિજેતા શ્રી એમ. ડૉ. આર્ટિયાને તેટલા પૈસાની ચોપડીઓ આપીશું.

આપનો વિશ્વાસુ,
ડબલ્યુ એચ કીર્ક

મંત્રાત્મી આશ્રમ,
મહાલક્ષ્મી,
૧૪મી એપ્રિલ, ૧૯૦૭

સફળસુખપૂર્ણ પ્રો. ટી. કે. ગ્રાન્ડ,

વિ. કે. આપની ત્રાણે અમોઘ કલાક એક પરોપકારક ચોજનાના સંબંધમાં
વાત કરવા માગું છું. ભગવાં કપા ઉપરથી કાઠક સ્વાર્થ કાઢી લેવાની મતલબ
સમે એમ માનવું થાય નથી.

આપને અનુકૂળ હોય તો ઉત્તર અમુક ટાઈમ સાથે લખી મોકલશે.
સર્વને,
અખંડાનંદ

લલિતાચર,
ગોંડલ,
૧૬મી જૂન, ૧૯૦૭

મારા વહાલા ગ્રાન્ડ તોહન,

મારી ચુપકીરી માટે મને કૃતજ્ઞી નમ્રો, પરંતુ કઈ કહેવાનું ન હોય તો
ખાલી પત્ર લખવાનું મને ઝમનું નથી. હું હંમેશાં પ્રાર્થના કરું છું કે તમે
તમારી વ્યવહારિક ચાનનાભેમાંથી મુ. ન થાવ. બાકી નમ્રે તમારા મુદ્દન
મિત્ર પ્રાર્થનરામના આશ્વાનનની ખોટ લાનની નથી.

હવે મારે વિષે સ્પષ્ટ કહી દઉં જ્યારથી મેં તમારી પાસેથી 'સ્નેહમુદ્રા' વિષેની જવાબદારી સ્વીકારી છે ત્યારથી મને લાગે છે કે મેં તમને દગો દીધો છે, કારણ કે મારી સાહિત્યસર્જક તરીકેની શક્તિના પ્રમાણમાં આ કાર્ય અસાધ્ય નથી પરંતુ આ કાર્ય માટે પૂરતો ફાજલ સમય મારી પાસે નથી

મારે જીવનનિર્વાહ માટે વધારે પડતો બોજો ઉઠાવવો પડે છે શાળામાંથી માત્ર ૨૦ રૂ. પગાર મળે છે, અને આ આવક મારા કુટુંબને માટે પૂરતી નથી રવિવારે પણ મને ફાજલ સમય મળતો નથી અને દેશ અથવા સમાજ ઉપયોગી પવિત્ર કાર્ય કરવા માટે મારી પાસે સમય નથી ઈશ્વર મારો સાક્ષી છે કે હું જવાબદારીઓ સ્વીકારવા માગતો નથી એમ નથી છતાં માગમાં મોડું સિસેમ્બર ૧૯૦૭માં મારું કામ પૂરું કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ

ગોવર્ધનરામભાઈના સ્મારક અંગેનું કામ કટલો સુધી આવ્યું? મારા મિત્ર રસુજીતરામને મારો નમ્ર ફાળો રૂ. ૨૫ આપ્યો છે તે યોગ્ય વખતે બરી દેશે

તમારા માયાળુ પત્નીને મારા વદન

આપનો આશાકિત,
લલિત

૧૮મી ઑગસ્ટ, ૧૯૦૮

બી નરસિંહમૂર્તિ,

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર,

ધી સ્ટ્રીટ ઇન્ડિયન એગ્રિકલ્ચર એન્ડ

ઈન્ડસ્ટ્રિયલ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ કં. લિ.,

અનકાપલ્લી

મહેરબાન સાહેબ,

મને તમારા તા. ૧૮મી ઑગસ્ટનો પત્ર અને તે સાથે મોકલાવેલ કપનીનું પ્રોપ્રાઇટી પાસ મળ્યું છે મને 'સલાહકાર ડાયરેક્ટર' તરીકે કામ કરવા માટે આપેલો આમત્રણ મોકલ્યું છે તે બદલ કપનીના બધા ડાયરેક્ટરોનો હું આભાર માનું છું

હુ સાબાર જણાવું છું કે આપની ભલામણનો સ્વીકાર નથી કરી શકતો તે બદલ હુ દિલગીર છું કારણમા જણાવવાનું કે હાલમા મારી પાને ઔદ્યોગિક અને ટેકનોલોજિકલ વિષયના ઘણા જ કારો મારા હાથ ઉપર છે અને તેથી હુ બીજા વધુ કામ માટે તમો વાર્ષિક રૂં રકમ આપી શકશે તે જણાવશે તો હુ મારા મદદનીશ અને છેલ્લા છ વર્ષથી મારી સાથે કામ કરતા શ્રી ડી ડી કાંગ્રા, એમ એ ને આપનું કાર્ય કરી આપવા માટે વિનંતિ કરોય

આપનો વિશ્વાસુ,
ડી કે ગજજર

ગ્રાન્ટ ગેડ,
ઇલેક્ટ્રિક મ્યુઝિયમ
બોમ્બે
૧૨ ઑક્ટોબર, ૧૯૦૭

પ્રોફેસર ટી કે ગજજર,

મને આજરોજ ટેલિગ્રામ મળ્યો છે કે મને રશિયાથી લખાના પૈસા ફક્ત દસ દિવસમાં મળી જશે તો આપ મને રૂ ૧૫૦ની લેન આપી આભારી કરશે

આપનો વફાદાર,
આર. ડબલ્યુ હીલ
ઇલેક્ટ્રિક મેનિફેસ્ટ કંપની

રેવન્યુ ડિપાર્ટમેન્ટ કચેરી,
મુંબઈ
૨૧મી નવેમ્બર, ૧૯૦૭

આપી હુ મેનિફેસ્ટ આપું છું કે અરજદાર શ્રી ટી કે ગજજરને મુંબઈ પ્રાંતમા ખનિજોની તપાસ માટે માન્ય કરવામાં આવે છે

(સહી) એમ. કે. નરીમાન

લાલોરી તલા,
બનારસ મીટી
૧૭-૧૦ ૧૯૦૭

મહેશ્વરના સાહેબ,

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું હિંદીમાં ભાષાંતર કરવાની રજા મેળવવા અગિના મારા પત્રના જવાબમાં આપના બે પત્રો મળ્યા છે તમે જે તકલીફ લાંબી છે તે બદલ હું આપનો નક્કી છું ત્રિપાઠીના પુત્રની પરવાનગીની હું શાંતિથી સહ જોઉં છું

આપનો વિશ્વાસુ,
શ્યામસુંદર

સિદ્ધિદેવ

તા ૮ ૧ ૧૯૦૮

મુરખી કાકા,

તમારા નવમ્બરની તા ૨૮મીના પત્રના ઉત્તરમાં છેક આજ સુધી કશું લખી શક્યો નથી વચ્ચે મિસ બજાજની કે કોઈની અરજીની સહ જોતો હતો, અને પછી તો શું લખવું એ ચોક્કસ કરી શકતો ન હતો

‘સેવાસદન’નું કામ આપણા ધાર્મિક કરતા ધણ સતોષકારક રીતે ચાલે છે, અને નિયમિત વર્ગોમાં પણ ઘણો સ્ત્રોમ આવે છે, એ જાણી આનંદ ધાય છે

લૅન્ડરેટરીનું અને મૅડિસીનનું કામ ફરી હાથમાં લઈ બેઠા હતા, તો તેનું કઈ શુભ પરિણામ આવ્યું હશે જણાવવા યોગ્ય લાગે તે જણાવવા કૃપા કરશે

મિત્રની ગોઠવણ પણ હવે તો પૂરી થઈ હશે હું દોઢેક માસથી ડિસ્ટ્રીક્ટમાં ફરતો હતો આવતે રવિવારે બાવનગર જઈશ અને પછી હાલ ત્યાં જ રહીશ માગે તબિયતમાં હવે શાંતિ આવી ગઈ છે પણ હજી ઉલ્લાસ નથી સાધારણ કામકાજ કરું છું, પણ વધારે માટે કોઈ ઉત્તેજનાર નથી, એટલે દિલ વાં નથી આટલું લખી જવાય છે.

દિલ્લગીર છું કે નાનીમહેન ભાવનગર આવી ગયા, અને હું નહોતો.

તમારી પોતાની તબિયત પાછી કઈ નરમ રહે છે, એમ બે દિવસ પહેલાં ભાવનગર ગયો હતો ત્યાં બાઈ રમુજિતરામ પાતેલી આબજ્યું હું ધાડું છું કે માત્ર કામ પડે, પણ હકીકત જણાવશે આ બાબતમાં કઈ જવાબ લખવા સરખું નથી તોપણ તમે સ્વહસ્તે લખી ખજર આપશો તો ઉપકાર થશે.

કુટુંબમાં સર્વે કુશળ છે, ત્યાંની કુશળતા વાણીએ છીએ

લાલ બે જ,

ચિ.

મલિશંકરના મણિમ.

અમદાવાદ

૧૦મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૭

વલાલા પ્રોફેસર ગજજર,

આ અઠવાડિયાની ચરઆતમાં મારો વિચાર મુંબઈ આવી તમારી સાથે પંદરેક દિવસ ગાળવાનો હતો. પરંતુ કમનસીબે મારા પુત્રની બીમારીને કારણે હું આવી થકયો નહિ તેની તબિયત સુધરતી જાય છે તેથી મને આશા છે કે હું આવતા સોમવારે પરાંગતોની મિટિંગમાં આવીશ અને તમને મળવાનો આનંદ માણી શકીશ, પરંતુ ફક્ત થોડાક કલાક માટે જ.

કોંગ્રેસના અઠવાડિયાના પ્રોગ્રામ વખતે હું સુરતમાં તમારો મહેમાન બનીશ. બે મિત્રો, તેમજ રસોઈઆ અને નોકર સાથે હું ત્યાં આવીશ તમે મને જુદી રસોડાની વ્યવસ્થા કરી આપશો.

આશા રાખું છું કે તમે સર્વ મંજૂમાં હશો.

આપનો વિશ્વાસુ,

આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ

રાજકોટ

૨૨ ૨-૧૯૦૮

માય ડિયર ઝકા,

ધણા વખતથી તમારો કાગળ નથી

‘છન્દુ’નો ત્રીજો અને ચોથો છાપેલો ફરમા મળ્યો હતો પાચ છ થોડકા દિવસમા મોઝોશ

૧૯મીના મુંબઈ સમાચારમા છે કે ગવર્નર સાહેબ આપણી લેબોરેટરી જેવા આવવાના હતા, પણ માદા પરી જવાથી ન આવી શક્યા એમને આટલે વર્ષે વિચાર સૂઝ્યો તો ખરા હવે અમલ થાય ત્યારે ખરો

મદન ધમધાકાર થાવતું હતે

ઝકી, કાળાભાઈ વગેરે સહુ ખુશીમા હશે અમે સૌ કુશળ છીએ

તમારો,

ન્દાનાલાલ દ. હવિ

જયવિલાસ,

ગ્વાલિયર

૧૫, એપ્રિલ, ૧૯૦૮

વહાલા શ્રી મજબૂર,

આપના ૧૦મી તારીખના બે પત્રો માટે આભાર. આપની નાદુરસ્ત તબિયતના સમાચાર જાણીને દિલગીર છું આશા છે કે આ પત્ર મળે ત્યારે આપની તબિયત સારી હશે

મારા રાજ્યના ઊગતા ઉદ્યોગોમા આપ જે રસ ધરાવો છો તે મારે માટે આનંદની વાત છે આશા છે કે આપ અનુકૂળ સમયે ગ્વાલિયર પધારશો

જઈ લખાશે આહો તો રાજકોટની કવિતાઓ લખાઈ છે ઝાંઝી અને કાળાભાઈ
કુશળ હશે, ને તુમારી તબિયત સાચવતા હશે.

થોડક દિવસમા હવે આવી મળીશુ

નહમાંગે,

નહાનાલાલ ૬. કવિ

પૂના એગ્રાડસ્પરલ કૉલેજ,

પૂના

૧૭ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૦૯

જાવા પ્રો ગજનર,

અમારી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તા ૯મી ઑક્ટોબરે કૉલેજનો વાર્ષિક
ઉત્સવ ઉજવવાનું નક્કી કર્યું છે અને તે પ્રસંગે આપને મહેમાન તરીકે આવીને
પ્રાસંગિક પ્રવચન આપવાની વિનંતિ કરવા મને જણાવ્યું છે. કૉલેજનો વાર્ષિક
ઉત્સવ ભવિષ્યમા દર વર્ષે ઉજવવો એવી પ્રથા દાખલ કરવાની માન્યતા તેઓ
રખે છે અને તેથી આ વખતના પ્રમુખ માટે કોઈ સુવિધ્યાત વ્યાકત મળે
એવી અમારી ઇચ્છા છે. હજુ તો ઉત્સવના દિવસને ઘણી વાર છે પરંતુ તમે
નમારુ આપવાનું નક્કી કરી દેવો એવી આશા છે.

વિદ્યાર્થીઓએ માગણીનો સ્વોકાર કરશે એવી વિનંતી છે.

આપનો વફાદાર,

હેરોલ્ડ એચ. માન

અમદાવાદ

૨૪ / ૧૯૦૯

પરમ સ્નેહી ભાઈ ત્રિભુવનભાઈ,

સ્વજ મુનઈ,

મદનભાઈનો હાથનો પત્ર પરમ દહાડે આવ્યો તે વાંચી સમાચાર જાણ્યા.
પરીમાની નિમિત્તે આપણે નવેમ્બરમા પાછા મળીશું એ વિચારથી મનને ઘણું

આનંદ થયો અમ એ મા ગુજરાતીના સહમરી પરીતક પ્રા આનંદગકર
નિમાયા હશે બી એ ના સંસ્કૃતમાં એક પરીતક તરીકે મારી નિમણૂક થયાનું
મદનભાઈ લખે છે પરંતુ અહીં બી એ ના સંસ્કૃતના પરીતક નિમાયાનું
કહેવાય છે અટક એક લેવાથી ભાઈ મદનભાઈની લખવામાં કે સમજવામાં
ભૂલ તો નથી થઈ? હુ આનો ખુલાસો વેળાએ જણાવવા ઇચ્છુ છું તે એટલા માટે
કે જે મારી જ સંસ્કૃત પરીતક તરીકે નિમણૂક થઈ હોય તો હુ ટેકરટ બુક્સ
વગેરે અન્યારથી વાવવા માડુ સાથી જે કેટલેક વખત થયાં સંસ્કૃતનો ખાસ
અભ્યાસ બાળ્યોએ મૂક્યો છે આવશ્યક અને ઔચિત્ક બને અભ્યાસક્રમ જેઈ
જવા પડે જે મારી સંસ્કૃત પરીતક તરીકે નિમણૂક થઈ હોય તો મારા સાક્ષી
કોણ છે તે પણ કહેશે

જવેરીઓની દખલનો લોહી ઉઝળો શમ્યો નથી તે જાણી મને હિ ર થાય છે-
તમારુ ઘરીર હવે પહેલા જેવુ સારુ રહેતું નથી લેમોટેરી વગેરેનો બોળે ફીકર
ઉપજવનાર છે, તેમાં જવેરીઓના કાવાદાવાથી વધારો જ થવાનો એનો
નિવેરો ક્યારે લાવશે ?

વિ સ્નેહાધીન,

સુરત

૬ ૧૨ ૧૯૦૬

વડાવા મિ ગજજર,

અન્ધાબાદનાં તરકાર ઉદ્યોગો અને ઔદ્યોગિક કેળવણીના નિયામકની
શોધમાં છે સેક્રેટરીઓ સ્ટેટ મેને લખ્યુ છે કે આને માટે રૂ ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦
પ્રતિમાસ સુધીનો માસુસ લિદુસ્તાનમાંથી જ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો

તમે કોઈ સૂચન કરી શકો ?

દખલચુ. એચ. શાઈ
(મુંબઈની ગવર્નમેન્ટ)

વહાલા મિ. શાર્પ,

તમારો દૃઢીનો પત્ર મને મળ્યો હતો, પરંતુ આ બાબતમાં હું તુરંત જ નિર્ણય કરી શક્યા નહીં એને લઈને જવાબ આપવામાં વિલંબ થયો છે

આવી જવાબદારીવાળી જગ્યા માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય છે એવી ભલામણ કરવી મુશ્કેલ છે મેં કેટલાક તેજસ્વી નવમુવાનોને નૈયાર કર્યા છે પણ આ બધા હજી નાના અને બિનઅનુભવી છે હું ફક્ત એક જ સૂચન કરી શકું વડોદરાના ઍલિમ્બિક વર્ક્સના વડા અને ૧૯૦૨ માં એમ. એ. નો પરીક્ષામાં વાન્સેલરનો ચાર્ટ્ર્ડ મેળવનાર એ એસ. કોટિલાસ્કર મને સૌથી યોગ્ય લાગે છે એને ઠીક ઠીક અનુભવ છે, અને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે મારી પ્રયોગશાળામાં કેટલાક વખત ‘એનેમલ’ Enemaling ખાતામાં કામ કર્યું છે પાછી વિક્ટોરિયા ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ગ્લાઝ કામનો અને ચામડા કમાવવાના કામનો અનુભવ મેળવ્યો છે

એમલે ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીમાં મુસાફરી કરી છે અને ત્યાંના કારખાનાં જોયા છે ઍલિમ્બિક કૅમિકલ વર્ક્સના મકાન બાંધવામાં અને સાધનો ખરીદવાનો અનુભવ મળ્યો છે આ ઉપરાંત કૅમિકલ અને મિકેનીકલ ઉદ્યોગોનો અભ્યાસ કર્યો છે

આ પરત્વે તમને એક ચેતવણી આપી દઉં—એક મદગુલસ્થ મી નિપ્પાત હોવાનો દાવો ધરાવે છે, પરંતુ આ ભાઈને હું ઘણા વર્ષથી ઓળખુ છું. તે ભાઈ માત્ર વાતો કરી તથા ભાષણ કરી જાણે છે પણ કામનો તેમને બિલકુલ અનુભવ છે નહિ

પરમ સ્નેહી ત્રિભુવનભાઈ,
સ્થળ, મુંબઈ

તમે ઝવેરીની જાળમાંથી ફટકા અને તે હુન્નગનો આનંદ અનુભવો છો તથા વિજ્ઞાનના આમશમાં ગોડવાના ઉલ્લાસમાં છો, તે જોઈ ધમે ધોડે વર્ષો મારું મન પણ આજે પ્રકૃતિવત થાય છે, અને મારા મનની પ્રકૃતિવતનો પ્રકાશ પામી સી જશવિદ્યા પણ આનંદિત થયાં છે વળી શ્રી ગુણભાઈ દેસાઈની જેવા તટસ્થ પુરુષ પણ આ ખુશખબરથી ખુશ થયા છે

શેઠજી કસ્તુરચંદના સંજાનમાં પણ મિ ભાઈશકર દ્વારા ખુલાસો થઈ ગયો તેથી ઓર ખુશી ઉત્પન્ન થાત છે

જુગલકિશોરવાળો દાવો ઊભો રહ્યો ખરો પણ તેમાં આપણે ફિકર કરવા જેવું બહુ જાતનું નથી

ફિકર માત્ર તમારી અને મી કાશીગૌરીની તબિયત બાબત થાય છે તે સંબંધમાં તમે દુઃખસ આપવાનો વિચાર રાખ્યો તે ઠીક કર્યું હવે ટાક પણ ગઈ છે ને તાપ સહેજ દાખવવા માડ્યા છે તમે દુઃખમ આવશે તે વખતે અમદાવાદનો પણ આજે મારી જશે

તમે દાવાના ગોટાળામાં ગૂંચાયા છો જાણીને જ તમને મારી સાગીનાં લગ્ન બાબત કંઈ લખ્યું ન હતું હજુ એ લગ્ન નિમિત્ત સાતિભોજન એક કરવાનું છે તથા મારા આગાને વગાપવીત આપવાનું છે

તમને કડવો અનુભવ તો હદપાર થય્યો છે એટલે મારે કંઈ લખવા જેવું નથી માત્ર એ- ૧ ઇચ્છુ છું કે ફરી ગ્રહસમાં ઘેરાઓ નહિ

વગરેલી બધા દૂર થતાં હવે તમને તમારા કુટુંબમાં સ્નેહનું, શાંતિનું અને ઉદાત્તતાનું સુખ લેતા અને લ્હાના જીવાને જ મારું મન ઉત્સુક છે બાકી ચોપ બોળ કશો નો તે વિજ્ઞાનના લાભમાં જશે, નવી હિંમતો કાઢશે તો તે હુન્નર

ઉત્તોમની ક્ષેત્રવણીમાં જયે, અને કમાશે તો તે સન્કાર્થમાં વપગશે. એમાં મારે
લેવાદેવા શું ?

વિ. સ્નેહાધીન,
દેશવલ્લભ હર્ષદરાય દુષ

જૂનાગઢ
૯-૧-૧૯૧૧

વલ્લભ શ્રી ગજલલ નાદેશ,

કાન્તિલાલે ડૉરેલકોર્ન મ. ૧નાપૂર્વક પૂરો કર્યો છે, તે જિતા મને સતોષ છે.
વચાટે આપો છે. હા મુગ્ધમાં નળ્યા ત્યારે તમોએ તેના પ્રત્યે જે સદ્ભાવની
શાનાત્રી દર્શાવી હતી તેમ જ તેની જે કાળજી અને મળાળ રાખ્યા હતાં, તે
ઉપરાંત તેના લંગોગેટરી પ્રમથો પણ આપ સનુષ્ટ છે તે હું જાણુ છું

માની નોટ્સીના અનુભવ યદ્યો, મે નિર્ણય કર્યો છે કે તેને પોતાને સ્વતંત્ર
કામિત્ર હો'તું જોઈએ કે જોયો તે પોતાનું ભાવિ વધુ ઉજ્જવળ બનાવે
તે'તું જ નહિ પણ સામાન્ય જનમમાજના સુખ માટે યોગ્ય ફાળો આપી શકે.
મને ખાતરી છે કે તમે મારી સાથે સહમત થશો કે તેના બુદ્ધિના વિકાસ માટે
આ હાથમાં યોગ્ય ટ્રસ્ટો છે હું આ વિષયમાં આપની સલાહ માગુ છું તમે
કાન્તિલાલ માટે વૃદ્ધિ નરોક રત્ન લો છો, તે માટે હું તમારી મદદ માંટે આશા
રાખુ છું

આપની તમિષત સારો હશે

આપનો વિશ્વામુ,
મી. એચ. પંડ્યા

જૂનાગઢ
૯-૧-૧૯૧૧

વલ્લભ ગજલલ નાદેશ,

આપની તમિષત હજુ સુધરતી નથી તે શ્રી મદનભાઈ પાંચેથી આજે
જાણનાં હું ફિયરીર છું આપની તમિષત એ વ્યકિતરત પ્રશ્ન નથી આપની

તબિયત ઘણા માસુસોને તેમ જ દેશની ઉન્નતિને સ્પર્શે છે આપની તબિયત દિન પ્રતિદિન દવા તેમ જ આરામથી સુધરે અને આપ પહેલાની શાકત પાછી મેળવો તેવી મારી ઈશ્વરને અંતર્ગત પ્રાર્થના છે

મુબઈ છોડતા પહેલાં આપને મારી અદબ પાઠવવાને હું આતુર હતો પણ મારે પચીસાના પરિણામને દિવસે નડિયાદ જવાનું હોવાથી હું આપને મળી ન શક્યો

મારે હવે આગળ કયા વિષયમાં વધુ અભ્યાસ માટે જવું તે વિષે મારા પિતાશ્રીએ આપના માર્ગદર્શન માટે આપને આજે પત્ર લખ્યો છે

આથા છે કે આપે જે પિતા જેવી લાગણી અત્યાર સુધી દર્શાવી છે તે જ લાગણી સાથે આપ માર્ગદર્શન આપશે

આપ જે માર્ગ સૂચવો તે માટે હું શ્રી એસસી નો કોર્સ લઉં નો તે ઉપયોગી થશે કે કેમ ? તે માટે આપનો અભિપ્રાય મારે ઉપયોગી થશે.

મદનભાઈ અને કાળાભાઈને મારા નમસ્તે

આપનો આશાકિત,
કાંતિલાલ સી પંડયા

૨૧જુલાઈ
૯ એપ્રિલ, ૧૯૧૨

માય ટિયર કાકા,

તમારો કાગળ મળ્યો હતો, પણ મારો પ્રોગ્રામ નક્કી નહોતો એટલે ઉત્તર લખ્યો નહોતો.

૧૩મીએ ઘણા કસીને હું અહીંથી નીકળીશ, ને ઉપરાંત જઈશ. ત્યાં બેત્રણ દિવસરહી બાવનગર જઈશ. મસિલાઈ પાસે બેત્રણ દિવસ રહી એકાદ દિવસ અમદાવાદ રહીશ પછી માસે વિચાર નર્મદા તીરે 'વ્યાસ' નામના બેટમાં ચારપાંચ અઠવાડિયા ગાળવાનો છે એ બાબત આજે કાગળ લખ્યો છે તેનો

ઉત્તર આવશે તો ત્યાં જઈશ અને ત્યાંથી વળતા સુરત આવીશ જે ત્યાંથી
ઉત્તર નહિ આવે તો નકમી નથી કદાચ સુરત આવુ કે મુબઈ જાઉં આ
રજાઓમા સુરત આવીશ ખરો, પણ ક્યારે તે કહી શકતો નથી મારે પણ આ
રજામા 'ઇન્દુ'નો બીજો ભાગ તૈયાર કરવા વિચાર છે, જે તેથી એકાન્ત
નદીતીર થોડુ છુ

ત્રિપતના સમાચાર મન્તોપકારક નથી મહેને લગભગ ઘણા વખતથી
એમને એમ થાવતી લાગે છે અહીં અમે સૌ કુશળ છીએ

તુમારો,

નહાનાલાલ ઠ. કવિ

૨૧ જુલાઈ

૯ એપ્રિલ, ૧૯૧૨

માથ ડિયર કાકા,

અહીં આવ્યા પછી બહુ કામમા પડી જવાથી કાગળ લખાણો ન હતો
હવે ત્રિપત સારી હશે આ બાજુ તો શિયાળો બેસી ગયો છે, અને ટાક ઠીક
પડે છે ત્યાં પણ દટીની મોસમ શરૂ થઈ હશે વધાર પડતી તો હજુ લાગતી
નહિ હોય શરીરને તો અમારૂંક નહિ આવતી હોય

મારે ૧૮મી કે ૧૯મીથી નાતાલની પદર દિવસની રજા પડ છે આ બાજુ
બીજુ કાઈ કામ નીકળે તો ત્યાં આવીશ મસ્તિશકર પાસે ભાવનગર પણ
જતુ છે

લલિત હવે ઠીક થાવતા હશે

'જ્યા-જ્યાન્ત'નો એક અંક અહીં આવ્યા પછી સુધારીને ફરી લખ્યો છે
બાબુ ફેરફાર કરવા નથી પડ્યા બીજા અંકના હજી બેન્ડ્રાસ પ્રવેશો લખવા બાકી
છે ત્રીજો તો લગભગ આપણા તૈયાર જ છે ૧૯૧૩માં બે છપાવી શકાયો
એવી આશા રાખું છુ

‘કલાપીનો વિરહ’ એ નામનું પણ એક મોટું કાવ્ય—ત્રિભુવન પ્રેમશસ્ત્ર—
જીવનું તેમણે મને સોંપ્યું છે એ પણ માટે સપાદિત કરવાનું છે કાવ્ય ઘણું
ગારું છે વળગે આવીશ તો લેતો આવીશ

તમારો,
નંદાલાલાલ દ કવિ

ટોટા બાર વી ચેટીવાર
પ્રેસિડન્ટ,
ટસ્ટી શીરગમ્ મદિર
ફોર્ટ,
ત્રિચીનાપટ્ટી

૧૦માં નવેમ્બર, ૧૯૧૨

મહેરમાન સાહેબ,

મને કીમાન અરદેશ પેઝનજમાને જાણવું છે કે તમારે શીરગમ્
મદિરની માલિકીના મોતી સુધારવાનાં છે અને તેમાનાં ડેટવાંક અજમાયશ માટે
મોકલાવેલા છે હું નાથે એક નાની ચોપડી તમારી જાણ માટે મોકલું છું, કે જે
વાંચતા તમને મારી પદ્ધતિથી શુ સુધારો થાય છે તેનો ખ્યાલ આવશે, તેથી
તમે મને અજમાયશ માટે ચોપડી નમૂના મોકલો, જે સુધારોને હું તમને મોતી
સુધારવાની કિંમત જાણવીત, તે પરેલાં તમાર કોટવા મોતી, કેવા પ્રકારનાં
અને તેનું વજન જાણવો

આપનો વિશ્વાસુ,
ડી દે ગજાજર

કાર્યપદ્ધતિ જ્ઞાન કરતાં વધુ અગત્યની ગણાશે*

લેબોરેટરી મદદનીશ જેને લાઇબ્રેરિયનનું કામ પણ કરવાનું રહેશે તથા હિસાબી કામ અને પત્રવ્યવહાર સભાળવાના રહેશે ખરી રીતે મર્વ સંપૂર્ણ ઑફિસ ક્યાર્ક તરીકેની ફરજો બજાવવી પડશે

ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષા જાણવા ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાનું ચોકસાઈભર્યું જ્ઞાન તેમ જ ભાષાની જોડણી આવડવી જોઈએ કામ કરવામાં સદાઈદાર અને કાળજીવાળો હોવો જોઈએ ગમે તેટલા મુશ્કેલ કામ માટે મહેનત પણ આના કાની ન કરનાર સ્વભાવવાળો, યોગ્ય વસ્ત્રરની ગાળીને પણ ખેંચવાની હિંમત વાળો, બધી જ સૂચનાઓ અને સંદેશાઓ યોગ્ય રીતે સમજનાર અને તેનો વાદાગીપૂર્વક અને ઝડપથી કામલ કરનાર લગ્ન ન કરે તે હોવું જોઈએ અને કૌટુંબિક જવાબદારીથી વિમુક્ત હોવો જોઈએ, મુરતના મુકામ મ્યાને અગર બીજી કોઈ પણ જગ્યાએ રહેવાની તૈયારીવાળો,—લલકા શરીરવાળો અને કામ કરવાની ધગશવાળો—જ્ઞાન વિશ્વાળો, સરળતા અને સરલતા ઉપરાંત ધીરજ અને ચોકસાઈવાળો—અને વૈજ્ઞાનિક કાર્યમાં રસ ધરાવતો પરંતુ પૈમાનો લોભી ના હોયો જોઈએ રસાયણશાસ્ત્ર અને સૂક્ષ્મદર્શકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનારને પ્રથમ પર્મદગી આપવામાં આવશે ગુણવત્તા પ્રમાણે પગાર આપવામાં આવશે પાંચ વર્ષ માટે લેબોરેટરી મદદનીશ તરીકે કામ કરવાની જેરટી આપનાર અને સાથે સાથે સંશોધનકાર્ય શીખવાની ઇચ્છાવાળો હોવો જોઈએ

ગુણવત્તા, અનુભવ અને કૌટુંબિક સંજોગોની સંપૂર્ણ માતિની નાધે નીચેના સગનામે અરજી કરવી

બો-મ નં ૪૧૪, જલેખબર ખાતું,

બોમ્બે કોનિકલ

૧૯૬-૧૯૧૫

તા ૫-૭-૧૯૧૫

રા રા ગુલામભાઈ ગોવિંદ,

તમાગ તા ૨૧મી જૂનનો પત્ર મળ્યો હતો તમારી મોકલાવેલી મરી ઘણી સારી અને જેવી જેઠાં તેવી હતી

મારે મામની કેરીની યમી મને ઘણી ગમે છે ત્યાર પછી તે અહીંયાની કેરીઓ ખાધા મરી ને તમારી પાંચેથી મં માની નહિ. હજી પણ કતારગામમાં કેરીઓ મળતી હશે કેરી ચોડીઘણી પાસંજથી મોકલી આપશે પાતળા રમની મળે તેા દીક નહિ તર નાધારણ મળશે તોરે ચાલશે. બીજી પણ તમારી નજરમા આવ તેા મની પણ ચોડી મોકલજે બ રી મળીને મલ બે મલને આશર મોકલશે તેા ર રકત નથી

મને હજુ સુધી ઘણી ખોગ કરતા લાયક માલમ મળી શકતો નથી તમે લખેા છે તેવા જ માલમની માર જરૂર છે

માર મંઈ ખાલી જ્ઞાનવાળો જેઈએ તેવુ નહિ મ્મ કે જ્ઞાન તા હુ જેઈએ તેજુ આપી થીય પણ તેનામાં ચોકતાઈ, જળજળના ગુણ જેઈએ ધીરજ અને સ્વસ્થતા જેઈએ અને કાઈ જાતની કુટવ ન જેઈએ

જ્ઞાન તેા જવાર જેઈએ ત્યાર મની થક પણ કુટવા પડી હોય તે નીકળી થ નહિ અને રીતબાત સુધરી થક નહિ

વિ

ત્રિભુવનદાસ ગજજર

લખી મિએમર, ૧૯૧૫

પરમ સ્નેહી રા રા ભાઈ ત્રિભુવનદાસ
મુબઈ,

વિ સ્નાહધીન

ના નમસ્કાર.

અત્રે કુશળ છે તમા પણ હતા હાલ ધણ વખત મુબઈ રહ્યા ગયા ઑક્ટાનર માનમા આવશા એમ રા કલવા પરથી જાણું હતું પરતુ ત્યાં આવ્યા નહિ

હવે તબિયત ક'ઈડ સુધરી છે કે છે તેમની તેમ જ ચાલે છે ?

રા મનુભાઈ નાનાભાઈ હરિદાસ કાચી વયે તમારા બગલામા સ્વર્ગવામ પામ્યા તે આજે વર્તમાનપત્રમા વાચ્યુ બહુ ખોટુ થયુ તમે મનુપુરોના પ્રેમી છો રા ગોવર્ધનરામભાઈને તેમ જ રા મનુભાઈને અણીને વખતે તમે આશ્રય આપ્યો પરોપકારાય સતા વિમૂલય । નુ આ ઉત્તમ દ્રષ્ટાંત છે

હવે જે કારણથી આ પત્ર લખું છું તે કહું છું

તમે જાણો છો કે ચિત્રલેક વર્ષ થયા પરીસક માટે અરજી કરે છે, પણ કઈ વળતુ નથી યુનિવર્સિટીનુ કામ અગાઉ જેવુ નથી હાલમા સિડિકો ખુશામત ચાલે છે ને તેવા તેમને ઘણા પુરુષો મળે છે વગ વગરના રખડે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ નવાઈની વાત તો એ છે કે મારો રા ચીમનલાલ અને તમારી સાથે આટલો પરિવય છતાં પણ કઈજ વળતું નથી એથી વધારે નવાઈ જેવુ શું ?

હજી બુક કમિટીમા છો ? મારુ “ ” આવી ગયુ હશે વાચીને અભિપ્રાય લખ્યો છે કે વાચ્યા વિના ? તેની નકલ હોય તો મોકલ્યો કે બાવાર્થ લખશો

ચિ કાળાભાઈ તો વડોદરા એલેમ્બિકમા છે, એમ સાંભળ્યું છે, તે જાણી રાજી થયો છું એણે હવે એ કામ ઉપાડી લેવું જ જોઈએ

એ જ વિનંતિ પ્રત્યુત્તર વધાવકાથ લખશો.

દતિહાસકાર સરદેસાઈનાં ગજગર વિશેનાં સ્મરણો

માર્ચ, ૧૯૫૮.

પ્રખ્યાત દતિહાસકાર સરદેસાઈ ગજગર નાહેનના બહુ નિકટ સંબંધમાં આવ્યા હતા જ્યારે એમને ખનર પટ્ટી કે ગજગર સાહેબનું જીવનચરિત્ર લખાઈ રહ્યું છે ત્યારે લગભગ નેવુ વર્ષથી વધુ ઉંમર થઈ હોવા છતાં ગજગર સાહેબ વિધેના પોતાનાં સસ્મરણો કોઈ આવે તો લખવાનું કમૂન કર્યું શી.

ગળાભાઈ ગજજરે આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી અને સરદેસાઈના પોતાના શબ્દોમા ગજજરના સસ્મરણે મેળવવાનો લાભ મળ્યો સરદેસાઈએ મૂળ અગ્રેજીમા લખાવ્યું તેનો સારાશ ગુજરાતીમા બને ત્યાં સુધી તેમના જ શબ્દોમા નીચે આપવામાં આવ્યો છે

ભારતના ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધારમા ત્રિભુવનદાસ ગજજર અગ્રગણ્ય નેતાઓમાં પ્રથમ હતા વડોદરા કેલેન્ડરમાં પ્રોફેસર હતા ત્યારે પાંચ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણોમા કે મિત્રો માથે વાતચીતમાં દેશના ઔદ્યોગીકરણની શક્યતાઓ વિષે તેઓ વિચાર કરતા આજે તે ભુલાઈ ગયા છે પરંતુ જેઓ તેમના નિકટના પરિચયમા આવ્યા હશે તેમને તો ખ્યાલ હશે જ કે દેશના ઉદ્યોગોમાં અને ખાસ કરીને કાપડના ઉદ્યોગની પ્રગતિમા તેમણે કેટલો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે લાખો અને કરોડો રૂપિયાની યોગનાઓનો તો તેમને હિનામ નહોતો

આ વખતે જર્મનીએ પ્રથમ જ બનાવતી રંગો ઉદ્યોગમાં દાખલ કર્યા અને તેને લીધે ગળી જેવા કુદરતી રંગના ઉત્પાદનમા ઉલોગ લગભગ નાશ પામવાની સ્થિતિમા આવ્યો ગજજરે જર્મન ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો અને તે દેશના વેપારીઓ જેડ પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો આ બધા ઉપરથી વિવિધ ઉલોગોના વ્યાવહારિક શિક્ષણ માટે સ્લાભવન જેવી સંસ્થા શરૂ કરવાનો વિચાર તેમને ઉત્પન્નવ્યો અને ઘોડા જ વર્ષોમા આ સંસ્થા આખા દેશમાં પચ્યાત બની ઈંગ્લેન્ડ ભારતને ત્રણ માવના ઉત્પાદક તરીકે ગણે છે, અને એનો લાભ ઉઠાવે છે ગજજરને આનો પૂરક ખ્યાલ હતો અને દેશનું ઔદ્યોગીકરણ કરવાના સ્વપ્ના મેવતા હતા મિમિભાઈ, આથલ્લે અને ગજજર દિવસે અને મહિનાઓ લાંબી લાંબી વર્ષાઓ કરતા, યોગનાઓ બનાવતા અને મહારાજ પાસે મંજૂરી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા આ દિવસોમા ટાઈપસાઈટરની અનવડ નહોતી મુશ્કેલી બનાવવામા અને નમ્બે તૈયાર કરવામા ખૂબ કામ રહેતું હુ આથલેને ઘેર જ રહેતે અને ગજજરને માત્ર જેવા અનેક આ કામમાં મદદ કરતા આ પ્રમાણે અનેક સંધ્યઓ અને રાત્રીઓ ગજજર સાથે વિતાવી છે નમસ્ત દેશના ઔદ્યોગીકરણ માટેનું ચિંતન કરનાર આ સમયના વિદ્વાનોમાં પ્રોફેસર ગજજરને મુખ્ય નથી ગણાય આ માર્ગ માટે પૂરતી રકમ ત્રણ અને

જોઈતી સગવડો આપવાનું માન પ્રગતિશીલ મહારાજ સચાજીરાવને ઘટે છે ૧૮૯૦મા મહારાજાએ દીવાન બહાદુર મલિભાઈ જશભાઈને મુખ્ય પ્રધાન તરીકે નીમ્યા ગજજર મલિભાઈને મળ્યા અને એમની મદદથી મહારાજ પાસે તે સમયે તદ્દન નવી જ લાગતી એવી ઔદ્યોગિક શિક્ષણની ચોજના મૂકી સુધારીકામ, દુધારીકામ, વણાટ, રગાટ વગેરે અનેક ધંધાઓને મદદ કરી શકે તેવી જાતની અદ્ભુત સસ્થા આ પ્રમાણે ગજજરે ઊભી કરી ગજજરને આ કામમા એના મિત્ર યશવત વાસુદેવ આચર્યે (બાપુસાહેબ)ની મદદ હતી બાપુસાહેબ નાયબ દીવાન હતા અને શિક્ષણખાતું તેમના હાથમા હતું બાપુ સાહેબને ઘેર જ હું પ્રથમ વાર ગજજર સાહેબને મળ્યો નવી ઔદ્યોગિક સંસ્થાની નામકરણવિધિ પણ બાપુસાહેબને ત્યા જ થઈ હતી અને આ પ્રમાણ કલામવનને જન્મ થયો

મરિશકર રત્નજી ભટ્ટ પ્રોફેસર ગજજરના મદદનીશ હતા

ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ અને મહાત્મા ગાંધીજીએ દેશના ઔદ્યોગીકરણમા જે ઝડપી ફેરફારો શક્ય બનાવ્યા તેને લીધે ગજજરના પ્રારંભિક પ્રયત્નોને અન્યાય થયો છે ખાસ કરીને કાપડનો ઉદ્યોગ ભારતમા પગભર થયો તેને માટે ત્રિભુવનદાસ ગજજરને આદ્ય કાર્યકર્તા ગણવા જોઈએ મને લાગે છે કે આધુનિક ઇતિહાસે આ બાબતમા ગજજરને અન્યાય કર્યો છે

આ ઉપરાંત પારિભાષિક શબ્દમેય કરવામા ગજજરે પહેલ કરી હતી, અને ઔદ્યોગિક કૌશલ વર્ધ્સ પણ તેમના જ પ્રયત્નને આભારી હતું

આ પછી ગજજરને મુબઈ જાનુ પડ્યું અને મુબઈમા ૧૮૯૭મા રાણીનું પુતળ તાફ કર્યાથી તેમને દેશભરમા કીર્તિ મળી ગજજરે અનેક લોકોને ધંધાદારી બતાવ્યા હતા મારા નાના ભાઈ નારાયણરાવને રમના મામનું શિક્ષણ એમણે જ આપ્યું હતું ત્રીસ વર્ષ સુધી નારાયણરાવ પ્રથમ વર્ગના રજરેજ તરીકે આખા દેશમા પ્રખ્યાત હતા

ગજજરના જીવનના બીજા એક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ અહીંયા કરવો જોઈએ ૧૮૭૭મા ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ સુરતમા મળી ત્યારે કોંગ્રેસનો મુખ્ય

મહાપ ગજગરના ઘરની પાસે જ હતો આ વખતે હું એક અકવાડિયુ ગજગર સાથે હતો અને અનેક મિત્રોએ બને પણ વચ્ચે ગમ્માધાન કરાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ગજગર કટુમનુ સુરતમા જૂનું ઘર છે અને એક લગ્નપ્રસંગે પ્રોફેસર ગજગરે મને અને મારા ભાઈ નારાયણરાવને એમને ત્યાં રહેવાનું આમંત્રણ આપ્યું ગજગરના પિતાને વખતે જીવતા હતા અને ખૂબ મજા આપતા જાતી વખતે એમને મીઠાઈ ભરેલી તામ- (ટો) આપવામા આવી અને તે તાસક આજે પણ મેં જાડવી રાખી છે

સમર્થ રસાયણશાસ્ત્રી ત્રિભુવનદાસ ગજજ્ઞના અનેક પ્રશસકો હતા જીવનમાં એમને અનેક માનપત્રો મળેલા, તેમ જ જ્યારે તેમણે રાષ્ટ્રીના બાવલા ઉપરના ડાઘા દૂર કર્યા ત્યારે તેમના ઉપર પ્રશસ્તિઓનો વરસાદ વરસાવવામાં આવ્યો હતો એમાના કેટલાક માનપત્રો તેમ જ છાપામાના ઉતારા મૂળ શબ્દોમાં આપવામાં આવ્યા છે આ મહાન વૈજ્ઞાનિકને સૌથી સરસ અજલિ તો ગુજરાતની મહાન વિભૂતિ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડે અર્પણ કરી હતી આ અજલિનો પાત્ર અહીં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે

૧૯૩૩માં ઍલેમ્બિક કૅમિકલ વર્ક્સનો રૌપ્ય મહોત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો હતો (૧૯૦૭ થી ૧૯૩૨) આ વખતે પ્રાસંગિક પ્રવચન કરતા મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે ત્રિભુવનદાસ ગજજ્ઞ સાથેના પોતાના મીઠાશબ્દોના સંમંથાની કેટલીક વાતો કરી હતી તે ઉપરાંત ઍલેમ્બિકના મૂળ સ્થાપક તરીકે ગજજ્ઞને અજલિ આપતા તેમણે જણાવ્યું હતું

“તેમના સૂચનથી રાજ્ય તરફથી આમત્રેલા જર્મન રગરજે વાવું કરાવી અને શીખવાતો રગરકામ અને છાપકામની જુદી જુદી વિધિઓ મને સમજવી રહ્યા હોય તેવી રીતે ગજજ્ઞ તેમના સાદા પોષાકમાં અને વિનોદી મુખમુદ્રામાં મારી મામે ઊભા હોય તેમ હજુ આજે પાત્ર હું તેમને નિહાળું છું મારે મન ગજજ્ઞનું નામ ઓટલે સખત પરિક્રમ, અખૂટ ઉત્સાહ અને પ્રમજ ઇચ્છા શક્તિની પ્રેરણામૂર્તિ મને ગજજ્ઞ માટે અને તેમની અજાયબ શક્તિઓ માટે ખૂન ખૂન માન છે”

ॐ તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ ।

પરોષમ્ભારાય સતા વિમૂઘ્ય ।

“ What is grandeur, what is power ?
Heavier toil, superior pain.
What the bright reward we gain ?
The grateful memory of the good ”.

ઉદારચરિત આદર્શ

શ્રી. ત્રિભુવનહાસ કલ્યાણજીદાસ ગજનર

એમ. એ., બી.એમ.સી.

આ ઉદારચરિત સંસ્થાના મૂળ માલિક અને સ્થાપક સદ્ગત ‘રાજવર્ણ’ શેઠ નારમભાઈ કેશવજી, જેમને આરભમાં આપે આપેલી અમૂલ્ય સલાહ અને સલાયના પરિણામરૂપે આ સંસ્થા હાલ આ ઉન્નત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલી છે, તેમની વત્ર પુર્વે જલે તોયે એ ન્યાયે આપના તરફ પૂજ્યવૃત્તિપ્રેરિત ગંભીર આભારની લાગણી શુદ્ધ પ્રેમપૂર્વક પ્રદર્શિત કરવાની ઉન્નત ઇચ્છા હરહંમેશ આપનું શુભ નામસ્મરણ થતાં ઊછળતી જોવામાં આવતી હતી, પણ જીવના અનિર્વચનીય વિપાકને લીધે તે સંસ્કારે અનાયાસે જગત થતાં આજે તેમના અનુયાયીઓ અને કાર્યવહનમાં તેમના જ પગલે પગલે ચાલનારાઓ આમે આ અદ્ય માનવત્ર દ્વારા તે સદ્ગત પુરુષની ઇચ્છા કર્તક અંશે પાર પાડવા ચત્તવાન થઈએ છીએ તેને આપ મોગ્ય ન્યાય આપશે.

પાશ્ચાત્ય રસાયણવિદ્યાના આપ એક અતિ નિપુણ જ્ઞાતા છે, આપના આ વિષયના તલસ્પર્શના આપે ભારતવર્ષના અનેક વિદ્યાર્થીઓને અને એ વિદ્યાના ઉપાત્તકોને ઉપદેશ આપી આપે આપનું જીવન યશસ્વી અને સાર્થક કર્યું છે, તેને પરિણામે આપ એક સારા વિચારદ વૈજ્ઞાનિક પંડિત તરીકે આ ભારતવર્ષ ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પણ પંકાઓ છે તેથી આપના તરફને અમારો આભારપ્રેમ દ્વિગુણિત થાય તો તેમાં અશ્કર્ય નથી.

સૂતરને પાકા રંગથી રંગવાની કળા જેનો ઉદય માત્ર પશ્ચિમ દિશામાં જ થયો હતો તેનો પ્રકાશ પૂર્વ તરફ વિશેષતઃ આ ઊછરતા પેટલાદ નગરમાં વાળી,

તેને ઉત્તરોત્તર દેદીખમાન કરવામાં આપે અપૂર્વ શ્રમ લીધો છે તેને માટે
અમે આપના સદાના આભારી છીએ

આત્માર મુખી ક્રેલા મહાન કૃત્યોની નિષ્કામભાવના ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત
થાઓ; અને આપને અધિક માન પ્રાપ્ત થાઓ, એવી અમારી વિશુદ્ધ હૃદયની
ભાવના ઠગાન્નિયના પરમાત્મા પરિપૂર્ણ કરે તથાસ્તુ

વિ.

પરીખ નારણભાઈ કેશવલાલ
રંગશાળા, પેટલાદ
ગોમવાર, તા ૩૦-૩-૧૯૧૪

મહામત રામચરણ શેઠ
નારણભાઈ કેશવલાલના
બંધુઓ અને અનુયાયીઓ
પરીખ રમણલાલ કેશવલાલ
તથા
શાહ હોટાલાલ મોતીલાલ

॥ શ્રી ॥

લક્ષ્મી મુવર્ણરૂપાપિ પાણિપાદો નિવૈધતે ।
સર્વાંગ મૂવર્ણચેર વર્ણરૂપાપિ ભારતી ।

મહાનુભાવ વિદ્વદ્વર

શ્રી. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજર,

એમ એ, બી એતસી

પૂર્વે રંગવાની કળા જે આપણા હિંદુસ્થાનમા હતી તેને નુર્કસ્તાનના લોકો
એ કળા લઈ ગયા પડો એવી ખિલાવી હતી કે તેઓ ત્યાના ટર્કી નામના પત્નીની
ગલરની વાર્તાની નાથે આમેજૂબ મળતો સુતરનો વર્ણ કરી શકતા હતા જેથી
ટર્કીને એ નામ અત્યાપિ પ્રસિદ્ધ છે તે લોકો પામેથી એ કળા યુરોપમા જઈ
અને ત્યાં ઘણા નમય સુધી ખ્યાનગી રહ્યા પછી તેના મૂળ વનન હિંદુસ્થાનમા

એ કળાની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવાનું પ્રથમ માન આપે જ મેજરેનું હોવાથી આપના એ ભગીરથ પ્રયત્નને અને અગામાન્ય બુદ્ધિશક્તિને અમે હોટેલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે

સને ૧૮૯૮મા શ્રીમત મહારાજા આયચ્વાદ નરહરના ઉપાધ્યાયશ્રી સ્થાપવામા આવેલા કલાભવનમા ઇઈન સ્કૂલ, ડ્રોઈંગ, મિઝેનિકલ, કાર્પેન્ટરી વર્ક, વ્યવહારપરિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ગ્લાસવર્ક એવા કળાને લગતા વિષયોનો અભ્યાસ કરાવવાના કમ સંખ્યા ઉપરાંત વિદ્યાના વિષયક ટ્રેનિંગસ્કૂલને પણ આપે હસ્તગત કરીને વિદ્યાર્થીઓને એવું ઉત્તમ પ્રમાણુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે જેથી તેઓ નારા અધિકાર ઉપર ચક્રા છે એ કેવળ આપના જ પ્રતાપનું પરિણામ છે

શિષ્ય દ્વારા વિદ્યાર્થીનું સેત્ર વિદ્યાન કરી આપ નામ નર આયચ્વાદ નરહરના રાજ્યમા એક દીપ્તિમાન રત્નરૂપે પ્રકાશ પામ્યા હતા અને ત્યાર પછી મુમઈમા ઈમિક્શ લેમોરેટરી સ્થાપીને આપ આપની વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાર્જનાના પ્રભાવથી આખા ભારતવર્ષમા પ્રકાશ પામ્યા હતા અને તે ઉપરાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રવેત્તાઓમા પણ આપે અપૂર્વ નક્કીન સંપાદન કરી છે

વિલાયતથી આવના ટકરિડનો એક રત્નરૂપે સૂચિયો પડ્યો હતો અને મુમઈમા લગભગ બાર વર્ષોના પડતા હતા પણ તે દરતા અહીં સન્ની કિમતે પડવાથી વેપારને અને ગ્રાહકને જે અસાધારણ લાભ મળે છે તેનો વશ કેવળ આપને જ ધરે છે

સુતર ઉપર પાકે રત્ન ચક્રાવવાની જે કલા પૂર્વમા પ્રાદુભાવ પામી પશ્ચિમમા પ્રકાશ પામી હતી તેનો પુનઃ પૂર્વમા પ્રકાશ કરવાનું અને તેમા પણ આપે શાંત જેવા જ્ઞાના નગરમા તે પ્રનયની સચિશેષ લોભિ વિસ્તારવાની સલાહ આપવાનું માન આપને હોવાથી અમે આપનો જન કરમપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ

આપણા દેશમા વિદ્યાર્થીના પ્રભાવને નિષ્ક્રમબુદ્ધિથી વૃદ્ધિ ન મળવા આપનું આયુષ્ય અને વશ વૃદ્ધિ પામો અને આપને હાથે નવનામાન્ય કિતના

અનેક મહાન કૃત્યો થાઓ એવી અમે પરમાત્મા પ્રતિ પૂર્ણ પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના
કરી આ માનપત્ર આપને અર્પણ કરીએ છીએ તે સ્વીકારશો

લી

પરીખ મોતીલાલ જમનાદાસની

કંપનીનો વહીવટ કરનાર

શાહ નાથાલાલ નરોત્તમદાસ

પરીખ મોતીલાલ કરસનદાસ

ખુલાખીદાસ નારણદાસ

પરભુદાસ ભગવાનદાસ

ધી પેટલાદ સયાજી હાઈંગ

એન્ડ મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની

પેટલાદ,

તા ૩૧ ૩ ૧૯૧૬, મગળવાર

સુરત ગહેર તરફથી માનપત્ર

શ્રી ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજનર,

બી એસસી., એમ એ

રસાયણના અધ્યાપક તથા રસાયણ સૂત્રધાર,

અમે સુરતવાલી જનો આ શુભ પ્રસંગે જાહેરમાં ભેગા થઈને, મુબઈ,
ગહેરમાં વિગજતી મહારાષ્ટ્રીશી કૈસરિયદની આરસની મૂર્તિ ઘોડા વખત ઉપર
જ્વલિત થવાથી જેના દર્શન બંધ થયા હતા, જે મૂર્તિની અંદર વજૂલેપ જેવા
ભેરેલા કાગિ દૂર કરવાને દેશી અને પરદેશી રસાયણશાસ્ત્રવેત્તાઓ મથન કરી
પારી ગયા હતા અને આખર લાચારીએ જે અખડ મૂર્તિનું મસ્તક બદલીને
નવું બેનાડવાનો નુકમ આપવામાં આવ્યો હતો, અને નવું મસ્તક લગભગ
તેવાર થવા આવ્યું હતું, એવી અસીની વખતે આવું અનિષ્ટ કાર્ય અટકાવવાને

તે મૂર્તિના ચરણારવિદ આગળ આપે ખેંતથી છ માન સુધી નેવા કરીને, એ કલાકોને અસાધારણ ચાતુર્ય અને અઘાગ ગમથી કરાવીને શુદ્ધ સ્ફટિક ગોર તેજ બહાર પાડીને, સર્વને આનંદાશ્ચર્ય પમાડ્યા છે—તે પરમ રાજભક્તિ, ગ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ તથા વિદ્યાનગના જગજાહેર ક્રમને માટે ખરા જાંત મુખથી અભિમાન અને પ્રેમપૂર્વક આપને ધન્યવાદ આપીએ છીએ

આપનું કુટુંબ આખા ગુજરાતમાં શિષ્યકામમાં જગ્રેસર ગણાયેનું છે આપના પિતાના કામ સ્વર્ગવાસી રા આત્મારામ જગજ્ઞાનુ નામ તેમના શિષ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાન તથા વ્યવહાર કુશળતાને માટે સુપ્રસિદ્ધ છે, તેમના બાંધેલા તથા આપના પિતાશ્રી રા કલ્યાણભાઈ ભાણુભાઈ ગજજ્ઞાના સાથનાં પ્રાચીન આર્ય શિષ્યશાસ્ત્રના તત્ત્વોનું અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય શિષ્યશાસ્ત્રોનાં તત્ત્વો જોડે સમેલન કરીને બાંધેલા આ શહેરના મુખ્ય ભાગના મંમને જ તેમની આ શહેરમાં બજાવેલી સેવા બતાવી આપે છે આપના પિતાએ નિરતર કામ લઈને, અને દ્રવ્ય ખરચીને શિષ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું સંશોધન કરીને, તેનો લાભ શિષ્યોઓને આપ્યો છે, તે સર્વને વિદિત છે

આપને જાહેર માનપત્ર આપવાનો આ પ્રસંગ પહેલો જ બાવેલો છે, તેથી આપે જે જે આ શહેરની તથા દેશની સેવા બજાવી છે અને બજાવે છે, તેની નોંધ લેવી ઉચિત પાસીએ છીએ

આપે પ્રથમ વૈકુંઠવાસી શેઠ તાપીદાસ પ્રજ્ઞાનની સૂચના ઉપરથી વ્યાપાર-ધર્મ પડે ભાગેલા શહેરને હિત માટે એક ઉપયોગી લુન્નગ્રામ સ્થાપવાની યોજના ઘડી કાઢી પ્રસિદ્ધ કરવામાં જે ઉમંગ અને દીર્ઘદ્રષ્ટિ બતાવી હતી તે વાત સર્વ કોઈને જાણીતી છે આપના ઉમદા વિચારોને તથા આપે તૈયાર કરેલી યોજનાને વડોદરાના મહારાજ સાહેબ ગી સલાહશરૂત ગણકવાટે પૂર્ણ ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધાં, તે નામદારના ઉદાર આગવથી આપે વડોદરામાં કલાબવનને જન્મ આપ્યો અને તેને ખિલવવાને અમાધારણ ગમ લીધાં, તેમાં આપ કેટલાએક વર્ષ સુધી સ્વાર્થમુદિથી અનેક લુન્નગ્રામ જ્ઞાન આપવાનો પાયો નાખવામાં ફોર્મદ નીવડ્યા એ કલાબવને આ દેશના તેમ જ પુણેપના

કેળવણીના અગ્રણીઓનું ધ્યાન ખેંચી તેઓને આશ્ચર્યથી ચક્રિત કીધા. વયોદરાના તથા આસપાસના બીજા શહેરના ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ આ શાસ્ત્રીય કેળવણીનો લાભ લીધો.

કળાકૌશલ્યના ઉદ્યોગને વિશેષ ખિલવવા તથા તેને ઝેથી મોટા સગીન પાયા પર લાવવા આપે વડોદરુ છોડી મુબાઈમાં વાસ કર્યો, અને ત્યાં આપે કેટલાંએક દુન્નરોને લગતા કારખાનાને આપના જ્ઞાન અને અનુભવની મદદ આપવા માગી, વળી નખાવતે બહાદુર શેઠ જમશેદજી નસરવાનજી ટાટાની કેળવણીની સ્તુતિપાત્ર મહાન યોજના સાથે આપ સંગવ ધરાવો છો એ સાત્ત્વજી અમને ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે.

છેલ્લે પરમેશ્વર પ્રતિ જામારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે તે સર્વશક્તિમાન પ્રભુ તન તથા મનનું બન્ન અને આયુષ્ય આપો અને અમને આ સૂર્યપુરવાસી જનો એશ્વાર ફરીથી પોતાના આ ઉદ્યોગશાળી અને નિરભિમાની મુવાન પુરુષને ધન્યવાદ આપવા પ્રસંગ આપો તથાસ્તુ*.

માનવનના પ્રયત્નરમાં ત્રી ગજજરે આપેલુ લાપણુ

પ્રમુખ નાહન, મારા સુરતવાતી મુરબ્બીઓ તથા બધુઓ,

આપ સર્વ અમગ્ર મજીને આજે મને કૃતાર્થ કર્યો છે, અને તેથી મારા આનંદનો પાર રહ્યો નથી હર્ષ ઘણો ઉભરાય છે ત્યાર માત્રસને સોખ થાય છે, તે પ્રમાણે મન આજે કેટલેક અંશે થયું છે તમારા કરેલા ઉપકારો કયા શબ્દમાં માનવા તે મને સૂઝતું નથી તેમજ તેનો બદલો શા પ્રકાર વાળવો તે ધ્યાનમાં આવતું નથી હું કર્મકર વર્ગમાં જન્મેલો હોવાને લીધે, મારી કર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે મુત્સદીવર્ગમાં વાકવાનુર્ય વધારે હોય છે આ

* આ માનવન 'ની રેન્ડ વા રજી મે. ૧૮૯૯ના 'પ્રત્યોદય' પત્રમાં નવમાથી લીધી છે

નિયમ વંશના પૂર્વસંસ્કારને લીધે જ છે. આ પ્રમાણે મૂળથી ભાવણ કરવાની શક્તિ મારામાં નહોતી જ અને તે સંપાદન કરવા સારુ મેં કદી પ્રયાસ પણ કર્યો નથી. તેટલા માટે મારા બોલવામાં કંઈ ખામી જણાય તે દરગુજર કરશો એવી આશા છે. અત્યારસુધીમાં દેશની સેવા બજાવવા મેં જે કંઈ પ્રયત્ન કર્યો છે તે કર્મ દ્વારા જ કીધો છે. એ પદ્ધતિને અનુસરવામાં કેટલીક વાર ફાયદો પણ છે, કેમ કે કેટલાક વાણીશૂરા ગુહસ્થાના ઉપર તેમનાં ભાષણ અને વર્તન વચ્ચે જ્યારે અંતર પડે છે ત્યારે ‘પોથીમાંનાં રીંગણાં’ કહીને દોષ મૂકવામાં આવે છે. એવા દોષને પાત્ર હું થઈ શકું નહિ. ઉપદેશથી આચાર વધારે બળવાન છે એ સર્વમાન્ય છે. એ પ્રમાણે મારો પોતાનો ધર્મ બજાવવામાં આચારને પ્રધાન ગણ્યો છે; અને મારા ગુણદોષની પરીક્ષા મારા કામ ઉપરથી આપે કરી છે, અને હવે પછી કરશો એવી વિનંતિ છે. આપના ઉપકારનો બદલો શબ્દોમાં પણ મારાથી આપી શકાયો જ નહિ; પણ પ્રસંગ આવે કામ કરીને વાળવાને તત્પર રહીશ. મારી વાક્યાનુર્ધની ખામી કર્મમાં કુશળતા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીને પૂરવાનો મારો ઉદ્દેશ છે.

મારી અત્યારસુધીની બજાવેલી ફરજોની જાહેર રીતે ગણના મારી પોતાની જન્મભૂમિમાં પ્રથમ થાય છે તે જોઈને મને ઘણું જ સંતોષ થાય છે. કર્મ કરનારાઓને કૃતાર્થતા માનવાની છે ઘણે પ્રસંગે એમ પણ જોવામાં આવે છે કે નવા પ્રકારનાં સંસ્કારોની ઘણા વખત સુધી અવગણના થાય છે, આમ જોતાં કામની ગણના કે અવગણના ઉપર કાર્યશીર્ષિકા આધાર રાખવો જોઈએ નહિ, તેમ છતાં જ્યારે સુરત શહેર મારું કાર્ય લક્ષમાં લે અને મને માન આપે તે મૂલ્ય ગણીને તેમાં કૃતાર્થ થયો એમ માનું એ વાસ્તવિક છે.

આ સુરત શહેર મારી જન્મભૂમિ જાનેશ છે, વળી મારી બાળવાટિકા છે અને મને મૂળ સંસ્કારો અહીં જ મળ્યા છે. મારી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીનું સ્થાન પણ એ જ છે, અને જ્યારે હું શાળાના દિવસોનો વિચાર કરું છું ત્યારે મારી આંખ આગળ મારા સૌથી વધારે આનંદનો ચિતાર ખડો થાય છે. શાળામાં જવાનો પ્રથમ દિવસ તે આનંદનો નહોતો, કેમ કે મોટા મંદિરની પાસેની ગામઠી નિશાળના મહેતાજીની લાંબી સોટી જોઈને હું ચમકી

ગમેા હોતો પછી ધાત્રી મુદને સ્વર્ગવાસી મહેનાજી નગીનદામ નરભેરામ પોતાની
 નરમરી નિયામમા લઈ ગયા અને પોતાની પાસે નકશાની પેગી ઉપર બેતાલીને
 કેન્ડાક વખત સુધી ભાષાતો પછી ગોધીપુરા બ્રાં રૂઢવાના કુવરજી માસ્તર જે
 હજુ અંતરની લગ્નપા પર કાયમ જ છે અને મારા ભાણેજના ભાણેજને ભણાવતી
 વખતે મને યાદ કરે છે, તેમનો માયાનુ સ્વભાવ હુ ભૂલી ગયો નથી આટલા
 વર્ષ સુધી એમના એક વિચાર અને એકનો એક વર્ગ મીઠું પાત્ર વધવાની આશા
 વગર શીખવનારા માસ્તરનો ઉન્નાદ અને ધીરજ કેમ રહેતા હશે એ મોટા
 પ્રશ્ન છે હુ કેળવણી ખાનાએ આ પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન ન આપવું જોઈએ ?
 તો તો કૃષ્ણલાલ ગોસ્વામીનદાસ લાલ જે મિત્રિવાદમા ઉપ્રતી ઇન્સ્પેક્ટર છે
 તેમની કચાવન તથા શિમ્પની કજા, તથા તેમની આશાથી આખા વર્ગના
 વિદ્યાર્થીઓની મદદ લઈને વખેલો ધાનુમય ઉમલો મને જ્યારે મળવાનો
 પ્રસંગ થાય છે ત્યારે સભારી આપુ છું મારા મુખ્ય ગુરુ સ્વર્ગવાસી મહિધરપ્રમાદ
 તાપીમળપ્રનાદ દુર્માઈન માનુ છું, અને એમની શિમ્પપદ્ધતિ અને યથાર્થતાની
 છાપ મારી પાછળની કેળવણીમા રહી છે હાલરૂઢવામાં આત્માસકરનો આજસુ
 છોમ્પ પર કોધ પામ મારા પગ્વ મહેરબાની હતી તો બ કાલિદાસ લાલદાસ
 નાભાવગી લાલ જે જૂનાગઢમા ન્યાયાધીશ છે તેમનો શિમ્પ પાછળ ખંત, અને
 આજ સુધી રહતી મમતા અને ભાવ તો મા ગાત્રપતયમ અનુપરામ ત્રવાડી
 લાલ જે રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ છે તેમની શિમ્પની સરળ મુક્તિ
 અને તેમ આપેલું ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન, તો તો ભાનુરાજ નારાયણશંકરની
 શીખવવાની ઝૂપ અને વિદ્યાર્થી તરફ સ્નેહ અને પાછળથી આપેલું ઉત્તેજન,
 તો તો નદકૃષ્ણલાલ રતનલાલની તર્કશક્તિ તથા તેમણે આપેલું સંસ્કૃતજ્ઞાન,
 પ્રો. બરજેરજી એન્ડી જે લાલ ભાવનગર કોલેજમા છે, તેમણે આપેલું ઈતિ
 હાસનું જ્ઞાન, મી રૂસ્તમજી દોરાબજી પટલ જે લાલમા રાજકુમાર કોલેજના
 વાઈસ પ્રિન્સિપાલ છે તેમની શીખવવાની ચતુરાઈ, મી રૂસ્તમજી ધનજીયા
 ચેમ્ના જે લાલ હાઈકોલેજના રજિસ્ટાર છે, તેમનો અત્યાર સુધી કાયમ રહેલો
 સ્નેહ અને તેમની સિવિલ સર્વિસમાં જવાની સલાહ, મી મેરવાનજી વાહિયા
 લાલ જે મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી છે તેમની અગ્રેજી શીખવવાની દબ,
 સ્વર્ગવાસી વામન આબાજી મોડકની તરજુમો કરવાની પદ્ધતિ તથા મારા

પ્રત્યે કાચમ રહેલો ધિપ્તભાવ હજી મારા મનમાં રમ્યા કરે છે. હેડ માસ્તર મી. વિઠ્ઠલનારાયણ પાઠક જેમને પોતાને શાસ્ત્ર(વિજ્ઞાન)ના પ્રયોજનોનોંધણી શોખ હતો, તેમણે મને પ્રયોજનનું કામ સોંપીને શાસ્ત્રને પણ ચકાવ્યો અને શાસ્ત્રનો ખરો શોખ લગાડ્યો શાસ્ત્રનાં કેટલાંક ઉપકરણો શાળામાંથી લાવીને તથા વેચાતા લાવીને પ્રયોગ કરવાનો શોખ મને ત્યારથી જ લાગ્યો. શાળામાંના ગુરુઓ ઉપરાંત મારી કેળવણી ઉપર બહાગની કેળવણી મળી તે ભૂધી ન જવી જોઈએ. શ. રા. લલિતસંકર વ્યાસ એમને ઘેર હું હમેશાં ખાનગી શિક્ષણ માટે અને મુશ્કેલીઓનું નિગકરણ કરવાને માટે જતો એમના નહવાત્રથી કવિ નર્મદા-શકરનું ગદ્ય તથા પદ્ય તેમાં વિશેષ કરીને તેમનાં લખેલા ‘ચંદ્રચરણ’, ‘સુરતની હકીકત’ તથા નિબંધો, ‘વીરરંગ કવિતા’, ‘સુરતની ચકતી પટની’, ‘હિંદુઓની પટની’ વગેરે કવિતાઓ વાંચવાથી તથા ઉત્સાહજનક વિચારનો ઉદ્ભવ થયો. બાઈસ્કૂલમાં હતો ત્યારે ચિત્રનો અભ્યાસ કર્યો, અને મારા પિતાશ્રીના કાર-ખાનામાં ઓજારોનો ઉપયોગ, અને ઘોડુ લકડકામ કરવાનો અભ્યાસ કરીને મારા શિક્ષણક્ષેત્રનો પાયો આ શહેરમાં જ મંડાયો આ પ્રમગે માટે જરૂરી સ બર્ડવુડ જે અહીંના ન્યાયાધીશ હતા તેમણે બાઈકીની જીઓર્જીજીનું મોટું પુસ્તક આપતી વખતે હું મોટો શાસ્ત્રવેત્તા થઈશ એવું સ્મિતવદને આશીર્વાચન આપેલું તે મારે ભૂધી ન જવું જોઈએ મારા પિતાશ્રીના મિત્ર મુખ્યત્વે કરીને ન બા. મુકુન્દરાય મલિયાય, અને સ્વર્ગવાતી કલાનદાન મહારામ એન્જિનિયર મને વખતોવખત બોલાવતા અને મારા અભ્યાસની તપાસ રાખતા.

ખુશીની વાત છે કે આ સમારંભની મૂલતા પદ્મ મિ. રંગીલદાસ તરફથી થઈ છે, અને તેમણે લીનેલી તસ્લીને માટે ખાન આભાર માનુ છું.

મૅટ્રિકપુરેશનની પરીમા પનાર કર્યા પછી એન્જિનિયરિંગ કૉલેજમાં દાખલ થયો ત્યાં ખાનગી પદ્મ, શાસ્ત્રનો શોખ મૂળથી હાવાથી બી એનસી નો અભ્યાસ કર્યો અને તેમાં ખાત કરીને સ્નાતકનો અભ્યાસ કર્યો દાકતર મોરેગવર ગોપાલ દેશમુખ જે આર્કિટેક્ટ કૅમિકલ એનેલાઈઝર હતા તેમનો મને ઘણું પરિચય થયો અને બધાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેમની સાથે જ કરીશ દાકતર આર્થ બી લાવન જે તે વખતે કૅમિકલ એનેલાઈઝરના હોદ્દા ઉપર હતા, ને સ્નાતકશાસ્ત્ર તથા

પૃથક્કરણમા જેમણે ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેમની ખાસ મહેરબાની મારા ઉપર હતી અને તેમણે મને પોતાનો લેકચર આસિસ્ટન્ટ (વ્યાખ્યાન સહાયક) બનાવ્યો હતો. તેમણે મને પોતાની પ્રયોગશાળામા કામ કરવાની રજા આપી હતી. બી એસસી ની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી ઓફ ફન્સ્ટન કૉલેજમા શાસ્ત્રનો ફેલો નિમાયો અને સાથે સાથે ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજમા વૈદકને લગતા વનસ્પતિ, પ્રાણીજ, શરીરઈન્ડ્રિયવિજ્ઞાન, ઔષધની કૃતિ તથા પરીક્ષા તથા તેના ગુણ અને કાર્યનો અભ્યાસ કર્યો. તે જ વર્ષમા રસાયણ તથા પદાર્થવિજ્ઞાનના ખાત્ર વિષયો લઈને એમ એ ની પરીક્ષા પસાર કરી.

મારો પોતાનો શોખ વૈદકશાસ્ત્ર ઉપર ઘણો હતો પણ મારા પિતાજીની ઇચ્છા એમના અધિકારી મિત્રો જેઈને મને કાયદો સીખવવા તરફ ઘઈ આટલે સુધી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો પણ તેને ઉપયોગમા લાવવાનો અને આગળ જ્ઞાન વધારવાનો કાંઈ માર્ગ નહિ દીસવાથી કાયદાનો અભ્યાસ મી ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવડની સાથે થઈ કર્યો, પણ એ માર્ગ મને હમેશા અનુત્પાદક લાગતો. વાણીશૂરાઓને આ ધંધો વધુ લાયક છે એમ હું માનતો શાસ્ત્ર અને કમિના હું મૂળથી જ ભક્ત હતો. તેથી એ રસ્તો મને રુચ્યો નહિ. તે વખતમા પણ મારું લક્ષ શાસ્ત્ર હતું, અને વિશેષ કરીને શિષ્યવિજ્ઞાન તરફ રહેતું. કી બાનુશકર મને સ્વર્ગવાસી શેઠ તાપીદાસ વ્રજદાસ પાને લઈ ગયેલા અને તેમણે મને સુરતની આબાદીને સારું કઈ યોજના ઘડી કાઢવાનું કામ સોંપ્યું. તે ઉપરથી ઘણા અધ્યયન તથા વિચાર કરીને મેં સુરતમા એક ‘પોલીટેક્નીક’ કાઢવાને સારું એક યોજના છપાવી, પણ સુરતને કમનસીમે શેઠ તાપીદાસ દેવલાલ પામ્યા અને તે વાત ત્યાંથી જ બંધ થઈ આથી નિરાશ થઈને કાયદા ગોખવાનું કામ ચાલુ કરવું પડ્યું. એટલામા ગ્રીમન ગાયકવાડ સરકારની શાસ્ત્રીય અને વિષયવિજ્ઞાન આપવાની ઇચ્છા હતી તેણે કાંઈ રૂપ ધારણ કર્યું અને બી એસસી વર્ગ વગેરેના કૉલેજમા નીકળ્યા.

રસાયણનો અધ્યાપક નિમાઈને હું વગેરેના ગયો તે વખતથી આટલા બધા બેરિસ્ટરો અને વકીલો કાયદાની સલાહ લેવાને સારું તત્પર હોય છે, તેમને ધનો સોંપી દીધો તે સારું થયું એમ લાગ્યું. બી એસસી વર્ગથી કીમત મહારાજ

ગાયકવાડની ઇચ્છા દુબીભૂત થશે નહિ એમ મારુ મૂળથી જ માનવું હતું તે ઉપરથી આખા સંજ્ઞને નારુ ચથાર્થ શિશુની એક નવી યોજના ઘડી કાઢી અને શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને રૂઝમા આપી વડોદરા કોલેજમાં મે રસાયણનો અભ્યાસ વધારવાને સારુ પ્રવૃત્તિ કર્યો, પણ ત્યાં પ્રયોગશાળાની વ્યવસ્થા બરાબર ન હોવાને લીધે અને ધિન્ધિસપાલે મને પ્રયોગ કરતો અટકાવવાથી મારી પોતાની ખાનગી પ્રયોગશાળા જે મે કોલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે નાના પાયા ઉપર શરૂ કરી હતી તેને મારા પોતાના ખર્ચે વધારી.

શ્રીમંત મહારાજ નાહેને પછી મને ધિન્ધિસપાલને સારુ છ વિદ્યાર્થીઓને નાથે લઈને યુરોપ જવાની આજ્ઞા કરી તેના સબધમાં માટે જસૂાવવું પડ્યું કે વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ મોકલવાને ગમે તે વિષય શીખવ્યાથી દેશને કંઈ પણ લાભ થવાનો નથી મને પોતાને ખેતીવાડીનો વિષય શીખવાની આજ્ઞા થઈ હતી યુરોપ જઈને ખેતીવાડી શીખી આવેવાને રેવેન્યુખાતામાં નીમેલા જોઈને યુરોપ જવાની મે નામરજી બતાવી અને જસૂાવ્યું કે હિન્દુસ્તાનની ખેતી હિન્દુસ્તાનના જ ખેતરોમાં અને પ્રયોગશાળામાં શીખી શકાય, અને તેના પરિણામ દમ વીસ વર્ષ ધીરજ રાખીએ તો જ જસૂાવ પછી મે મારા ખાનગી ખર્ચે કાર્મશાળા (Workshop) કાઢી અને પ્રયોગશાળા વધારી તેમાં કેટલાંક કામો કરીને શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને ખાતરી કરાવી કે અહીં આગળ ઉત્તમ પ્રગતિનું કંબીનેટ કામ થઈ શકે છે એક વખત એનું બન્યું કે શ્રીમંત મહારાજ તરફારે મને એક કંબીનેટ—'ગેઈમ બોક્સ' બતાવીને કહ્યું કે આવું અહીં નહિ બની શકે મે ઉત્તર આખ્યા કે હું મારા બનતો પ્રયાસ કરીશ. તે સંતોષ કારક બન્યા પછી સરકારમાં લઈ ગયો અને ખાનગી રીતે જૂનું કંબીનેટ જ્યાં મૂક્યું હતું તે ઉપરથીને તે દેકામે નવું કંબીનેટ મૂક્યું અને જૂની ગેઈમ બોક્સનાં રમકડાં નવી ગેઈમ બોક્સમાં મુકાયા શ્રીમંત નરકાર મહારાજ સાહેબે આવીને ભુલાવો ખાધો અને એમના પોતાના જૂના દાગીનાને મારા બનાવેલા નવા તમજીને વખોડવા માડ્યો. પછી એમનો ભુલાવો ખાધોયવ જાદવે ભાગ્યો એટલે શરમાઈ ગયા. આટલો બધો શ્રમ અને દુખનો ખર્ચ મ્હાં છતાં અધિકારીમંડળની ઉલ્લખીનતાને લીધે મારી યોજના અમલમાં આવી નહિ. આવી રીતે વિષય થતો જોઈને મારા મિત્ર ખાશોયવ જાદવ પામે એક

મોતી કૃષિ-રસાયણ પ્રયોગશાળાનો આમાન મગાવ્યો અને શ્રીમત સપતરાવ ગાયકવાડના પુસ્તકાલયમા શાસ્ત્ર તથા શિલ્પના પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ કર્યો આવી રીતે શાસ્ત્રના અભ્યાસનો મારા શોખ પૂરો પડતો ગયો પછી મેં સૂચના કરી કે રંગના ધંધામા રંગાટ અને છાપકામ હાલ પડતી હાલતમા આવતા જાય છે તેમા ઘણા સુધાગે કરવાની જરૂર છે તે પરથી મને ચળચળ તરફથી એ કામ માવનું હોય તે બધા સ્થળે જઈને રિપોર્ટ કરવાનો હુકમ થયો આ કામ પૂરું કરીને મેં રિપોર્ટ રજૂ કર્યો છતાં યોજના તો પડી રહી મારી તપાસમા એમ જણાવ્યું હતું કે જૂના વનસ્પતિના રંગો હવે નાબૂદ થતા જાય છે અને તેવા જ તથા તેથી ઉત્તમ રંગપદાર્થો રસાયણક્રિયાની મદદથી કૌલટારમાથી બનાવીને જર્મનીવાળા મોકલતા જાય છે તે વખતથી જ મારા મનમા લાગ્યું હતું કે હવે કુદરતના દલાડા ગયા છે અને રસાયણના આવતા જાય છે જર્મનીના કારખાના વાળાઓને મેં બોલાવ્યા અને તેમને સમજાવ્યા કે તમે રંગવાની અને છાપવાની રીતો લોકોને શીખવશો તો તમારા રંગો ઘણા ખપશે તેમના મનમા એ વાત ઉતરવાથી તેમણે મને હિન્દુસ્તાન ખાતેનો રસાયણ સલાહકાર નીમ્યો અને તેમની પાસે મોટા અર્થ કરાવીને સુરત, અમદાવાદ, કાનપુર, દિલ્હી, અમૃતસર, કલકત્તા, કરાચી વગેરે સ્થળે ધીમે ધીમ રંગશાળાઓ કઢાવી

આ બધી રંગશાળાઓને સારું શિખ્યા મેં મારી પ્રયોગશાળામા તૈયાર કર્યા હતા સૌથી પહલ્લી રંગશાળા ચવબહાદુર પાર્વતીશકરના મકાનમા મેં કાઢી અને તેનો લાભ ઘણા રંગજ્ઞ તથા ભાવસાચએ લીધા એ રંગશાળાનો સૌથી વધારે લાભ મી કાવસજી નવરાજજીએ લીધો જે સૂતર એમને વિવાહતથી રંગાવી મગાવવું પડતું તે આઠી રંગવા લાગ્યા એમનો ધસે ઘણો વધતો ગયો અને હાલમા મુંબઈમા જઈને ગ્યમની મોટી મિલ કાઢી છે તે મિલનું નામ જેઈને સર્વ દેશ થઈ જાય છે

જર્મન કારખાનાવાળાઓ પાસે સુરતમા મકાવલી રંગશાળાની વાત ગાયકવાડે સાંભળી અને ઉઠળાગ્યા બોલ્યા “શું જર્મનિ આવીને શાળા કાઢશે અને આપણે બેસી રહીશું ?” તે ઉપરથી તરત જ કવાલવન સ્થાપવાના હુકમ ડાગ્યા આ રીતે કવાલવનની ઉત્પત્તિમા પણ સુરતને જ માન થટે છે કવાલવન

નીકળતાં ઘણા વિદાન થયો ઘણા અધિકારીઓ તેની વિરુદ્ધ હતા તેથી મેં મારે જોખમે ‘ગ્રાન્ટ ઈન એઈડ’ ના ધારણે તે સ્થાપવાની દરખાસ્ત કરી હતી આખરે મારા મિત્ર સ્વર્ગવાસી બાપુસાહેબ આયજ્યેના, ખાસીરાવ જાદવના તથા બીજા મિત્રોના પ્રયાસોથી કલાભવન સ્થપાયું તે સ્થપાતી વખતે મારે માથે એની બધી જોખમદારી નાખવામા આવી અને કુલ સત્તા સોંપવામા આવી અધિકારીમણ સામુ હોવાને લીધે મને જે કુલ સત્તા ન આપી હોત તો હું એ જોખમ માથે લેવાનો નહોતો. કલાભવનમાં વિદ્યાર્થીઓની ખોટ પડશે એમ અધિકારીઓને કહેવું હતું તેને બદલે ચક્રાન્તમાં જ આઈસો વિદ્યાર્થીઓ પ્રવેશક પરીક્ષામા આવ્યા કલાભવનનું કામ ઘણી ઝડપથી વધતું ગયું એનો પૂરા ખ્યાલ તો જે ન્યા આવીને જોઈ ગયા છે તેમને જ આવ્યો છે સર રેમન્ડ વેસ્ટે મને લખ્યું હતું કે જે મારી યોજના વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને દ્રઢ સ્વભાવના માણસોના હાથે અમલમાં મૂકવામાં આવશે તો હિન્દુસ્તાનમા વડોદરા કે ગવણીનું મુખ્ય સ્થાન થશે અને પ્રજાને લાભ થશે કલાભવનની શાળામા વિભાગ પાઠવામા આવ્યા હતા (૧) ચિત્રશાળા — એમા મુનઈની સર જમશેદજી જીજીભાઈની સફૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં શીખવાતા બધા વિરો શીખવાતા હતા, (૨) શિલ્પશાળા — એમા બાધકામ તથા શિલ્પકામ અને તેમા વિશે. કરીને ‘કુંબીનેટ’ બનાવવાનું કામ શીખવવામાં આવતું, (૩) ગંત્રશાળા — એમા વિડટોરિયા જ્યુમીવી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં શીખવાતા બધા વિષયો શીખવવામા આવતા, (૪) રંગશાળા — એમા યુનિવર્સિટીમાં લાલ અપાય છે તેના ઝરતાં પછા ઊંચા પ્રમારનું રસાઈનું જ્ઞાન પૃથક્કરણ સહિત આપવામા આવતું અને સર્વ પ્રકારનું રંગકામ શીખવવામા આવતું, (૫) કૃત્રિયાળા — એમા ખેતી સંબધી સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન તથા મુખ્યત્વે કરીને કૃત્રિતાવનનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું, (૬) શિમણ પલ્લનિયાળા — એમાં સર્વ સાપ્તિત્વનું જ્ઞાન આપવામાં ઘણાખરા વિષયો તો ન્યા જ કામને તારુ તે હાર થયેલા એમ કહીએ તો ત્રાંચે ૨ હાર તથા રંગને સાડુ કવકતાથી એક બંગાળી અને જર્મનીથી રનાવજ્ઞવેતાને બોજાવવામાં આવેલા હતા. કલાભવનને અંગે મોટી પ્રતિભાશાળા સ્થાપવામાં આવી હતી તથા રંગશાળા અને કર્મશાળાઓ ઉઘાડવામાં આવી હતી એ સંસ્થાનું કામ ઘણું સંતોષકારક થાય છે એમ બાપુરજનીસખને

લાગવાથી તેમણે સરકારી બાંધકામ ખાતાની અને ખાનગી ખાતાની વર્કશોપો
જેનો વડિવટ સારો ન હતો, તેને ક્લાબવન માથે એકત્ર કરવાનું સૂચન કર્યું
તેથી સ્વાભાવિક રીતે તે ખાતાની ક્લાબવન પર ઈર્ષા થઈ ક્લાબવનના
વિદ્યાર્થીઓમા ઘણા જુદે જુદે ધર્મે લાગી ગયા છે અને રગના વિદ્યાર્થીઓ
રગના કારખાનામાં મિલને અગે તથા સ્વનત્ર રીતે ચલાવે છે રગનો ધર્મા
કેટલો વધો તેનો ખ્યાલ આયાતનિકાસના આકડા પરથી આવશે આજ
મિતોર એથી લાખ રૂપિયાનો રગ આ દેશમા વપરાય છે અને રગીન સૂતર
તથા ઝાપેલા કાપડની આયાતમા બેલણ કરોડ રૂપિયાનો વટાયે થઈ ગયો છે
સુરતના કેટલાએક વિદ્યાર્થીઓએ એનો લાભ લીધો છે અને તેમા માત્ર
એક જ વિદ્યાર્થી તમારી નજર આગળ લાવુ છુ તે મારા ગુરુ સ્વર્ગવાસી
મહિન્દરપ્રભાદનો ભાણેજ થાય છે અને મૂંગો અને બહેરા હોવા છતાં તેની
તીક્ષ્ણ બુદ્ધિને લીધે ચિત્રનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવીને મુબઈની સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સની
ત્રીજા વર્ગની પરીમા ઘોડા વખત પર પચાર કરી છે

ક્લાબવનમા બધું શિખણ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવામા આવતું હતું
અને તે માટે દેશી ગ્રંથ લખાયા છે એ ગ્રંથમાળાનું નામ 'શ્રી મયાજી જ્ઞાન
મજૂપા' રાખવામા આવ્યું હતું પારિભાષિક શબ્દોનો નિર્ણય કરવાને માટે
વેનસ્ટરના ઇન્ટરનેશનલ શબ્દકોષને આધારે એક બહુભાષિક કોષ સંસ્કૃત,
ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી તથા બંગાલીનો લગભગ અડધો તૈયાર થયેલો છે
અને તેના એથી વિગિન પુસ્તકો પડી રહેલાં છે આ કામ સંપૂર્ણ થયું હોત તો
અંગ્રેજ સરકારના ૧/૪૪ના કેશવલી સમીક્ષીના લોડ લેડીફેક્સના મોટા
દરાવમા દશવિધી દેશી ભાષામા પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન લાવવાની મુશ્કેલી પૂરી પડતી
ક્લાબવનમા, કર્મકાર વર્ગના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ લાભ લેના તેમાનો એક
વિદ્યાર્થી 'મેપલ'ના કારખાનામાં રહીને કેમીનેટનું કામ શીખીને આવ્યો છે
અને બીજો જીનીવામા પાંચ વર્ષ રહીને નર્સ ધરિયાન બનાવવાનું કામ શીખીને
આવ્યો છે, પણ દિલ્લીની વાત એટલી જ છે કે રાજને આટલો પૈસો ખર્ચીને
મેળ્યા પછી તેમના જ્ઞાનનો લાભ લેવાની કોઈ વ્યવસ્થા હજી સુધી કરી નથી ક્લા-
બવનમાં મને સુ શું કામ પડ્યો છે અને માટે કેટલું સ્વાર્થસ કરવું પડ્યું છે તે

આ પ્રસંગે કહેવાનું ઉચિત નથી કલાભવનનું કામ કેવું થાયતું હતું અને તે કેવી સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું તે મનધર્મા એટલું જ કહેવું બરા છે કે મદ્રાસ કોંગ્રેસના પ્રેમિડેન્ટ મિ. વેન, જે કલાભવન જોવા ખાતે આવ્યા હતા તેમણે તેમના મુબઈના છેલ્લી સવામના બાપડામાં કહ્યું કે મને હિન્દુસ્તાનમાં મૌઘી વધારે આનંદ વગેરેની હુન્નરશાળા જોઈને થયો છે અને અમારા આર્ચેન્ડમાં પણ એવી સસ્થા થાય એમ ઇચ્છું છું આ અભિપ્રાયને સારુ આપણે થોડું અભિમાન માનવાનું નથી. એટલામાં મારા મિત્ર બાપુનાહેન આપણે જે આ સસ્થાના ખસા ધર્મપિતા (હિતસ્વી) હતા તેમનું મૃત્યુ થયું તેમના મૃત્યુ પછી દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જથભાઈએ પોતાની કારકિર્દીમાં કલાભવનને ઘણું વધાર્યું અને નર્વ પ્રકારે ઉત્તેજન આપ્યું કલાભવનને માટે નવા મકાનની મજૂરી મળી અને વિદ્યાપતથી તેનો નકલો તેવાર કરવાનો થયો મારો પોતાનો ઉદ્દેશ તેને એટલું વધારવાનો હતો કે તે વગેરેની એક સ્વતંત્ર મુનિવર્મિટી થાય અને સર રેમન્ડ વેસ્ટનું ભવિષ્યકથન ફરીખૂત થાય

શ્રીમંત મહારાજ સરકારનો નવો મહત્ત્વ લખ્મીવિદ્યાન—લગભગ આડંબી કરોડ ખર્ચીને બાંનેનો—રહેવાને અનુકૂળ ન લાગવાથી મારા પિતાને બોલાવીને પ્રાચીન સિંપથાલને આધારે પ્રામાણિક નકલો કઢવાને આજ્ઞા કરી અને તે નકલો આગ્રહ ઇજનેરોના નકલો કરતા વધારે પસંદ પડ્યા

ગયાલું અને રતના ધધા સમઘી માલિતી આપવાને મારુ મે મોટા ખર્ચથી 'રસરત રાસ્ય' નામનું મોટું ચોપાનિયું કાઢ્યું હતું પણ તે આજાય ન મળવાને લીધે એક વરનમાં બંધ કરવું પડ્યું એ જાહેરનામાં મે કોલેટરના રંગ સર્ગથી એક જર્મન ગ્ર થયો તરજુમાં કરીને નમૂના તમિલ એક ગ્ર થ બહાર પાડયો. આવી રીતે ઘાત્ર અને સિંપથ માટે જાનિશય મમ તથા વ્યય કીયા અને ઘણા વર્ષ સુધી મારા કામની રાજ્ય તરફથી જાપતા ન થઈ તે છતાં મે ધીરજ રાખીને કામ કર્યા કર્યું જાખરે શ્રીમંત નરસિંહ મહારાજે પોતે મને ઘોડે અંગે પનાર વધારીને બદલા આપ્યા એટલામાં રાજ્યમાં ઘણા ફેરફારો થયા, શ્રીમંત મહારાજ નાયકવાડનું મહાર નહવું થયું અને રાજ્યમાં ખર્ચ ઘટાડવાના ઉપાયો લેવામાં આવ્યા ઘણાખરા જીરફારીની નજર કલાભવન ઉપર બેઠેલી હતી. તેઓ

દીવાન બહાદુર મલિભાઈ જયભાઈની કારકિર્દી પૂરી થયા પછી કલાભવનના કામને હાનિ પહોંચાડવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થયા જે કુલ સત્તાની ચરતે કલાભવનનું જોખમ મેં માથે લીધું હતું તે કુલ સત્તા રહી નહીં અને વિદ્યાધિકારી તરફથી ખર્ચકાપવાના અને બીજા અનુચિત હુકમો થઈ ગયા જે છોડ મેં મારું જીવનરત્ન સિંચીને ઉછેરલો તેને મારે હાથે છેદી થકાય નહિ આવી રીતે કલાભવનની પડતી તેની બાક્યાવસ્થામાં આવી મારા એક ખસ સાથી સુરતના જ વતની પ્રોફેસર તાપીદાસ દયારામ મહેતા રહ્યા અને તેમણે પડતા કલાભવનને બચાવવા મને મદદ કરી આવી પરિસ્થિતિને લઈને મેં રાજીનામું આપ્યું અને તરત જ મુબઈ જોવા સર્વ પ્રકારના કામને સારું મહાલેખમાં વાસ કર્યો

તે પ્રમાણે મરકીનું દામ એક વખત ચૂકવી આપો તો મરકીખાતાને સંતોષ થશે મને આ ઉપાયો કાંઈ કુચ્છા નહિ, પણ એ સંબંધી વિસ્તારથી ચર્ચા કરવાનો આ પ્રસંગ નથી મારા વિચારો મેં મરકીના કમિશન આગળ રજૂ કર્યા છે અને ત્યાર પછી વખતોવખત જાહેરમાં મૂકતો જાઉં છું આ સંબંધી મારે માત્ર બેટલુ જ કરવાનું છે કે મેં રસાયણશાસ્ત્રને આધાર જનુનાથક દવાઓ તૈયાર કરી છે અને તે મારા મિત્ર સ્વ દાકતર બહાદુરજી તથા મારા મિત્ર તથા રસાયણ ગુરુ દાકતર દેશમુખે માન્ય કરીને ગેર વર્ષે વાપરી હતી આ વર્ષે મરકી ફાટી નીકળ્યા પછી એ દવાની અજમાયશ કરવાની તક મળતા મને ઘણી મુશ્કેલી પડી મરકી ઝાટકાવવાને સારુ મરકીના જનુનું એર શરીરમાં દાખલ કરવાને માટે લાખો રૂપિયાના ખર્ચ થાય છે અને વગર વાકે મનુષ્યો પર પ્રયોગો થતા જાય છે, પછી તેમાં પરિણામ સારુ આવે કે માર્દ મારી દવા જનુને નિઃસશ્વ માસી નાખે છે અને એરને કાપી નાખે છે મનુષ્યને કોઈ પણ પ્રકારે હાનિકારક નથી તેને મારુ સર્વ ખર્ચ મારા પોતાનો કરુ છું તે છતાં તે વાપરવાની તક મળતા મુશ્કેલી પડે છે હાલ દોઢ મહિનાથી બુ લિન્દુ ફ્રીવર હોસ્પિટલમાં પ્રયોગો કરુ છું અને એ રીતે પ્રયોગો કરવાની તક મળ્યા કરશે તો થોડા વખતમાં એ ઉપચાર સર્વમાન્ય કરી શકીશ એમ મને લાગે છે

મુબઈમાં જઈને મારા પાતાને ખર્ચ મારી પ્રયોગશાળા વધારતો જાઉં છું અને તેમાં થતા અન્વયણ અને સોધનો લાભ જુદા જુદા મંદાવાગાઓને આપવાને તત્પર રહુ છું, તે છતાં દિલ્લીની વાત એ છે કે આ મરકીના અસ્વસ્થ વખતમાં ઘણા જ ઘેડા લાભ લે છે મારા રસાયણજ્ઞાન અને અનુભવનો ખપ સરકાર કે મ્યુનિસિપાલિટીને ક્યાથી જ લોય ? ગમે તેટલું શાસ્ત્ર જ્ઞાન મેળવેા ગમે તેટલો સોધખોળ કરા પણ તમાર સારુ સરકારમાં તો કંઈ સ્થાન નથી જ સરકારને તા વિવાદમાં વિષય જાખીને પરીણા પસાર કરીને આઈ એમ એમ નો ખિતાબ ધારણ કરતા શાસ્ત્રવત્તા જ ખપ લાગે દાકતર લામનના ગા પછી દાકતર દેશમુખ જેવા શાસ્ત્ર અને વૈદકની મોટી ઊંચી પદવી ધરાવનાર અને બાર વર્ષ સુધી બાઈસ્ટન્ટ કૅમિકલ એનેલાઈઝર તરીકે પુષ્કલમનું કામ કરું તેવા કૅમિકલ એનેલાઈઝરની જગ્યા સારુ નાચાક ગણા અને કાંઈ પણ

આઈ એમ એમ જેને દાકતર વડકરના કહેવા પ્રમાણે ફક્ત ટેસ્ટ ટ્યુબ પકડવાની જ લાયકાત હોય તે જ લાયક ગણાય. આવી રીતે શાસનના અન્વેષણની દુર્દશા થતી જોઈને દાકતર વડકરે 'ઈન્ડિયન ઓગ્રિકલ્ચર'ના રિપોર્ટમાં ઘણી સખત ટીકા કરી છે તે જ પ્રમાણે હલ્લ ઓફિસરો કે જેમને પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણનું પૂરું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, તે જગ્યાએ પણ આઈ એમ એસ જ જોઈએ. કૅમિકલ એનેલાઈઝરની જગ્યા થોડા વખત પર ખાલી પડી અને જે કામ કૅમિકલ એનેલાઈઝરથી ન થયેલું તે કામમા મે મારી ચરસાઈ બતાવેલી, તે ઉપરથી કોઈ મુશ્કેલિયન ગૃહસ્થોએ કહ્યું કે એ જગ્યા મને કેમ આપવી ન જોઈએ? ત્યારે મારે તેમને એટલો જ જવાબ આપવો પડ્યો કે એ તો આઈ એમ એસ ને સારું ચીઝર્વ છે.

હું મુબઈમા ગયો ત્યારે રસાયણપ્રયક્કરણ તથા રસાયણઉદ્યોગની જુદી જુદી શાખાઓ શીખવવાને ખાનગી વર્ગો કાઢવાની મને ઘણા તરફથી સૂચના થઈ પણ થોડા વખતમા જર્સ્ટિસ રાનડે તરફથી મને ખબર પડી કે એક ગૃહસ્થ મોટી ગજવર સખાવત કરનાર છે અને તેને સારું મારી પાસેથી યોજના માગવામા આવી ત્યાર પછી ઘણી ચર્ચા થઈ અને એક યોજના નક્કી થઈ અને પ્રસિદ્ધ કરવામા આવી મારો પોતાનો અભિપ્રાય એ સખાવતનો ઉપયોગ શાસ્ત્ર અને તેમા મુખ્યત્વે કરીને રસાયણ અને ઉદ્યોગોને માટે કરવાનો છે તેમા કમિટીના ઘણા સભ્યો મળતા વિચારના છે નામદાર વાઈસરોય લૉર્ડ કૅર્ઝને પણ જે થોડી ટીકા કરી તેમા પણ એવો આશય દેખાય છે જનુવિદ્યા ચાળાને એ યોજનામા સ્થાન આપવું સલાહભરેલું નથી તેમ જ હિન્દુસ્તાનમાં વર્ડઝર્વ સાહેબના મત પ્રમાણે ફિલસૂફીના અતિશય 'ડોઝ'નો વ્યય કરવાની જરૂર નથી તત્ત્વવેત્તાઓને પોતાના મગજ તથા પુસ્તકાલયોની જરૂર છે તેવા માધનો હાલની યુનિવર્સિટીઓ આપે છે ખરી જરૂર શાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગ માટે પ્રયોગશાળાઓની છે કલકત્તા 'પ્રેસિડેન્સી કૉલેજ'મા જ્યારે રસાયણ પ્રયોગશાળા પાછળ બે લાખ રૂપિયા ખર્ચા છે ત્યારે મુબઈની 'પ્રેસિડેન્સી કૉલેજ'મા બે વિદ્યાર્થીઓને પણ શીખવવાને પૂરતા માધન નથી તેમને ગ્રાન્ટ મૅડિકલ કૉલેજમા ધકક્ર ખાવા પડે છે મારા વાચવામા આજે જ આવ્યું છે કે

જેન લોકો બે લાખ રૂપિયા એકઠા કરીને અહીં કોઈ સંસ્થા સ્થાપવાના છે તેનો ઉપયોગ શહેરના શાસ્ત્રજ્ઞાન અને ઉદ્યોગ વધારવામાં થશે એવી આશા છે

હવે આજના મહાપ્રસંગનો વિષય લઈને ગમ્માંતિ કરતા પહેલાં મારા ઉપર શહેર તરફથી જે બધા ઉપકારો થયેલા છે તેના બદલામાં હું મારી પાસેથી જે કામ શહેર માગશે તે કરવાને તત્પર છું એક વખત સુરત શહેર વ્યાપાર ઉદ્યોગનું મથક હતું અને તે સંઘર્ષમાં કવિ નર્મદાસકર આ પ્રમાણે લખી ગયા છે, 'સુરત સોનાની મૂરત' ફરીથી સુરત શહેરની ચકતી કેમ આવે તેના જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે આપણે સુરતના લાલાજીને નામે ઓળખાતા લોકો લાલાઈ છોડી દઈને અમદાવાદી લોકોની પેઠે ઉદ્યમ, કરકસર ને સંપ શ્રદ્ધ કરીએ અમદાવાદ શહેર કોઈ બંદર કંઠિ નથી, તે છતાં આટલી બધી મિલો તથા વેપાર ચાલે છે તો આપણે વેપાર કેમ પડી ભાગવો જોઈએ? અને આપણી ત્રણ મિલો પણ પૂરી કેમ ન ચાલવી જોઈએ? અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ આવું સરળ રીતે ચાલે છે તો આપણી મ્યુનિસિપાલિટીમાં આટલા બખેજ શું કરવા કરવા—થવા જોઈએ? આપણે તો વળી અમદાવાદી કરતાં વધારે તીવ્ર બુદ્ધિવાળા અને ચંચળ અને સુધક કહેવાઈએ છીએ તે છતાં આપણે અમદાવાદ કરતાં બધી વાતમાં પાછળ પડ્યા છીએ.

હવે આજનો જે ખરો વિષય મહારાણીશ્રી કંસરે હિન્દ સંબંધી છે તે વિષય પર થોડા બોલ કહીને હું સમાપ્તિ કરું છું મહારાણીશ્રીની ભવ્ય પ્રતિમા ઉપર કોલટારના ઘણા પડવાથી ઘણા વખતથી હું તેને વિશે વિચારમાં હતો મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે કેમિકલ એનેલાઈઝર તથા બીજા સાસ્ત્રીય ગૃહસ્થો તે દૂર કરવામાં રોગ્યા છે વળી એમ સાંભળ્યું કે મુરોપના રસાયણીઓએ સૂચવેલી પ્રક્રિયા અજમાવવામાં આવે છે આ બધા કારભારમાં મારી દાદ કેમ લાગશે એમ પાડીને એ વાત પર લગ આખું નહોતું પણ જ્યારે એક સાંજે મારા મિત્ર શ્રીમનલાલ હરિલાલ સેતલવડે, 'એડવોકેટ' દૈનિકમાં આવેલી ખબર મને કહી કે શાંતીના પૂતળાનું મસ્તક ઉતારીને નવું નેવાર કરીને મૂકવાનો પુકમ થઈ ગયો ૬ ત્યારે મુ જગત થયો મે તરત જ ખા. બ. મર્ઝબાન ઍન્જિનિયરને લખ્યું કે જ્યારે આખું આ ઉપર વાત આવી ત્યારે મુ પૂનજુ જેવા માગુ છું

અને મને કાઈ પણ ઉપાય સૂઝશે તો અજમાવવા મારું છે મને નાઉમેદીનો
 જવાબ મળ્યો. થઈ તેમને જાતે જઈને મળ્યો અને તેમની પાસેથી અજમાવવા
 કરવાની પરવાનગી મેળવી લગભગ એક મહિના સુધી પ્રયોગ કીધા અને
 નફા થઈશ એમ લાગ્યું ત્યારે મી મર્ઝબાનને બોલાવીને મેં એમના દેખતા
 મોઢા ઉપરનો એક નાનો ડાઘો બે કલાકમાં ઓગાળીને કઢાડી બતાવ્યો તેમાં
 આરસને કાઈપણ ઈજ થઈ નહિ, અને તેમની પૂરી ખાતરી થઈ ત્યારે મને
 કામ સોંપવાની ભલામણ કરી વળી મારી જોડે કચર થયો અને તેમાં મારા ખર્ચના
 માત્ર પાંચ હજાર રૂપિયા નક્કી કરીને મેં કામ માથે લીધું ડાઘો ચેના હતા તે
 પૂષ્કરણથી નક્કી કર્યું અને તેમાં કોલટાર અને લોખંડ માલૂમ પડ્યા ઘણું કરીને
 કોલટારને લોખંડની પેણીમાં કાતો ગાડીની મળી અથવા તો હીરાકથી જેવો પદાર્થ
 નાખીને ઉકાળીને ઊનો ઊનો તાજ ઉપર રડચો હોય એમ લાગ્યું પીઠ ઉપરનો
 કેટલોક ભાગ તપાસતા માનૂમ પડ્યું કે એ મિશ્રણ લગભગ પોણા ઇંચ સુધી
 ઉંડું ગયેલું હતું મને મુબઈના નામદાર ગવર્નર સાહેબે પૂછ્યું કે બીજા રસાયણથી
 જે ડાઘા ન નીકળ્યા તે મારાથી શી રીતે નીકળ્યા? મેં જવાબ દીધો કે કોલટારનું
 રસાયણ અને રગની બનાવટ સંબંધમાં આજે કેટલા વર્ષ થયાં થીખવું છે
 તેથી કોલટારનો સ્વભાવ જાણીને તેને મેં મારા કબૂમાં લીધો છે સર્વ લેડોના
 મનને કોલટાર એક કાળી ચીકણી નક્કી વસ્તુ છે પણ અમારે રસાયણીને તો
 કોલટાર એક નીતમ વસ્તુ છે કોલટારના રસાયણથી જન્મતના ઉદ્યોગોમાં
 મોટો ઉત્પાત થઈ ગયો છે જે વસ્તુઓ ઘણીખરી કુદરત પાસેથી જ મળતી
 હતી તેમાંની ઘણીખરી વસ્તુઓ અને બીજી નવીનવી વસ્તુઓ આ જ
 કોલટારમાંથી મળે છે કોલટારમાંથી આ બધા અદ્ભુત ખૂબસુરત રંગો થાય
 છે સુરંગી કે મજ્જા હલ કોઈ વાવતું નથી અને ગળીનો રંગ પણ હવે કોલ
 ગરમાંથી તૈયાર થયો છે તેથી હવે ગળી બનાવવાના કલકત્તા તરફના મોટા
 ઝારખાનાઓ બંધ થવાનો વખત આવ્યો છે કોલટારમાંથી ખાવાના પદાર્થો
 સેકેરીન વગેરે મળે છે અને બેલેલિટની ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે એક સદી પછી
 કદાચ આપણે ખાવાના પદાર્થો, કોલસો, લાઈટ્સોજન, ઓક્સિજન અને
 નાઈટ્રોજનના પરમાણુ બાંધીને બનાવી યકીયુ ઉત્તમ સુગંધી પણ કોલટાર
 માંથી બને છે વળી જનુનાથક તથા બીજા ઘણા પ્રકારની દવાઓ પણ કોલટાર

માથી બને છે, આવી રીતે કોલટાર તો એક કંપડુમ જેવો થઈ પડ્યો છે તના સબધમાં મેં એક કવિતા મારા મિત્ર કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ ખાસે રચાવી હતી ને 'રસરગ રહસ્ય'મા છપાવી હતી તે મારા મિત્ર ગાઈ બતાવશે.

આવો હું કોલટારનો મોટો ભક્ત તેના હાથે કોલટાર વશ થાય એમા કાંઈ નવાઈ નથી મેં ગ્લેસિયલ ઍનેટિક ઍસિડ વાપરીને કોલટારને ઓગાળી નાખ્યો અને પથ્થરના રજકસુને કાંઈ પણ ઈજ થયા વગર બધા બે થી લીધા બીજી બધી દવાઓ વાપરીને મને શી શી અડચણો પડી અને કામ કેવી રીતે ચારપાવ માસ સુધી લંબાયું તે 'ટાઈમ્સ ઑફ ઈન્ડિયા' વગેરે બીજા પેપરોમા છપાઈ ગયું છે તેથી આ દેકાણે સવિસ્તર કહેવાની જરૂર નથી જે છેલ્લા ઘણા રહ્યા તે કહાડવાને માટે કલોરિન વાયુને કામે લગાડ્યો તમે સાંભળીને તાજુબ થશો કે જે કલોરિન વાયુએ રાણીના પૂતળાનો રોજ કાપીને તેની શુદ્ધ સ્ફટિકમય તેજસ્વી ગૌર કાન્તિ બહાર પાડી છે તે જ કલોરિન વાયુ અને તેનો ઠંડુ આયોડિન આ મરકીના ઉપાયોમાં હું કામે લગાડુ છું એટલે ખરું જોતાં મરકી સંજોગો મારી યોધ અને પ્રયોગોનો ઉદ્ભવ પણ મહારાણીકૃપી વિક્ટોરિયાના ચરણારવિદની છ મહિનાની સેવામાથી જ થયો છે અને મહારાણીકૃપીનું નિમિત્તના સર્વ કાર્યો સફળ થાય છે તેવી રીતે જ આ કામમાં પણ પરમેશ્વર સાહાય થશે અને દેશમાંથી ગેગનું મૂળ જશે અને દેશમાં સુખશાંતિ પ્રવર્તશે

વિદ્વન કૉલેજમાં માનપત્ર

“અત્રેની વિગ્સન કૉલેજના રસાયણશાસ્ત્રના પ્રોફેસરનો ભેદો યોગ્ય વર્ષ લગત્ર બહુમાન રીતે ચલાવી રીટાયર થયેલા પ્રોફેસર ગજનંદને એ કૉલેજના હાલના અને આગલા વિદ્યાર્થીઓએ ચાવુ અઠવાડિયામાં એક મેળાવણે ભરી માનપત્ર આપ્યું હતું એ મેળાવણનું પ્રમુખપદ એ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ અને આપણી મુનિવર્સિટીના બીજી વાર નિમાયેલા વાઈસ ચેન્સેલર ડૉ. મેડીકને લીધું હતું ને પ્રમુખપદ ઉપરથી પ્રોફેસર ગજનંદના રસાયણશાસ્ત્રના બહોળા જ્ઞાનની વ્યાજબી પ્રશંસા તેમજે કરી હતી આપવામાં આવેલ માનપત્રમાં પ્રોફેસર ગજનંદની જે સ્તુતિ કરવામાં આવી હતી તે કેવળ વ્યાજબી હતી અને એમાં કશો

શ્રીમતી કે પ્રોફેસર ગજજરે રસાયણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન એટલું બધું આગળ વધારી દીધું છે કે રસાયણશાસ્ત્રના યુરોપિયન વિદ્વાનોમાં પણ તેમની પ્રશસ્તિ થવા વગર રહેતી નહીં તેઓએ જે પ્રયોગશાળા કાઢી છે તે પ્રયોગશાળા જોઈને યુનિવર્સિટી કમિશન બહુ ખુશ થઈ ગયું હતું અને એ ખરું જિં કે આખા દેશમાં તેમના જેવી બીજી એકે ખાનગી પ્રયોગશાળા નથી ૧૮૯૭માં પ્રજામાં ફેલાયેલી ઉશ્કેરણીને પ્રતિરોધે કોઈ ઝૂંબની શખ્સને જાણે મરહુમ મહારાણીનું આરતપહાણનું પૂતળું ડામરથી ખરાબ કરવામાં આવ્યું હતું તે પ્રોફેસર ગજજરે રસાયણશાસ્ત્રના પોતાના જિંદગી જ્ઞાનથી બિલકુલ સાફ કરી આપ્યું તે તેમની જાહેર સેવા એવી કીમતી હતી કે તેમનો સરકાર તરફથી તેમને ઘટતો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો નહીં તે સરકાર માટે પ્રજામાં માનભરેલું ગણાયું નથી એ પૂતળું સાફ કરવાની સઘળી આજ્ઞા ઉગ્રી દેવામાં આવી હતી અને પૂતળાનું ડોકું જે ડામરથી વધાર ખરાબ હતું તેને છૂટું પાડી તેને બદલે નવેમરથી ઈ ગ્લેસથી ડોકું કંચવી મગાવી તે વજગાડવાનો પણ વિચાર ચાલ્યો હતો તેવામાં પ્રોફેસર ગજજરે તે સાફ કરવાનું કામ ઉપાડી લઈ તે પાર ઉતાર્યું તેવું જો કોઈ યુરોપિયને કીધું હોત તો સરકાર જરૂર તેને ખિતાબ આપ્યા વગર રહી હોત નહીં પ્રોફેસર ગજજરે કાંઈ એવા માનના ભૂખ્યા નથી, પણ તેઓ સજ્જદારી બાબતોમાં પ્રજા પક્ષે છે તથા મસ્કીની રસીની બાબતમાં તેઓ સ્વતંત્ર વિચારના છે તે કારણેસર મહારાણીનું પૂતળું સારું કરવાની જાહેર સેવાના બદલામાં તેમને ઘટતો ખિતાબ આપવામાં સરકાર અત્યાર લગભગ ભૂલભરેલી રીતે પાછળ પડી ક્ષેપ તો સરકારે હજી પણ પોતાની તે ભૂલ સુધારવાની જરૂર છે, ને કોરોનેશન પ્રસંગે અપાનાસ માનોમાં સે કંઈ અફવાતૂન માન મેળવનારા કરતા પ્રોફેસર ગજજરનો હક વધારે જી ”*

મી ગજજર અને મહારાણીનું બાવલું

દેશી હુન્નરમાં આગળ પડવા કેવું મગજ ધરાવે છે? કોઈ માગે અપણા શહેરની શોભામાં દૂધણ લાવવાના નીચ હેતુથી પાવવાને રસ્તે મોટી કીમતથી

* આ અવતરણ, વા. ૭૧ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૦૨ના 'યુજરની' ૧૯૧ માન-પત્રમાંથી લીધું ॥

મુકામેલા નામદાર મહારાષ્ટ્રીના બાવલાને ટાર કે ધમરથી બગાડી નાખ્યું હતું અને ત્યાર પછી તે બાવલાને ઢાંકી રાખવામા આવ્યું હતું, અને તે દુરસ્ત કરાવવાનો વિચાર અને તપાસ ચાલતા હતાં મોટા મોટા ઈંગ્લીશ કસ્ટોમરો અને રસાયણી સાથે ખૂબપરછ કરવામા આવી હતી અને છેવટે એવું ધારવામા આવ્યું હતું કે બગાડેલો ભાગ કાઢી તે જગ્યાએ નવો ગોઠવવા મિવાજ બીજો દલાજ નથી અને તે કામ માટે જરૂર મોટો ખર્ચ થવા સંભવ હોયો ગમે તેટલો ખર્ચ થાત પણ આપણી પ્રજાને એ ભાગ્યશાળી બખતોવર પ્રતિમાનાં રોજ આવનાજતાં દરચન થાત પણ તેમા કાંઈ ખામી જણાતા અને સાધા દેખાતા પેલા ચણને પણ યાદ કરવો પડત, કે કોઈ હયામખેરે આપણા શહેરની શોભામા એમ લગાડી આપણા દેશને બદલામીમા આપણી મુક્ત્ય હતું

પ્રભુ દલાળુ છે એ નમરા પાપી ચણનું નામ અને તેનું કામ વીસડઈ જવું જોઈએ એવી દરેક દેશી અંત કરસૂપૂવક જાણજી રાખતો હતો. પણ લાચાર લુન્નર સિવાય તેકાજજનો કાજો ગ્રામ નીકળી શકે તેમ ન હતો. આપણા શહેરમાં ઉપયોગને અર્થે આવી વસેલા ગાલકવાડી કલાબવનના માજી પ્રોફેસર બજજરના માનમાં પણ વફાદારીની લાગણી સખત અસર કરી રહેલી હોવી જોઈએ તેમજ નવા નવા પ્રયોગો કીયા હશે અને નવી નવી દવાની અનેક યોધ કરી આરમ્પલાસ ઉપર ધમર થા ટારના ગ્રામાને સફાઈ સાથે કાઢી નાખવાને ફતેહમદ થયા જશે પછી તેમજ લિમન ભોડી સરકારી અધિકારીઓ સાથે વાત ચલાવી અને પાંચ હજાર જેટલી નાણાની રકમે લાખ કપિયા જેટલી મોટી કીમતનું મહારાષ્ટ્રીજનુ પૂતજુ સાફ કરી આપવાની લિમન કીધી બેચક, મજૂરીએ તે પૂતજુ લાખ રૂપિયાનું હોય પણ આપણા વફાદાર દેશીઓને તેા કટોડની કીમતનું માગતી મહારાષ્ટ્રીજનુ મુખાર્થવદ હતું અને ને જ્યાં જેવું હતું તેવું જોવાને આપણા શહેરને અને આવનારજનારને થી. બજજર ભાગ્યશાળી કરશે ત્યારે તેના લુન્નર મજજને ધન્ય છે, ધન્ય છે એમ હર્ષનાદે આપણને કલ્યા વખર ચાવનાર નથી અને તમામ બીજી પ્રજા પણ તેને ખરા ધન્યવાનના સખુનોથી વધારી લેશે. આટલો રાને વધારે ખુશી થવા જો. એ છે કે નામદાર નાજકવાડ સરકારની કલાબવનના વડાએ

હાલ નથી, તે કામ સરખામ પહોંચાણે જઈ લીધા અને તે પણ જાણવામેળે
 ગાયકવાડી ખરચે આગલા ગાયકવાડ સરકારે એ બાવલું મુંબઈગયાને દર્શન
 માટે મોટી કીમતે મંગાવી મુંબઈની ચોભામાં વધારો કીધો હતો. તે જ બાવલું
 કોઈ ચંપૂળે બગાડ્યા પછી એક વારના ગાયકવાડી અધિકારીને હાથે જ તે પાછું
 હતું તેવું થવા પામવાનો જથ્થો મળ્યો ત્યારે ગાયકવાડ સરકારને પણ આનંદ
 થવા વગર રહેશે નહીં. હાલ આપણે વધુ કંઈ બોલવું નથી. મી. ગજજરને
 જથ્થો મળ્યો એમ સાંભળી આપણે ખુશ થઈશું અને જ્યારે તે બખતાવર
 આવલું મૂકવામાં આવશે ત્યારે પ્રજા તે માટે જે ધન્યવાદ આપે છે તે
 સાંભળવા હાલ આપણે રાહ જોઈશું.કુ

— — — — —

વિજ્ઞાનને લેહભોગ્ય બનાવવા માટે ગજગરે વિવિધ વિષયો ઉપર આપેલાં ભાષણો મહત્વના ગણી શકાય. લગભગ સાઠ વર્ષના ગાળા પછી હકીકત અને ભાષાની દૃષ્ટિએ આ ભાષણો કદાચ આપણું ધ્યાન ન ખેંચે, પરંતુ આ ભાષણો આપવા પાછળ રહેલી એમની વૈજ્ઞાનિક ચિંતાસૂત્રા ફેલાવા માટેની ધગધગ આજે પણ આપણી પ્રસંગાની અધિકારી બને છે. એમના પ્રિય વિષયોમાં મુખ્ય કોલસામાંથી ભિન્ન ભિન્ન રસાયણોની બનાવટ, રસાયણિક ઉદ્યોગોની ખીલવણી અને ઔદ્યોગિક કેળવણી ગણી શકાય ખાસ કરીને ઓગણીસમી સદીના અંતકાળમાં જર્મનીમાં જે આશ્ચર્યકારક ઝડપથી રસાયણિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો તેનો એમણે ખૂબ અભ્યાસ તેમ જ ચિંતન કર્યું હતું; અને આ વિકાસનો પ્રચંડ વેગ જર્મનીમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને આપવામાં આવતા મહત્વને આભારી ગણી શકાય તેમ એમનું માનવું હતું. આજે પણ લેહભોગ્ય વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય આપણે ત્યાં પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું છે એમ કહેવામાં અતિથપેક્ષા નથી. આ દૃષ્ટિબિંદુ નજર આગળ રાખીને ગજગરના પ્રવલ્નને અંજલિકરે એમના ભાષણોમાંથી દેટલાક ફકરાઓ એમના જ શબ્દોમાં નીચે આપવામાં આવ્યા છે આ ભાષણો ગજગરે ઈ. સ. ૧૮૯૯ના અરસામાં મુંબઈમાં આપ્યાં હતાં.

ભાષણ પહેલું

વિષય : કુદરતથી કીમિયા વધી, કોલ્લટારમાંથી અન્નપાન બનાવડો.

બાનુઓ અને ગૃહસ્થો,

કુદરત એટલે શું તે આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. સૃષ્ટિમાં સ્વભાવજન્ય જે પદાર્થો આપણી નજરે પડે છે તે સંપન્નને આપણે કુદરતી કાંઈએ છીએ.

એને જે સ્થિતિમાં જે વડે તેઓ મુક્તિપેલા છે તેને આપણે કુદરત એ નામથી ઓળખીએ છીએ. દુનિયામાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી જેના ઉપર કુદરતની સત્તા ન હોય અને તેમ છતાં જ્યારે “કુદરતથી કીમિયો વધ્યો” — “કુદરત ઉપર કીમિયાની ફતેહ” એમ કોઈ કહે તો આપણને બહુ નવાઈ જેવું લાગે. રસાયણશાસ્ત્રને કુદરતના સંઘર્ષ નિયમોને તાબે રહેવું પડે છે, પણ મનુષ્યોએ કુદરતી પદાર્થોમાંથી અમુક અમુક યોગ (compound) ઉપજાવી કાર્બીને પોતાની બુદ્ધિના પ્રભાવથી કુદરતને પોતાને આધીન એવી તો કરવા માંડી છે કે તેથી કુદરત ઉપર કીમિયાની ફતેહ એમ બેધડક કહી શકીએ.

પ્રથમ એવું માનવામાં આવતું હતું કે કુદરતી મળતા પદાર્થો—વનસ્પતિ અને પ્રાણીમાંથી મળતા પદાર્થો બનવામાં જીવનશક્તિની જરૂર છે પણ જ્યાં ૧૮૨૮માં વ્યોલરે મનુષ્યના રેશાબમાંથી મળતો ‘યુરિયા’, ઍમોનિયમ સાયનેટમાંથી તૈયાર કર્યો ત્યારે ઉપરનો ભૂલભરેલો વિચાર બદલાઈ ગયો અને પછી ધીમે ધીમે રસાયણશાસ્ત્રથી જ્ઞાનદીપના પ્રકાશથી કુદરતી પદાર્થો કીમિયા વડે તૈયાર થવા લાગ્યા, અને હાલ મનુષ્યના જીવનને ઉપયોગી ઘણા પદાર્થો કુદરત ઉપર આધાર ન રાખતાં કીમિયા વડે તૈયાર કરી શકાય છે.

એ કીમિયો શું છે? કુદરતમાં રાસાયણિક શોધથી અમુક અમુક મૂળ પદાર્થ સિદ્ધ માનેલા છે જેમાના દરેકને મૂળતત્ત્વ કહે છે. આવા મૂળતત્ત્વો આજ સુધીમાં આશરે સિત્તેર જડેલા છે તે મૂળતત્ત્વોનો રસાયણવેત્તાઓ પોતાની બુદ્ધિશક્તિ વડે અમુક અમુક યોગ કરે છે અને તેથી મનુષ્યના વ્યવહારને ઉપયોગી થાય એવા ન મનાય તેવા અજાણ જોવા લગશે પદાર્થો બનાવે છે ત્યારે આપણે તેને કીમિયો ક્યો એમ કહીએ છીએ. એ મૂળતત્ત્વો હજુ બીજા ઘણાં હશે એમ ઘણાઓનું માનવું છે. પણ રસાયણશાસ્ત્રની કેટલીએક શોધથી વળી એવું અનુમાન કરવાને પણ કારણ મળે છે કે કદાચ એ બધાં તત્ત્વો અથવા ધ્રુવે પછી જડનાર નવા તત્ત્વો કોઈ એક પ્રાથમિક તત્ત્વનાં રૂપાંતર હોવાં જોઈએ.

આ કીમિયો આપણને આવડે છે? ના આપણે દેશ એવી સારી જગ્યાએ આવેલો છે કે મનુષ્યજીવનને જરૂરી વસ્તુઓ કુદરતથી જ વધારે મહેનત કર્યા સિવાય આપણને મળવા માંડી, અને તેથી આપણા લોકજીવનના વ્યવહાર

સારું જોઈતા પદાર્થો મેળવવાની મહેનતમાંથી બચ્યા; અને તેથી આપણું વસ્ત્ર પારમાર્થિક વિષયો તરફ વળ્યું; અને તે દિશામાં આપણે એટલે સુધી આગળ વધ્યા કે તે જ્ઞાનમાં આખી દુનિયાને પાછળ મૂકી દીધી. પશ્ચિમના બીજા દેશોને કુદરત અનુકૂળ નહિ એટલે તેમને જીવનજાપાર સારું જરૂરની ચીજો માટે શોધખોળ કરવી પડી અને ધીમે ધીમે તેમને જેમ કીમિયો હાથ લાગતો ગયો તેમ તેમ તેઓ આપણી કુદરતથી પણ આગળ વધ્યા.

પ્રથમ તેઓ આ દેશની કુદરતી બક્ષિસોના ભંડારથી લલચાયેલા અને તેનો લાભ લેવાને તેમણે સોદાગરી વેપાર શરૂ કર્યો; આપણા દેશમાં આવવા લાગ્યા, લાખો અને કરોડોનો માલ વેપાર સારું લઈ જવા લાગ્યા, અને થોડે વખત આપણો દેશ કુદરતી ચીજો પૂરી પાડનાર મધ્યબિંદુ બેખાશે આપણા દેશમાંથી હજારો ખાંડી ખાંડ ફ્રાન્સ ચઢવા માંડી, અને ફ્રાન્સની દોલત પરદેશમાં—આપણા દેશમાં—ઘસડાઈ જશે એવી પાસ્તીથી નેપોલિયન બોના પાર્ટને બહુ ચિંતા થઈ અને હિંદમાંથી ખાંડની આયાત બંધ પાડવાના સખત લુકમો કર્યા. આપણા દેશમાંથી હજારો રૂપિયાની ગળી ફ્રાન્સમાં જવા લાગી, એ જોઈ ગળીની આયાત કરનારને દેહાંતદંડની ચિંતા કરવાના ધારા ઘડ્યા ઈંગ્લેંડમાં તો એ ગળીના રંજને ‘સેતાનનો રંજ’ એવું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું, અને આ પ્રમાણે બધા પરદેશીઓ આપણા દેશમાં ઘસડાઈ આવતી દોલત અટકાવવાને જુદી જુદી રીતે ચત્નો કરવા લાગ્યા.

પણ સદ્ગુણસ્થો, રસાયણશાસ્ત્રની શોધથી કેટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો તે જુઓ. જે ફ્રાન્સમાં આપણે અહીંથી ખાંડ જતી તે ફ્રાન્સમાંથી રસાયણશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી બનતી ખાંડ આપણા દેશમાં આવવા લાગી છે. જે ગળીની ઉત્પત્તિ માટે આપણે હિંદુસ્તાન દેશ આખી દુનિયામાં એકો ગણાતો હતો તે ગળી પશ્ચિમના રસાયણબળથી પાછી હકી છે. જે લાખો રૂપિયાની ગળી પરદેશ ચઢતી તે હવે ધીમે ધીમે ઘટવા લાગી છે, અને તેને બદલે રસાયણશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી બનતી ગળીનો ખર્ચ વધતો ચાલ્યો છે. તે જ પ્રમાણે આપણા મજૂર અને સુરંગીના રંજો હકી ગયા છે અને તેને બદલે રસાયણથી બનતા રંજો મોટા જથ્થામાં વપરાયા લાગ્યા છે.

ગૃહસ્થો, આપણા ધંધાને આમ મોટો પોકો પહેચિલો જોઈ કદાચ આપણે દિવસીર ઘઈશું પણ વાજબી રીતે જોતાં તો આપણે ખુશી થવું જોઈએ. કુદરતી પદાર્થો માટે આપણને ઘણી વાર કુદરત તરફ મોં વકાસી જોઈ રહેવું પડતું. ગળીનો રંગ તૈયાર કરવામાં કેટલી મુસીબતો પડે છે અને ગળી બનાવનાર તેમ જ ખેડૂતોની કેવી અવદશા થાય છે તે આપણને અજાણ્યું નથી. આમ કુદરતમાંથી પેદા થતી હજારો ઉપયોગી ચીજો મેળવવામાં ઘણી ઘણી મુસીબતો વેઠવી પડે છે તે હવે રસાયણઉદ્યોગથી દૂર થવા માંડી છે.

પણ ગૃહસ્થો, એ રસાયણ ઉદ્યોગથી આપણને પ્રત્યક્ષ ફાયદો નહિ જોવો થયો છે, બહુકે આપણા કુદરતી માલના વેપારને હાનિ પહોંચી છે. હજુ રસાયણ-રોધી આગળ વધતી જાયે અને રહી સહી આપણી કુદરતી ચીજોનો ભાવ ઓછો થયો. બીજા દેશો આપણી અમૂલ્ય કુદરતી ચીજો મહત્ત્વમાં લઈ જાયે અને તેનું રસાયણ વડે રૂપાંતર કરી તે આપણને પાછી આપયો, અને આપણે દિવસે દિવસે પૈસે ખાલી થતા જઈશું. આપણા ઉપર કુદરતની મહેરબાની છે. પણ એ કુદરતની મહેરબાનીનો ખરો લાભ આપણને કોણ આપે એમ છે ?

* * * *

કોલસાને બંધ વાસણમાં તપાવીને ‘કોલગેસ’ બનાવવામાં આવે છે, તે વાત તો સર્વને જાણીતી છે. આ કોલગેસને શુદ્ધ કરવા સારુ તેને પાણીમાંથી પસાર કરવામાં આવે છે તે વખતે તેમાંના કેટલાએક ઝટ જમી જાય એવા પદાર્થો પાણીમાં ઠરી જાય છે. આ નીચે ઠરી રહેલા પદાર્થને ‘કોલટાર’ કહે છે. એક વખત આ કોલટાર નકામો ગણવામાં આવતો અને તેને ફેંકી દેવાનો ઉપગ્રમણીનો ખર્ચ પણ માથે પડતો. x x x x x તેમાંથી શોધખોળ કરતાં જડેલા પદાર્થો અને તે પદાર્થના ઉપયોગથી રંગના ધંધામાં ઘણો જ લાભ થયો છે. રંગના ઘણાખરા કાચા પદાર્થો આ નકામી ગણાતી વસ્તુમાંથી નીકળી આવ્યા છે, જેને પહેલાં વનસ્પતિ અને પ્રાણીમાંથી મેળવવામાં આવતા. કુદરતી ધોળેમાંથી કેટલાક કૃત્રિમ રંગો બનાવી ચકાચ છે, પણ તે કોલટાર જેવા એક જ પદાર્થમાંથી બનાવી, રસાયણશાસ્ત્રીઓએ જગતને છક્ક કરી નાખ્યું છે.

રસાયણશાસ્ત્રે ઉદ્યોગની બધી શાખાઓમાં પોતાના કિસ્સા દેકવા છે, પણ ગંગના ઉદ્યોગને તો તેણે સૌથી વધારે અજમાવવામાં મૂકવા માંડ્યો છે

શાકડામાંથી નીકળતો ટાર લકડા અને ધાતુકામ ઉપર રંગ લગાડવાના કામમાં વપરાતો તે ઉપરથી મહેજ એમ સૂઝયું કે કોલટાર પણ એ કામ સારું વાપરી શકાય, પણ તેમાં થોડે સુધારા કરવાની જરૂર હતી. તેમાં રહેલા જિંદી જાવ તેવા પદાર્થો કાઢી નાખવાના હતા. તે કોલટારને તાપ ઉપર મૂકી ઉકાળી ઉંડાડી દેવા માંડ્યા. પણ તેમાં આગ થવાની હમેશા ધાસ્તી રહેતી આથી ખુલ્લા વાસણમાં ઉકાળવાને બદલે ‘સ્ટીલ’ અથવા ‘જાતર’માં કોલટારને ગાળવા માંડ્યો

ખરી રીતે જોઈએ તો કોલટારની નીપજનો ખરો ઉપયોગ તો ૧૮૫૬ના વર્ષમાં થયો કિવનાઈન કૃત્રિમ રીતે બનાવવા સારું એનિલિન ઉપર પોટાશિયમ બાયકોમેટની પ્રક્રિયા અજમાવવા જતા પરકીનને એક જાતનો જાબુડિયો રંગ જેને ‘મોવ’ કહે છે તે અકસ્માત રીતે મળી આવ્યો. આ રીતે કોલટારમાંથી પ્રથમ જ રંગ ઉત્પન્ન થયો

૧૮૫૬માં પરકીને એનિલિન ઉપર બાયકોમેટની પ્રક્રિયા કરીને મોવ બનાવવા માંડ્યો, નેચરના જોવામાં આવ્યું કે એનિલિનને પ્રક્રિયાવાળા બીજા પદાર્થો સાથે ગરમ કરવાથી સતો જ ન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮૫૮માં લોમેનને પણ આ વાત નાથી લાગી, પરંતુ તેઓ આ રાતા રંગન કચરો ખસતા. એમ છતાં એ જ વર્ષમાં બે કુલ્ડ મગખાનાવાજાઓએ એનિલિન ઉપર કોમિક્ઝ ઓનિડ અથવા એવા જ પદાર્થોના કાર્યથી સતો જ બનાવવાના પેટન્ટ લીધા. આ રંગ બનાવતી કૂલ રંગવામાં વપરાતો એક વર્ષ પછી બે અંગ્રેજ રસાયણ શાસ્ત્રીઓ મેંડોલ અને નિકલનને એક બીજે ઉત્પ્રેરક (catalyst) વાપર્યો અને તેથી રાતા રંગની નાંખજ પ્રથમ કરતા બમણી થઈ અને આ ધંધા તદ્દન નવા પાયા પર મુકાયો. તેમની રીત મુસાપના મુખ્ય મરખાનામાં માટા પાયા પર વધરાય છે અને તેથી જ રંગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ‘મેન્ડોલ’ કા છે

મેન્જેન્ટા બન્યા પછી કોલટારના ઉદ્યોગમાં મહત્વનો ફેરફાર થયો શાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગ બંનેને મોટો ફાયદો થયો હાલના કથાનિપુત્રો રગની ભલકની આમે વાધો લે તે છતાં રગ જ્યાંબધ બને છે, અને આ દેશમાં કીરમજી રગ કરવામાં ને માથ લાખો ફિધવાનો આવે છે તે દેખીતો લીલા ચળકવાળા દાણા જેવો લોચ છે, પણ તેનું પાણી લાલ રંગનું થાય છે

કોલટારની બનાવટનો ઉદ્યોગ જેમ જેમ ખીલતો ગયો તેમ શાસ્ત્રની શોધખોળ પણ વધતી ગઈ આજકાલના રસાયણશાસ્ત્રનો મુખ્ય સવાલ એ છે કે સંયુક્ત પદાર્થની ઘટના નક્કી કરવી એટલે કે કોઈ એક અણુ કેટલા પરમાણુ અને કયા મૂળતત્ત્વોનું બનેલું છે અને તે પરમાણુ અણુમાં કેવી રીતે જોડાયેલાં છે, આ જાણવા પછી જુદા જુદા પરમાણુને અનુકૂળ પડતી રીતે જોડીને કોઈ પણ સંયુક્ત પદાર્થ બનાવી શકાય કોલટારના ઉદ્યોગમાં રસાયણસંયોગની આવી ફેનેહના ધણા દાખલા મળી આવે છે, જેમાંના યોગ્ય તમારી આગળ રજૂ કરવામાં આવશે

લોફમેનનું નામ કોલટાર રગના ઉદ્યોગને શાસીય રીતે વધારનાર તરીકે સારી પેઠે વખણાયું છે અને ૧૮૬૩માં તેમણે મેન્જેન્ટાની શોધખોળ કરી અને બનાવી આપ્યું કે તે 'શેઝેનિલિન' નામના બેઝનો તાર છે, એ બેઝ છુટ્ટો પાડ્યો અને તેનું પૃથક્કરણ કર્યું અને તે બેઝ તથા તેમાંથી મળતા જાબુડિયા અને ભૂરા પદાર્થોની ઘટના સિદ્ધ કરી વળી તેણે ૧૮૬૪માં એક અગત્યની શોધ કરી મેન્જેન્ટા શુદ્ધ એનિલિનમાંથી મળતો નથી, પણ એ રગ બનાવવાને માટે એનિલિન અને ટોલ્યુઇનનું મિશ્રણ થવું જોઈએ

લોફમેને કરેલા નિર્ણયથી શેઝેનિલિનની ઘટના વિષે સ્વાભાવિક રીતે સૂચના મળી, અને નવી શોધો શરૂ થઈ આખરે બે બર્મન રસાયણશાસ્ત્રીઓ એમીલ અને ઓટા ફીશરે 'મીથેન' અથવા 'મારગિસ'માં સાધિત પદાર્થ 'ટ્રાય ફીનાયલ મીથેન' નામના પદાર્થમાંથી શેઝેનિલિન તૈયાર કરીને તેની ઘટના સિદ્ધ કરી આખી મેન્જેન્ટાની ઘટનાના વિષયમાં આ પ્રમાણે માત્ર રસાયણ-શોધથી પ્રકાશ પડ્યો

સદ્ગુણરસો, આ રસાયણિક શોધોથી એકમાત્રી બીજી, બીજામાંથી ત્રીજી, એમ શોધ જેમ જેમ આગળ વધતી ચાલી તેમ તેમ એક કોલટાર અને તેમાંથી થતી ચીજોનો વિસ્તાર એક પછી એક એવી રીતે ચાલ્યો કે તે સઘળાનું એક ભાષણમાં વિવેચન કરવું એ અશક્ય થઈ પડે. આગળ જે મેં કહ્યું છે તે ઉપરથી રસાયણશોધથી કેવી રીતે અનુક્રમે નવા નવા રંગપદાર્થો બનતા ગયા તેનો તમને કંઈક ખ્યાલ આવશે. મને એક કોલટાર જેવા નકામા ગણાતા પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ચીજોનો વ્યાપાર કેટલો બધો વધી પડ્યો તેની તમે અટકળ કરી શકશો. કોલટારની ચીજોનો થતો આટલો મોટો વ્યાપાર કોને જાણી છે ? રસાયણશાસ્ત્રની શોધખોળને—કીમિયાને—કીમિયાગરને માત્ર ચાલીસ વર્ષની રસાયણશાસ્ત્રીઓની શોધખોળથી દુનિયાને ગજવર વ્યાપાર મળ્યો છે. જર્મનીમાં લાખો રૂપિયાનો માલ તેવાર કરવામાં આવે છે, અને ગગ મોટા તળાવનાં તળાવ બરીને ત્યાં બનાવવામાં આવે છે.

એ રંગવાનો ધંધો આપણા દેશમાં કેવી રીતે દાખલ થયો ? આપણા દેશમાં દેશી રીતે કેટલીક વનસ્પતિઓના રંગો દેશી રંગનારાઓ પોતાને સારું તૈયાર કરતા, અને તે વડે સાધારણ રંગકામ ચાલતું. પણ જ્યારથી પરદેશના રંગની આયાત કરવામાં આવી ત્યારથી દેશી રંગોને બદલે એ પરદેશી રંગો રંગવાના કામમાં વપરાવા લાગ્યા. પણ જ્યાં સુધી એ પરદેશી રંગો સમઘી જરૂરનું જ્ઞાન રંગનારાઓમાં ફેલાયું નહિ ત્યાં સુધી પરદેશી રંગની આયાત નામની જ રહી, પણ વડોદરામાં કીર્તીમત મહારાજ સચાજીરાવના આગવથી 'કલાભવન' ઉઘાડવામાં આવ્યું અને તેમાં રંગજવા શીખવાના વર્ગો ઉઘાડવામાં આવ્યા, ત્યારે કેટલાક રંગનું કામ શીખવા માટે જોડાયા અને તેમાંથી તૈયાર થઈ જુદા જુદા થયેરોમાં જુદી જુદી મિલોમાં રંગનું કામ કરવા લાગ્યા. આમ જોતા જોતામાં પરદેશી રંગની આયાત આપણા દેશમાં વધી પડી હજી આપણા દેશમાં રંગનો ધંધો બરાબર જામ્યો નથી, પણ એવો વખત નજીક આવતો જાય છે કે આપણી મિલવાળાઓ અને મૂડીવાળાઓને એ ધંધો તરફ લક્ષ આપવું પડ્યું, અને તેથી હજી પરદેશથી રંગની આયાત બહુ ભારે કરવી પડ્યું, અને લાખો કરોડે રૂપિયાનો માલ પરદેશમાંથી લાવવો પડ્યો.

જ્યાં સુધી આપણા દેશમાં રજ બનાવવાનાં કારખાનાં નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણે દેશ પરદેશનો માલ વાપરવો, અને જે પરદેશનો માલ જ આપણે વાપરવાનો હમેશને માટે રહ્યો તો પછી આપણી બધી મહેનતનાં ફળનો મોટો ભાગ તો તેઓ ખેંચી જાયે આ અટકાવવા સારું આપણા દેશમાં રસાયણ ઉદ્યોગ ખિલવવાની જરૂર છે આપણે આપણી પ્રજાની ઋચિ રસાયણજ્ઞાન અને તેના ઉદ્યોગ તરફ ખેંચવી જોઈએ આપણા લોક ધધા માટે વલખા મારે છે તેવામાં જાહેર રીતે રસાયણ ધધા સંજ્ઞાથી ભાષણો આપવામાં આવે, અને જાહેર રીતે લેખકો, વર્તમાનપત્રો, માનિકો વગેરેમાં એ વિષયને સારી પેઠે ખર્ચે તો બહુ ફાયદો થવાનો સંભવ છે મારા સારા રસાયણશાસ્ત્રીઓ જ્યાં સુધી આપણા દેશમાં થયે નહિ, અને જે રસાયણશાસ્ત્રીઓ કામ કરવાને શક્તિ ધરાવતા હોય તેમનો યોગ્ય આદર કરી તેમના જ્ઞાનનો ધધાદારીઓ, વેપારીઓ અને મિલમાલિમે લાભ લેશે નહિ ત્યાં સુધી આપણે દેશ એ અતીક્રિક કાળથી થતા લાભ મેળવવાને કમનમીજ રહેશે

* * * *

ભાષણ બીજું

વિષય . જર્મનીમાં રાસાયણિક ઉદ્યોગો અને સંશોધનનો અર્થ

બાળુઓ અને ગૃહસ્થો,

જ્યારે આપણે રસાયણઉદ્યોગ ઉપર વિવચન કરીએ છીએ ત્યાર જર્મનીનો રસાયણઉદ્યોગ જેની વિસ્તીર્ણતા અને વિવિધતામાં કોઈ પણ દેશ બરાબર કરી શકે એમ નથી તેના સંજ્ઞાથી કાંઈ હકીકત આપણે જાણવી જોઈએ રસાયણ ઉદ્યાગનું મુખ્ય મથક જર્મની જ છે રસાયણઉદ્યોગનું સર્વર્ધન એ દેશમાં આપણે બધું ક્યા કારણથી થયું તે પણ આપણે જોધવા જોઈએ ખરું જોતા રસાયણઉદ્યોગ જર્મનીમાં આ સદીમાં જ વધ્યો છે, એટલે સર્વર્ધન ધણું જલ્દીથી થયું એમ પણ કહેવું જોઈએ રસાયણઉદ્યોગનો આધાર ખાણો

અને ખેતી ઉપર જ છે જે દેશમાં એ બન્ને તારી પેઠે ખીંચેલાં હોય ત્યાં આગળ જ રસાયણ ઉદ્યોગ વધી શકે

જર્મનીમાં ઘણા જૂના વખતથી ખાણો અને ધાતુઓનનું કામ ખીંચેલું છે, અને અનેક પ્રકારના ખનિજ પદાર્થો મળી આવે છે એ જ પ્રમાણે વિશિષ્ટ જેવા રસાયણશાસ્ત્રીની સોધોથી ખેતીમાં પણ ઘણા સુધારા થયા જાતી રીતે ખાણો અને ખેતીમાંથી રસાયણઉદ્યોગને માટે જે જે પદાર્થોની જરૂર છે તે તે પદાર્થો મળી આવવા લાગ્યા એ બેમાં ત્રીજી બાબત ઉમેરાય છે, અને તે જર્મનીમાં બહોળા વેપારને લીધે અનેક દ્રવ્યો જર્મનીમાં આવવા લાગ્યા આ ત્રણ વાતો મળવાથી રસાયણઉદ્યોગ આપોઆપ કાંઈ નીકળી નહીં આવે આપણા હિંદુસ્તાનમાં એ ત્રણે બાબતો થોડે કે ઘણે અંશે છે જ તેમ છતાં રસાયણઉદ્યોગની કાંઈ વૃદ્ધિ થતી જોવામાં આવતી નથી

જર્મનીમાં રસાયણઉદ્યોગનું મુખ્ય કારણ તો ત્યાંનું રસાયણ શિપ્પણ જ છે ત્યાંના રસાયણ શિપ્પણની પદ્ધતિ જ એવી છે કે દરેક શીખનાર જાણે શોધક થતો હોય તેવી રીતે શીખે છે બીજા યાત્રિક ઉદ્યોગોમાં જેમ મૂળ સિદ્ધાંતો કાયમ રહે છે અને થોડો ઘણો ક્રિયામાં ફેર પડે છે તેમ રસાયણઉદ્યોગમાં નથી યાત્રિક ઉદ્યોગના કારખાનાં જેમ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વગરના માત્ર અનુભવથી શીખેલા માણસોથી ચાલે છે તેમ રસાયણઉદ્યોગમાં બની શકે નહિ યાત્રિક ક્રિયા આખે દેખાય એવી છે એટલે કારખાનામાં કામ કરનારા ચાલાક મજૂરો પણ એ ક્રિયાઓ જોઈ જોઈને શીખી શકે રસાયણક્રિયા પરમાણુ વચ્ચે થાય છે, અને તે પરમાણુના વ્યાપાર આખે દેખી શકાતા નથી તે સમજવાને અને ચલાવવાને માટે જ્ઞાનવશુ જ જોઈએ આ વાત જર્મન લોકોએ સ્વીકારી અને તેથી તેમને આટલો બધો લાભ થયો રસાયણઉદ્યોગમાં તો જે ક્રિયાઓ ચાલે છે તે ક્રિયાઓના સિદ્ધાંતો યજ્ઞ બદલાતા જાય છે એટલે તેમાં મૂળ આધાર જ જ્ઞાન ઉપર છે આપણા દેશમાં ઉદ્યોગો જેમાં માત્ર અનુભવ અને હાથકારીગરીની જરૂર છે, તે ઘણા ખી-યા છે, પણ રસાયણઉદ્યોગ જેનો મૂળ પારો જ્ઞાન છે તેને માગના ધણાખરા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા છે એમાં કાંઈ નવીન નથી કારણ કે આપણા દેશમાં રસાયણનું જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન જ જોઈએ તેવું નથી

આ મુંબઈ ઈલાકામા તો એ માટે પ્રયોગ પણ રાખ્યા નથી અને વિદ્યાર્થી ફક્ત પરીયાને સારુ વિષય ગોખી મારે છે જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જે ખરી અન્વેષણ પદ્ધતિ તે તો આપણે હજી જાણતા જ નથી બધું જ શિક્ષણ પકનપદ્ધતિથી થાય છે રનાયણના પ્રાયોગિક અભ્યાસ-ગમા માત્ર ટેસ્ટ ટ્યુન પકડતા શીખવવામા આવે છે

* * * *

જર્મન રસાયણઉદ્યોગનો આધાર બંકે પ્રાણ અન્વેષણ છે રાજ્ય તરફથી અન્વેષણશાળાઓ સ્થપાઈ છે તેની સાથે દરેક મોટા રસાયણ કારખાનામા પણ અન્વેષણશાળાઓ સ્થપાતી જાય છે હાલમાની ઘણી સૈદ્ધાંતિક શોધો પણ કારખાનામાથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે તેમ જ સરકારી પ્રયોગશાળાની શોધોને માટે સૂચન તેમ જ સાધન રસાયણઉદ્યોગમાથી જ મળ્યાં છે એ ઉપરથી એટલું ધ્યાનમા લેવાનું છે કે અન્વેષણ અથવા શોધ અને ઉદ્યોગ સાથે સાથે જ ખીલી શકે જ્યાં સુધી આ દેશમા રસાયણઉદ્યોગો સારા પાયા ઉપર આવ્યા નથી ત્યાં સુધી મોટી શોધોની આશા રાખવી એ ભૂલભરેલું છે

* * * *

જર્મનીમા ઉદ્યોગ એટલા મોટા પાયા પર આવી ગયો છે કે ત્યાં કારખાના વાળાઓને પણ અન્વેષણશાળા રાખવી પડે છે આ દેશમા તો હજી બધું કામ ગતાનુગત અથવા ગાડરિયા પ્રવાહથી ચાલે છે મિલનો ઉદ્યોગ આટલો બધો વધી ગયો તોપણ તેમા શાસ્ત્રના કોઈ ભાવ ખૂંધનું નથી ઊલટું શાસ્ત્ર તો ન જોઈએ એમ માનવામા આવે છે જર્મનીના રસાયણઉદ્યોગમા ઊંચા પ્રકારના શાસ્ત્રીય શિક્ષણની આવશ્યકતા ગણાઈ છે અને કારખાનાવાળાઓ રસાયણના શાસ્ત્રીય શિક્ષણ વગરનાને દાખલ કરતા નથી આ આપણા લોકોને સમજતા ધોળા વખત લાગશે અન્વેષણશાળામાથી અન્વેષકો તો કદાચ તૈયાર થઈને નીકળશે પણ તે અન્વેષકોને તો કોઈ કારખાનાવાળા કે મિલવાળા ઊભા નહિ રાખે તેમને તો બધા વહેવારકુશળ અને શાસ્ત્રશૂન્ય માણસો જોઈએ

જર્મનીમા આ શાસ્ત્રની, ઉદ્યોગસંયોગથી દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી જવાની; અને બીજા દેશોમા જ્યાં સુધી શાસ્ત્રની કિંમત કરવામા આવશે નહિ ત્યાં સુધી

ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ થઈ ચકવાની નથી આ વાત નિસ્માર્ક જેવા દીર્ઘદર્શી રાજ્ય-
કારભારીના લગભગ હતી અને ૧૮૭૭મા પેટંટનો કાયદો કરવામા આવ્યો,
અને તેથી બધી રનાયણોધીનું રચણ કરવામા આવ્યું પેટંટના કાયદા પહેલાં
દરેક નવી શોધશાળાઓને છુપાવી છુપાવીને કામ કરતું પડતું પણ હવે તે
પેટંટની બધી વિગત છપાઈને બહાર પડે છે અને તેથી જ્ઞાનમા ઘસો વધારો
થાય છે

* * * *

ભાષણ ત્રીજું

વિષય રસાયણઉદ્યોગ અથવા દુર્ગરનો કામિયાદી

બાનુઓ અને ગૃહસ્થો,

હુમા કહે છે કે શાસ્ત્ર આપણા અસ્તિત્વના સર્વ વ્યવહારોમા પ્રવેશ છે,
સાર્વજનિક મર્વ કામોમા તેની સલાહ લેવામા આવે છે, ઉદ્યોગની હાથની
વિશાળ આગાહી તેને લીધે છે, ખેતી તેની સલાહથી ઉત્તર પામે છે, વ્યાપાર
પણ તેની શોધથી ખીલતો જાય છે, મુદ્રકશા પણ તેને લીધે બદલાઈ ગઈ છે,
રાજકાગભારની મમલતમા પાત્ર તેને દાખલ કર્યા વગર છૂટકો નથી દ્રવ્યોત્પાદન
કરવાને માટે યાંત્રિક રચાયણ અને બીજા પ્રકૃતિશાસ્ત્ર આવશ્યક નાનકે થઈ
પડ્યા છે લેખ અને ઘડેરોનું આચરણ જાતવવા માટે પણ શાસ્ત્રની મદદથી
સુખના સાધનો સામાન્ય થતા જાય છે, મનુષ્યનું આયુષ્ય વધતું જાય છે,
દ્રવ્યની વહેવણી બરાબર થતી જાય છે અને મુદ્રની મામગી વધતી જાય છે
રાજ્યોના ખજાના પણ વધતા જાય છે શાસ્ત્રની મદદથી જમીનમાના તત્ત્વો
શોધાય છે અને નવા ખાતરા ખેતીને સારુ નખાતા જાય છે તેની જ મદદથી
ઉદ્યોગની નવી કિશોરો લાધાની જાય છે અને વાર્તામાંના રામચંદ્રને પણ હાથની
નાખે તેવા મહાબાહુ યોદ્ધા અને પરીની નાજુક આગવીઓ જોડે હસીકાઈ
કરે એવા બારીક યોદ્ધા આપણા હાથમા શાસ્ત્રે મૂખ્ય છે * * *

શાસ્ત્રનો પ્રદેશ ઘસો વિસ્તીર્ણ થતો જાય છે અને તેથી તેમા કામ કરનારાઓએ
જુદા જુદા વિભાગો પાડી લીધા છે એ બધા વિભાગોના મૂળ પાયામાં પદાર્થ-

વિજ્ઞાન અને રસાયણવિજ્ઞાન છે એ બન્ને શાસ્ત્રોમાં પદાર્થમાં થતા જુદા જુદા ફેરફારોનો વિચાર કરવામાં આવે છે જે શાસ્ત્રમાં યમ્તિના ફેરફારો અને તેનાં કારણોનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેને પદાર્થવિજ્ઞાન કહે છે બીજા ફેરફારો એવા છે કે તેથી પદાર્થની ઘટના અને ધર્મ બદલાઈ જાય છે, આવા ફેરફારો અને તેના કારણોનો વિચાર રસાયણશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે રસાયણ શાસ્ત્રના પ્રદેશમાં આવી રીતે નીચેની વાતનો સમાવેશ થાય છે પદાર્થોના ઘટ્ટોનો નિર્માણ કરવો, તેનું પુષ્કરમ્ તથા સંયોગીકરણ કરવું અને એ સમગ્રી નિયમોનું સોધન કરવું

રસાયણની મૂળ ઉત્પત્તિ આદિકાળમાં જ થયેલી છે, અને જેમ બધા શાસ્ત્રની મૂળ ભૂમિ હિંદુસ્તાન છે, તેમ એની પણ છે રસાયણના મૂળ હેતુ શાસ્ત્રસોધનના નાણાં પણ વ્યાવહારિક હતા આ પ્રમાણે રસાયણનો હેતુ પારસા મહિં સોધીને સઘળા જગતને કાવનમય કરવાનો હતો અને અમૃત અથવા 'એલીઝિર' સોધી મનુષ્યનું આયુષ્ય વધારવાનો હતો

આવી રીતે અતત્તવના તરંગો ઘણા લાગ્યા હતા પણ લાલના રસાયણના હેતુ જુઓ તોપણ તેને મળતા જ છે એક તો દ્રવ્યોત્પાદન કરવા માટે લલકી વસ્તુને ઊંચા પ્રકારનાં રૂપ અને ગુણ આપવાનો હેતુ છે અને બીજો આરોગ્યના સોધનો વધારવાનો છે અતત્તવના કીમિયાગરના વિચારો શેખવલ્લી જેવા હતા અને પદ્ધતિસર પ્રયોગ કરવામાં તેઓ અજાણ્યા હતા અને તેથી જ તેમના પ્રયત્નો ઘણા અશે નિષ્ફળ ગયા હિંદુસ્તાનમાંથી રસાયણનો પ્રચાર મિસર દેશમાં અને ત્યાંથી અરબસ્તાનમાં થયા, ત્યાંથી ગ્રીસ દેશમાં અને ત્યાંથી રામમાં પણ દાખલ થયો આ નર્વ દેશમાં રસાયણના અભ્યાસનો હેતુ વ્યાવહારિક હતો અને દેવળોમાં પણ પ્રયોગશાળા કાઢવામાં આવતી, અને ધાનુમિશ્રિ, કાચ, સાગુ, દવા અને જતુનાથકા સમંધી પ્રાચીન વખતમાં સોધ થયેલી હતી

પણ તે વખતમાં અવરોક્ત શક્તિના અભાવને લીધે અને પદ્ધતિસર પ્રયોગ ઉપર આધાર રાખવાને બદલે કંટપનાથી નીકળતા તરંગોને સત્ય ગણવાને લીધે શાસ્ત્રનો વાસ્તવિક વધારા થઈ શક્યો નહિ એરિસ્ટોટલ જેવા

તત્ત્વવેત્તા જ્યારે એમ માને કે રાખતી ભગેલા વાનામુખ અને ખાલી વાનામમા
એક સરખુ જ પાણી રહી ચકે એ કેવુ આશ્ચર્યજનક છે! આ વાતનો નિર્ણય
સહેજ અજમાયશ કરવાથી થઈ શકત પણ એસ્પેક્ટવનુ માનવુ જ એમ
ઇનુ કે પ્રયોગ અને ઉદ્યોગથી વિચારની પદવી ઘટી જાય છે

* * *

અર્વાચીન કાળમા રનાયણશાસ્ત્રનુ સર્વર્થન અને તેના ઉપયોગ એટલા
બહોળા થયેલા છે કે તેમનુ યથાર્થ દિગ્દર્શન કરવામા ઘણા લાગે વખત ગેકારો
તેટલા માટે રનાયણશાસ્ત્રની નર્વ શાળાઓનુ વર્ણન હુ કરવા માગતો નથી,
પણ ગયા સૈકામા જર્મનીમા રનાયણશાસ્ત્રનુ ઉત્પાદન અને સર્વર્થન કેમ અને
કેટલુ થયુ અને તેથી રનાયણઉદ્યોગનો કેટલો મુધારો વધારો તે દેશમા થયો
અને રનાયણશાસ્ત્રની શોધખોળ કરવાથી તેની પ્રગતિ થઈ એ ટૂંકમા કહી
શકાય

* * *

રનાયણપૃથક્કરણની આવશ્યકતા

રનાયણઉદ્યોગમા જે જે મોટા વધારા થાય છે તે રનાયણ પૃથક્કરણને
લીધે જ છે રનાયણ પૃથક્કરણની કિયાત્મક રીતોથી મૂળ, મધ્યની અને
છેવટની શુ શુ વસ્તુઓ થાય છે તેની ઘટનાની આપણને ઘણી જ સહેજાઈથી
ખબર પડે છે અન્વેષણની રીતો જેમ જેમ પૂર્ણ થતી જાય છે, તેમ તેમ રનાયણ
ઉદ્યોગ ઘણો જ ખીલતો જાય છે અન્ન અને પાણી તપાસવાનુ કામ મુસોપની
અન્વેષણ શાળાઓમા લમણા ઘણા જ માટા પાયા ઉપર થનું જાય છે અને
તેની રીતો રનાયણ શોધખોળથી ઘણી જ પૂર્ણ થતી જાય છે લમણાં ઘેરા વખત
ઉપર ઘીનો કાપડો મુનઈ સરકાઈ પાસ કર્યા છે, તેમા ઘીમા અને બોંટ વસ્તુઓમાં
બેઠેલા કરનારને વિશાયાત્ર દર્શવેલા છે પણ ચહેરામાં વેવાની ખાવાની
વસ્તુઓમા હજી કાંઈ સુધારો થયો હોય એમ માન્યુમ પડનું નથી જ્યો સુધી
આ ચહેરામા તાર્જકર્તનક અન્વયણ શાળાઓ સ્થાપવામાં આવશે નહિ અને
તેની જરૂરિયાત સ્વીકારવામા આવશે નહિ ત્યાં સુધી લેખને તે કાવ નો કેવી
રીતે લાભ લેવો તેની સૂઝ પડશે નહિ તેથી લમણાં વપરાતી ચીજોમા સુધારાની

આશા રાખવી એ ઘણું જ ભૂલભરેલું છે પાત્રીનું પૃથક્કરણ પણ આરોગ્ય અને ઉદ્યોગ માટે તેટલું જ આવશ્યક છે

* * *

ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો વિકાસ :

સ્વાયત્તશાસનની પ્રગતિ કરવામાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણે પણ ઘણી મારી મદદ કરી છે, તેના તરફ આપણે હવે આપણું ધ્યાન ખેંચીએ ઉદ્યોગનું જ્ઞાન આપવાની નિશાળો અને કૌશલ્યે હમણાના સૈકામાં નીકળેલી છે ઇંગ્લેન્ડમાં ઉદ્યોગનું જ્ઞાન આપવાની નિશાળો છે જેમાં એવન્ટ કૌશલ્ય અને સીટી એન્ડ મિડલ્સ વાડન ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અ જે મોટામાં મોટી છે ઊંચું રસાયણજ્ઞાન મેળવવાને માટે આપણા ઈલાકામાં ઝોઈ પણ સગવડ નથી જેવી રીતે કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૌશલ્યમાં મોટી લંબોરેટરીની સગવડ છે તેવા પ્રગરની સગવડ આપણે ત્યાં મિલકુલ નથી ઉદ્યોગનું જ્ઞાન આપવાને મુંઝઈમાં ફક્ત એક શાળા છે, જે વિક્ટોરિયા ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ છે તેમાં ફક્ત સ્પીનીંગ, વીવીંગ અને મિટીનીંગ એન્જિનિયરીંગના વિષયો શિક્ષવવામાં આવે છે અને બીજા અગત્યના વિષયો જેવા કે બ્લીચીંગ, ઇઈંગ, કૅલિકો પ્રિન્ટીંગ, ફીનીશીંગ, સાઈઝીંગ—જેના ઉપર મિલઉદ્યોગનો બધો આધાર છે તેવા વિષયો પ્રત્યે મિલકુલ દરકાર સખવામાં આવતી નથી ઉદ્યોગનું જ્ઞાન આપવાને માટે ઘણા ઉમંગ અને હોશથી વડોદરા સભ્યમાં કલાબવનમાં એક મોટો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો અને સર રમન્ડ વેસ્ટના થબોમાં, “જે તે શુદ્ધ શીલવાળા માણસોથી ફેબ્રિકેટ રીતે પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો હોત તો વડોદરા હિંદુસ્તાનનું બુદ્ધિનું સ્થાન થઈ પડત અને દેશીઓનું અગણિત ભણુ થયા વગર રહેત નહિ” સઘળું શિક્ષણ ગુજરાતી અને મરાઠી દ્વારા મફત આપવામાં આવતું હતું, અને શાસ્ત્રીય અને ઉદ્યોગના પુસ્તકો પ્રગટ કરવાને રૂપિયા પચાસ હજારની રકમ મળુર કરવામાં આવી હતી અને ઘણા પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા કલાબવનનું બધાજ યુરોપનાં પૌલી ટેકનિક શાળાઓનું અનુકરણ કરીને કર્યું હતું

* * *

ઓગણીસમી મહીનું જર્મની ખાતેનું રમાયલું શિક્ષણ :

રસાયણશાસ્ત્રમા જે વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે તેની સ્થાપના કરનાર વિભાગ હતો અને તેણે પોતાની પ્રયોગશાળા સ્થાપી હતી તેમા મુખ્યત્વે કરીને પુખ્ત ઉંમરના શિષ્યો દાખલ થયા હતા વિભાગને મોટા ધિમક તરીકે ઘણું જ માન આપવામા આવે છે તેનું કારણ એ છે કે તેણે પોતાના શિષ્યોની સર્વ શક્તિ વધારવામા અને નેમનામાં ખરે શાસ્ત્રીય રસ ખીડવવામા ઘણું જ પ્રયાસ કર્યો વિભાગની પ્રયોગશાળાનું અનુકરણ કરીને બીજી મોટી પ્રયોગશાળાઓ યુરોપ ખંડમા સ્થાપવામાં આવી અને તેમાં વ્યાવહારિક અને રસાયણઉદ્યોગનું જ્ઞાન આપવામા આવ્યું અને હમણાં પણ આપવામાં આવે છે જર્મનીની અને બીજા દેશોની પ્રયોગશાળામાં એટલો ફેર છે કે જર્મનીમાં વિદ્યાર્થીઓને કામ કરવાને ઘણી જ સગવડ કરી આપવામા આવે છે અને શિખાવના પ્રમાણમા હી ઘણી જ ઓછી રાખવામા આવે છે જર્મનીની પ્રયોગ શાળાનું પોપણ રાજ્ય કરે છે તેમ બીજા દેશોમા નથી

મદ્રાસના ગ્રેજ્યુએટોને મિ કિંગે કરલા ઉપદેશો ઘણા ધ્યાન રાખવા લાયક છે કેટલીક અફસોસની વાત છે કે જે દેશમાંથી સીસુ જોઈએ તે જ મળી આવવા છતાં, લોખંડની જુદી જુદી જાતની શુદ્ધ કાચી ધાતુ જથ્થામય દેખાતાં છતાં, રૂપાની ધાતુનો ભાર ખાણેમા માલૂમ પડી આવતો છતાં, ફક્ત કોલસાનો ઉપયોગ ન કરવાને લીધે તેનો કાંઈ પણ લાભ લેવામાં આવતો નથી એ કેટલી દિલગીરીની વાત છે કે કેઓલિનને માટે સુચિનિત કુબાર નથી અને મેરડમ માંથી એન્યુમિનિયમ કાઢનારા નથી એ કેટલી થરમ ભગ્વી વાત છે કે સિદ્ધ સ્તાનના રહીશો ઘાસ અમર્ણદ મળતું હોવા છતાં કાગળ પરદેશથી મંગાવવાને અચકાતા નથી પંદર વીસ વર્ષ પછલાં જે દેશનું નામ સભાળતું નહોતું તે જપાન દેશથી દીવાલની મંગાવતા આપણા ઘરના લોખે આનાકાની કરતા નથી એ કેટલી તાજુબીની વાત છે કે પિત્તળના વામણે આપણે ઘરમાં વાપરીએ છીએ તે પરદેશથી મંગાવતા લાગુ આવતી નથી કેટલી નવાઈની વાત છે કે બધી જાતની ધાતુઓ, વસ્તુઓ, ચીજો, પદાર્થો આપણા દેશમાં મોટી સંખ્યામાં અને જથ્થામા મળવા છતાં બાતેના કાચથી તે લોકોને કે પાર્સલ ખાંધવાની

દોરી સુધીની તદ્દન નાની અને નજીવી ચીજોને માટે પણ આપણા દેશના લોકોને પારકા દેશના લોકો તરફ જવું પડે છે જ્યાં સુધી આપણા દેશમાં એવી ચીજો પેદા કરવાના કારખાના નીકળશે નહિ, ત્યાં સુધી આ દેશમાં સુધારો કદી પણ થશે નહિ, અને સે કડે એકસક માણસો ભૂખે પીડિતા લોકો મરતા અચ્છે નહિ

શ્રી સયાજી જ્ઞાનમંજૂષા

“મન જોટલે અશે પોતાને માટે વાચા પ્રાપ્ત કરે છે તેટલે અશે સર્વર્ધન પામે છે, પરભાષા દ્વારા એ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ માતાના ખોળામાં રમતા જે ભાષા શિખાય તેમાં જ આપણી લાગણી, ભાવના અને વિચારમય જીવન બધારણ પામે છે જે કોઈ બાળક કદાપિ એક જ વખતે બે ભાષાઓમાં સરખી રીતે ઊછરી શકે, તો તેટલી તેને હાનિ જ છે તેનું માનસિક તથા આત્મિક સર્વર્ધન એથી બેવડાંશે નહોં પણ અડધું થઈ જાયે .. આ પ્રમાણે શબ્દોને જીવંત કરવાને તેમને જીવનની સાથે તન્મય કરી નાખવા જોઈએ, અને જેમ આપણા બે જીવન નથી પણ એક જ છે, તેમ ભાષા પણ એક જ હોઈ શકે માટે જે જે ઇતર ભાષાઓ આપણે પ્રાપ્ત કરીએ તે આ સ્વભાષાના સંબંધમાં ગૌણ માત્ર હોઈ શકે ”—પ્રો લોરી

ઉપલા શબ્દોમાં જે સત્ય સમાયેલું છે તે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડિરેક્ટરો તરફથી હિંદુસ્તાનના ગર્વનર જનરલને ઈ સ ૧/૫૪ના જુલાઈની ૧૯મી તારીખે જે મહત્વનો ઠરાવ મોકલવામાં આવ્યો, તેના સમર્થ અને ઉદાર વિચારના લેખકો—લાર્ડ લેલિફેક્સ અને નોર્મન્ટુક—એમણે નિરતર લક્ષમાં રાખ્યું હોય એવું આ જૂમ પડે છે એ ઠરાવને ‘હિંદુસ્તાનની કેળવણીનો પટ્ટો’ એવું નામ આપવામાં આવેલું છે તે યોગ્ય જ છે કારણ કે તે એ ઠરાવમાં ખતાવેલી યોજનાઓનો યોગ્ય અમલ કરવામાં આવે, તો તેથી આ દેશની કેળવણીનો ઘણી ખામીઓ દૂર થવા વગર રહે નહિ, અને પ્રજા સમગ્રને મોટો લાભ થાય પણ અફસોસની વાત એ જ છે કે એ યોજનાઓનો ઉજ્જુ સુધી

જોઈએ તેવો અમલ થયો નથી, અને ઠરાવ લખાયો તે વખતે દેશની કેળવણીમાં જે ખામીઓ હતી તે અઘાપિ ત્રણમ સહી છે જે મોખ પુસ્તકોના ભાસાતગેને માટે બોધપત્રો કાઢવાનાં અને સારા ઇનામો આપવાનાં હતાં તે હજુ સુધી બહાર આવ્યા નથી, અને જે યુરોપીય જ્ઞાન બધા લોકોથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા રૂપમાં લાવવાનું હતું તે હજુ તેમને દુષપ્રાપ્ય જ રહ્યું છે આત્માર સુધીમાં જો દેશી ભાષાઓ અવધિત કરવાને મોના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હોય તો તે અગ્રેજ સરકાર તરફથી નહિ પણ બહારના સ્વતંત્ર માણસો તરફથી કરવામાં આવ્યા છે કેટલાક વર્ષ પહેલાં મારા કિલાસવાસી પૂજ્ય મિત્ર રા બ યશવત વામુદેવ આયલ્સની સાથે આ મહત્વના વિષય સંબંધી વાતચીત કરતા દેશી ભાષામાં એક શાસ્ત્રીય ગ્રંથાવલિ તૈયાર કરવાનો વિચાર મને આવેલો, અને તેમના અનુમોદન અને સહાયથી શ્રીમત મહારાજ મયાજીરાવ ગાયકવાડની હજૂરમાં રજૂ કરવાને માટે એક યોજના લખાવેલી કેળવણીના સંવર્ધન માટે દેશવત્સલ શ્રીમત સરકારની સોભાસ ઉત્કર્ષ અને ઉદારતા અમને વિનિત હતી અને મર્વને વિનિત છે

એ યોજનામાં બતાવવામાં આવ્યું હતું કે સમગ્ર પ્રજામાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કર્યા વગર તેમના મનને જાગૃત કરી શકાય તેમ નથી, જ્ઞાનનો પ્રસાર સ્વભાષાના સંવર્ધન વગર બની શકે તેમ નથી, અને સ્વભાષાનું સંવર્ધન જ્યાં સુધી વિદેશી ભાષા જ મુખ્યત્વે કરીને શિક્ષણ માધન તરીકે વપરાય છે ત્યાં સુધી થઈ શકે તેમ નથી. એમ બતાવવામાં આવ્યું હતું કે વિશેષ કરીને આ ઇલાકામાં તો દેશી ભાષાઓની દુર્દશા છે, મરખ કે જ્યારે એક તરફથી નાહિત્યસમૃદ્ધિ જોઈએ તેવી પ્રતિષ્ઠિત નથી એમ કહીને તેના પ્રતિપક્ષીઓ તેનો ઊંચી કેળવણીના વિષયોમાં સમાવેશ કરવાની ના પાડે છે, ત્યાર બીજી તરફથી તેના પગમરો એટલું જ બોલીને નતોર માની લે છે કે જ્યાં સુધી એ પ્રમારનો સ્વીકાર થયે નહીં ત્યાં સુધી દેશી ભાષાઓના સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ પણ થતો નહીં એમ પણ બતાવવામાં આવ્યું હતું કે આવી સંસ્થિતિને ધીરે પગકારો તરફથી સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરવાનો કે પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી જેવું છે તેવું સાહિત્ય સ્વીકારવાનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન થતો નથી અને છેવટે એવું ગ્રહ્ય કરવામાં આવ્યું

હનુ કે પ્રાથમિક શાળાઓની બહાર કોઈ પણ સ્થળે દેશી ભાષાઓનો ઉપયોગ ન થવાથી લોકો મુરોપના સાહિત્ય અને ફિલસૂફીનો જ નહીં પણ ત્યાંના શાસ્ત્રો અને કળાઓનો પણ લાભ લઈ શકતા નથી

આ બંને ખામીઓ એક વખતે દૂર કરવાને માટે ગ્રીમન મહારાજ માટેમે વોલ્ટરામાં એક હુન્નરશાળા સ્થાપવાનો અને ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમાં બે શાસ્ત્રીય ગ્રંથમાળા તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો, અને તેને માટે ઉદારતાથી મોટી રકમો મળૂં કરી આ બંને કામ પછી મને સુપ્રત કરવામાં આવ્યાં, અને એ પ્રમાણે કલાભવનનો અને 'ગ્રી સયાજી જ્ઞાનમંજૂષા'નો ઉદ્ભવ થયો

આ સ્થળે દેશી ભાષા દ્વારા ઊંચા પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાનો કલાભવનમાં જે પ્રયોગ ચાલે છે તે સમઘી પણ થોડું કહેવું ઉચિત છે, કારણ કે 'જ્ઞાનમંજૂષા'ના પુસ્તકોનો પ્રાય કલાભવન અને તેના જેવી પાઠશાળાઓમાં જ ઉપયોગ થવાનો છે પ્રયોગ સફળ થયો છે એવી ઘણા મુજોએ પોતાની ખાતરી કરી છે યુનિવર્સિટીના ઘણા પ્રખ્યાત પરીક્ષકો ભવનમાં પરીક્ષા લેવાને આવેલા, તેમણે કલાભવનમાં દેશી ભાષાઓ દ્વારા શિખેલા વિદ્યાર્થીઓનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન યુનિવર્સિટીમાં ઇંગ્લીશ દ્વારા શીખેલા વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનની સાથે મરખાવતા સંતોષકારક માત્રુમ પડ્યું છે પણ આ પરિણામનું પૂરપૂરું મહત્ત્વ સમજતા હજી ઘણો વિદાભ થયે એમાં સંદેહ નથી જ્યાંન કે જ્યાં સ્વભાષા દ્વારા જ બધું શિખી આપવામાં આવે છે ત્યાંની કેળવણીની સ્થિતિ બધાને વિદિત છે, અને તે છતાં ઘણા થોડા માણસો એ ઉપરથી જે અનુમાન કાઢવું જોઈએ તે કાઢતા દેખાય છે દેશી વિદ્યાલય યુનિવર્સિટી નો દિવસ હજી તો ઘણો દૂર છે પણ મહારાજ સાહેબે જ એ દિશામાં પ્રથમ સકારિત કીધી છે અને એમને શુભહસ્તે જ કોઈ વખત એવી સંસ્થાનો પાયો નખાશે એમ આશા રાખી શકાય છે

'જ્ઞાનમંજૂષા'નું કામ મને કલાભવનના કામના કરતા પણ વધારે કઠિન માત્રુમ પડ્યું છે મુરોપની વિદ્યા આપણા દેશની અદર લાવવામાં પ્રથમ અને ઘણી મોટી મુશ્કેલી પારિભાષિક શબ્દોની છે સફળ અને યોગ્ય શબ્દો શોધવા અને બનાવવાને માટે મારે ગુજરાતી અને મરાઠીમાં જ નહીં પણ હિંદુસ્તાનની

લગભગ બધી દેશી ભાષાઓના કોશો અને ગ્રંથોમાં તપાસ કરવી અને કરાવવી પડે છે. પારિભાષિક શબ્દોને બદલે લાખી વ્યાખ્યાઓ અને સમજૂતીઓથી નિર્વાહ કરી લેવાની પદ્ધતિથી સંતોષ ન થવાને લીધે મારે ભાષાશાસ્ત્રનું પણ અધ્યયન કરવું પડ્યું છે, અને પરિણામથી મારા પ્રસંગમાં આવેલા બધા લોકોને સંતોષ થયેલા છે. શબ્દોની શોધની સાથે સાથે એક બહુભાષિક કોશ પણ તૈયાર થતો જાય છે, અને પૂરે થતા તે અદ્યપિ પર્યંત તૈયાર થયેલા બધા કોશોથી વધારે વિશ્વસનીય અને ઉપયોગી થશે એવી આશા રાખી શકાય છે. જુદા જુદા વિષયો ઉપર જુદા જુદા પુસ્તકો પસંદ કરવાથી ભવનની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓને માટે અભ્યાસક્રમમાં તેમને નિર્ણીત કરવાનું પણ બની શક્યું છે, અને તે સમયમાં લીધેલા જામથી યુનિવર્સિટીનાં ધારણામાં પણ કેટલાએક સુધારા સૂચવવાને એક નાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યું છે. આ ઉપરાંત રસાયણ પરિભાષાને માટે એક નવો જ યોજના ઈંગ્લીશમાં લખીને બહાર પાડી છે. આ બધાં કામથી પણ ‘જ્ઞાનમજૂયા’ના સંબંધમાં જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલી છે તેની મંમામિ થતી નથી.

‘જ્ઞાનમજૂયા’ના કામના સંબંધમાં એક બીજો અનુભવ મને થયો તે સમયે પણ કે ઈ કહેવાની મને જરૂર લાગે છે. આ ઈલાકામાં—વિશેષ કરીને શાસ્ત્રીય વિષયો ઉપર—લખી શકે તેવા વિદ્વાનોની મોટી ખામી છે. મેં જે વખતે કામ હાથમાં લીધું ત્યારે વિદ્વાનોની મદદની મને જે મોટી આશાઓ હતી તેમાં હું નિષ્ફળ થયો છું. મને માનૂમ પડ્યું છે કે જે થોડા સમર્થ માણસો છે તેમને પુસ્તકો લખવાની કુરસદ નથી, અને ધણા ખરા શુદ્ધ લખી શકે તેવા કેળવાયેલા નથી. મને ખાતરી છે કે જ્યાં સુધી યુનિવર્સિટીમાં દેશી ભાષાઓનો સ્વીકાર નહીં થાય ત્યાં સુધી આ સ્થિતિ જોઈએ તેટલી સુધરશે નહીં. આમ હોવાથી જ મારે મારા હાથ નીચેના પાકોને તેમના લેખો ઉપર સૂક્ષ્મ ટીકા અને સુધારાવધારા કરીને તૈયાર કરવા પડ્યા છે અને વિદ્વાનો પામેથી જે મદદ ન મળી શકે તેની ખોટ એમનાથી પૂરી પાડવી પડી છે.

છેવટે એટલું જ કહેવાનું છે કે આ ‘ગ્રી સંચાલક જ્ઞાનમજૂયા’થી ગ્રીમંત મહારાજ સાહેબનો પુરોષનું જ્ઞાન બધા આગ્રહી લોકોને પ્રાપ્ત થાય તેવા રૂપમાં

મૂકવાનો ઉદાર ઉદ્દેશ સફળ થશે તો હું પોતાને પરિપૂર્ણ કૃતાર્થ થયેલો સમજીશ.
આગ્રહી લોકોને પ્રાપ્ત થાય—એટલી સ્પષ્ટતા તો કરવી જ પડે છે કારણ કે આ
એક ખજાનો—મજૂબા છે અને તેની અંદર જે સત્ય રહ્યો છે તે કાઢવાનો
કોઈ પ્રયાસ ન કરે તો તે પોતાની મેળે આવીને લોકોને પ્રાપ્ત થાય તેવાં નથી

ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજર
શોધક અને પ્રકાશક

પરિશિષ્ટ

ગ્રે. (૩ ક. ગણતર-મંપાદિત 'શ્રી નવાજી જ્ઞાનમંજૂષા' અને 'શ્રી નવાજી લઘુ જ્ઞાનમંજૂષા' ભિરિજમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની સૂચિ *

- ૧ નાણાવટી, હીનસાવ ડાહ્યાભાઈ, બી એ .
'સૃષ્ટિશાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ' (Elementary Natural Science), મુબઈ, ૧/૬૫
- ૨ ભટ્ટ, ગજનન ગમશંકર (અનુવાદક) .
'રૂપાભક વચ્ચદર્શન ચિત્રવિદ્યા', ભાગ ૧, ૨ (Linear Perspective), (મૂળ મ હી પુસ્તકના કર્તા—ગજનન ભારકર વેદ્ય, બી એ છે), મુમઈ, ૧૮૮૫
- ૩ વેદ્ય, ગજનન ભારકર, બી એ
'શ્રી સપાજી વિજ્ઞાનમંજૂષા', પ્રથમ ભાગ, ૧/૮૫
૪. વેદ્ય, ગજનન ભારકર, બી એ
'ધાત્તયાજી વિજ્ઞાનમંજૂષા', પ્રથમ ભાગ (મરાઠી), ૧૮૯૫
- ૫ વેદ્ય, ગજનન ભારકર બી એ
'રેલામક વચ્ચદર્શન ચિત્રવિદ્યા' (Linear Perspective) પુસ્તક વહિરે (મરાઠા) ૧૮૯૫

---

* નેરજા પુસ્તકોની માદિની મ પી ર પી છે તેટલાની વાદી અર્દા આપી છે, પણ આના કરતા વધુ પુસ્તકો આ જુદી જુદી માળાએમાં પ્રસિદ્ધ થવા દેવા નેહએ. એ કાઈ આદ દે જદેન, અન્ય પુસ્તકોની માદિની પ્રમાણ દે ક્વાને મોકલી આપશે તો તે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં આભાર અન્ત મંત કરી લઈશું

- ૬ દેસાઈ, દયાગજી લલુભાઈ (અનુવાદક)
'યંત્રશાસ્ત્રના મૂલતત્ત્વ' (ગ્રીનના પુસ્તક Lessons in Elementary Mechanicsનો અનુવાદ), અમદાવાદ, ૧૮૯૬
- ૭ દામલે, મોરો શ્ચન્દ્ર, એમ એ
'ન્યયશાસ્ત્ર' (Deductive Logic) (મરાઠી), વડોદરા, ૧૮૯૬
- ૮ મોહક, બાગાજી ત્રિભાકર (અનુવાદક)
પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રાચી મૂલતત્ત્વે (Ganotના Elementary Principles of Natural Philosophy પુસ્તકનો અનુવાદ), મુબઈ, ૧૮૯૬
- ૯ નિવેદી, કમનાથ કૃષ્ણપ્રસાદ, બી એ
'સંસ્કૃત', પ્રથમ પુસ્તક, મુબઈ, ૧૮૯૬
- ૧૦ દેસાઈ, શ્રેષ્ઠનાથ ત્રિલોકદાસ, બી એ, એનએનબી
'અકગણિત' (શાસ્ત્રીય અને વ્યાવહારિક), મુબઈ, ૧૮૯૭
- ૧૧ વદ્ય, ગજનન ભાગ્યં, બી એ
'રેખાત્મક યથાદર્શન ચિત્રવિદ્યા, દ્વિતીય પુસ્તક (આકૃતિઓ) (મરાઠા) ૧૮૯૭
- ૧૨ વ્યાસ, મૂલજી નામનાનયણ, કર્મગત કનાશિક્ષક, કલાલવન, વડોદરા
'ક્રિયાત્મક ભૂમિતિ (જેમા ક્ષેત્રમિતિ અને ઘનમિતિનો રેખાત્મક અકગણિત સહિત સમાવેશ થયેલો છે), મુબઈ, ૧૮૮૮
- ૧૩ સન્ત, શિવગમ ગગાધર
'ક્રિયાત્મક રસાયન

૧૪. 'ધનુર્ધારી' :
 'વ્યાપારી ભૂગોલ'.
૧૫. ગજજર, ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ :
 'રેખા ઉપર રંગનિર્ણય'.
૧૬. ગજજર, ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ (તંત્રી) :
 દેશમુખ, મોરેશ્વર ગોપાળ (,) :
 'રસ-રંગ-રહસ્ય', (રંગ અને રસાયણશાસ્ત્ર-વિષયક માસિક),
 પુસ્તક ૧, અંક ૧-૧૨, ૨૫ એપ્રિલ, ૧૮૯૪—માર્ચ ૧૮૯૫.
-

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૮	સોડોનો	સોડોને
૭	૫	હનં	હતું
૪	૨૭	ખાના	ખીના
૫	૨૩	ડિગી	ડિમી
૬	૭	અહા	અહીં
૧૦	૧૯	કે,	કે
૧૧	૯	કે,	કે
૧૪	૯	કે,	કે
૧૫	૧૦	નાહ	નહિ
૨૦	૭	તેમના	તેમને
૨૧	૨૭	કગવાના	કગવાની
૨૪	૫	આપવાના	આપવાની
૨૪	૧૭	ગહા	ગહી
૨૪	૧૭	એવા	એની
૨૪	૧૮	કલાલવનના	કલાલવનની
૨૪	૧૮	હુકમના	હુકમની
૨૫	૧૩	કોલેજમાથી	કોલેજમાથી
૨૫	૨૪	નક્કા	નક્કી
૨૭	૨૧	કોલેજ	કોલેજ
૨૮	૨૫	આહાગનિસ	આગસ
૨૯	૧	કારક	હાનિકારક
૩૦	૧	અવ્યુ	આવ્યું
૩૦	૧૬	વાપવાનો	વાપગવાનો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૧	૩	મઝમાન	મઝ્માન
૩૪	૪	ઉદ્દેશથી	ઉદ્દેશથી
૩૭	૯	હોશિયાર	હોશિયાર
૩૮	૬	યુનિવર્સિટી	યુનિવર્સિટી
૪૪	૮	કારખાનાના	કારખાના
૪૫	૨૦	નિસ્સ દિન	નિસ્સ દન
૪૯	૧૦	લેવાયેલી	લનાયેલી
૫૧	૭	ગુકશાન	ગુકસાન
૫૭	૧૬	એમના	એમના
૫૭	૨૬	એમના	એમના
૫૭	૨૭	હના	હના
૫૮	૩	નિટ પાણી	વિટ પાણી
૬૦	૨૬	નીચે પ્રમાણે છે	નીચે પ્રમાણે છે.
૬૧	૧૫	સાહિત્યશિલ્પ	સાહિત્ય, શિલ્પ
૬૨	૧૪	પૂ	પૂરું
૬૨	૧૭	ફક્તકેપ	ફક્તકેપ
૬૪	૨૩	જુખાના	જુખાની
૬૫	૨૦	નિર્દેશ	નિર્દેશ
૬૫	૨૦	કામચાન	કામચાન
૬૫	૨૭	પદ્ધતિ	પદ્ધતિ
૭૩	૨૦	સ્વામાની	સ્વામાની
૭૪	૪	ધ્રુવ	ધ્રુવ
૭૪	૫	ધ્રુવ	ધ્રુવ
૭૮	૨૬	ધ્રુવ	ધ્રુવ
૭૫	૬	ધ્રુવ	ધ્રુવ
૭૫	૧૪	જુદા જુદા લખાણ	જુદા જુદા લખાણ
૭૮	૯	ધ્રુવ	ધ્રુવ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૧	૧૦	રૂ. ૧૦,૦૦૦ની માગણી	રૂ. ૧૦,૦૦૦ની માગણી
૮૩	૧૦	એવાં છે,	એવાં છે;
૮૬	૧૨	ન્યૂમપેપર	ન્યૂમપેપર
૮૬	૧૬	ઓક્ટગ	એક્ટિંગ
૮૯	૫	ખાત	ખીત
૯૦	૧૧	ઉપદ્રવ	ઉપદ્રવ
૯૦	૧૫	ધ્રુવની	ધ્રુવની
૯૪	૧૪	શક્તિમાન	શક્તિમાન
૯૭	૫	ચિનામણી	ચિનામણી
૯૮	૫	યુનિવર્સિટીમા	યુનિવર્સિટીમા
૯૮	૬	ડૉ. નિલગ્નન	ડૉ. નીલ રતન
૯૮	૧૯	પતથા	પતથી
૧૦૨	૩	તરદા	તરદી
૧૦૨	૧૪	નાતાલના	નાતાલની
૧૦૨	૧૫	મૂકારુ	મૂકીરુ
૧૦૪	૭	:ગજજર સાહેબનો :	(ગજજર સાહેબનો)
૧૦૫	૪	મર્દમ	મર્દમ
૧૧૦	૪	વાર્ષિક	વાર્ષિક
૧૧૫	૧૪	વ્યાક્ત	વ્યક્તિ
૧૧૭	૬	શમ્યા	શક્યો
૧૨૧	૨૧	અહીં	અહીં
૧૨૭	૪	સમયે	સમયે
૧૩૪	૨૦	દીર્ઘદ્રષ્ટિ	દીર્ઘદ્રષ્ટિ
૧૩૯	૧૬	શ્રી. ભાનુશંકર	શ્રી. ભાનુશંકર